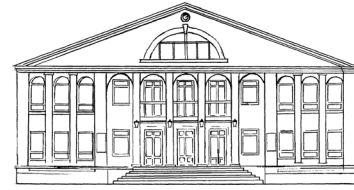

Держава та регіони

Серія: ПРАВО
2016 р., № 3 (53)

Науково-виробничий журнал

виходить щоквартально

Голова редакційної ради: А. О. Монаєнко,
доктор юридичних наук, професор,
Заслужений юрист України

Журнал включено до переліку фахових видань
згідно з постановою президії ВАК України
від 06.11.2014 р. № 1279

Головний редактор:

В. Г. Лукашевич, доктор юридичних наук, професор,
Заслужений юрист України

Редакційна колегія:

М. О. Сергатий, кандидат юридичних наук, доцент
(заступник головного редактора)
Ю. В. Абакумова, доктор юридичних наук, доцент
С. К. Бостан, доктор юридичних наук, професор
О. П. Гетьманець, доктор юридичних наук, професор
В. В. Городовенко, доктор юридичних наук, Заслужений юрист України
Н. О. Гуророва, доктор юридичних наук, професор,
академік Національної академії правових наук України,
Заслужений юрист України
С. Ф. Денисов, доктор юридичних наук, професор
Т. А. Денисова, доктор юридичних наук, професор,
Заслужений юрист України
Д. М. Єрмоленко, доктор юридичних наук, професор
А. В. Іщенко, доктор юридичних наук, професор
Є. Д. Лук'яничков, доктор юридичних наук, професор
В. К. Матвійчук, доктор юридичних наук, професор
В. М. Огаренко, доктор наук з державного управління, професор
В. М. Пальченкова, доктор юридичних наук, професор
О. В. Покатасва, доктор юридичних наук,
доктор економічних наук, професор
О. П. Рябчинська, доктор юридичних наук, професор
О. Ю. Синявська, доктор юридичних наук, професор,
Заслужений юрист України
В. М. Стратонов, доктор юридичних наук, професор,
Заслужений юрист України
П. В. Хряпінський, доктор юридичних наук, професор
В. Д. Чернадчук, доктор юридичних наук, професор
О. С. Саїнчин, доктор юридичних наук, професор
В. Я. Киян, кандидат юридичних наук, доцент
М. І. Леоненко, кандидат юридичних наук, доцент
Т. Є. Леоненко, доктор юридичних наук, доцент
О. В. Прудивус, кандидат юридичних наук, доцент

Іноземні члени редакційної колегії

Г. Ю. Бистров, доктор юридичних наук, професор (Російська Федерація)
Б. Єлчич, доктор наук, професор (Хорватія)
О. Ю. Грачова, доктор юридичних наук, професор (Російська Федерація)
М. В. Сенцова, доктор юридичних наук, професор (Російська Федерація)
О. Хорват-Лончаріч, доктор наук, професор (Хорватія)
Е. Д. Соколова, доктор юридичних наук, професор (Російська Федерація)
Х. Арбутіна, доктор наук, професор (Хорватія)
О. А. Ялбулганов, доктор юридичних наук, професор (Російська Федерація)

Відповідальний редактор: С. В. Белькова

Редактори: С. В. Старкова

Технічний редактор: А. С. Лаптева

Дизайнер обкладинки: Я. В. Зоська

Засновник:

Класичний приватний університет
Свідоцтво Державного комітету інформаційної
політики, телебачення та радіомовлення України
про державну реєстрацію друкованого
засобу масової інформації
Серія КВ № 14176-3147 ПП від 24.04.2008 р.

Видавець:

Класичний приватний університет
Свідоцтво Державного комітету
інформаційної політики, телебачення
та радіомовлення України
про внесення суб'єкта видавничої справи
до Державного реєстру видавців, виготівників
і розповсюджувачів видавничої продукції
Серія ДК № 3321 від 25.11.2008 р.

Журнал ухвалено до друку вченою радою
Класичного приватного університету
31 серпня 2016 р., протокол № 1

Усі права захищені. Повний або частковий передрук
і переклади дозволено лише за згодою автора
і редакції. При передрукуванні обов'язкове посилання
на видання: Держава та регіони. Серія: ПРАВО. –
2016. – № 3 (53)

Редакція не обов'язково поділяє думку автора
і не відповідає за фактичні помилки,
яких він припустився.

Адреса редакції:

Класичний приватний університет
69002, м. Запоріжжя, вул. Жуковського, 70Б.
Телефон: (0612) 220-58-42, 8-067-7744481
Телефон/факс: (0612) 63-99-73.

Здано до набору 19.09.2016.

Підписано до друку 20.09.2016.

Формат 60×84/8. Ризографія. Тираж 300 пр.

Замовлення № 18-16Ж.

Виготовлено на поліграфічній базі
Класичного приватного університету

ISSN 1813-338X

© Класичний приватний університет, 2016

ЗМІСТ

ТЕОРІЯ ТА ІСТОРІЯ ДЕРЖАВИ І ПРАВА

О. Г. Дергільова

ІНСТИТУТИ НОТАРІАЛЬНОЇ ДІЯЛЬНОСТІ В СУЧАСНОМУ ПРАВІ:
ПОРІВНЯЛЬНО-ПРАВОВЕ ДОСЛІДЖЕННЯ.....4

З. М. Юдін

КОНЦЕПТ ДОГОВОРУ В ДОКЛАСИЧНІЙ І КЛАСИЧНІЙ АНТИЧНІЙ ФІЛОСОФІЇ.....12

ГОСПОДАРСЬКЕ ПРАВО, ГОСПОДАРСЬКО-ПРОЦЕСУАЛЬНЕ ПРАВО

М. В. Григорчук

ЗАГАЛЬНОНАУКОВІ ПІДХОДИ ДО РОЗУМІННЯ
КАТЕГОРІЇ «ЗАХИСТ ПРАВ І ОХОРОНЮВАНИХ
ЗАКОНОМ ІНТЕРЕСІВ СУБ'ЄКТІВ ГОСПОДАРЮВАННЯ».....17

В. О. Коверзнев

КООПЕРАТИВНІ ОРГАНІЗАЦІЇ В СИСТЕМІ
ГОСПОДАРСЬКО-ВИРОБНИЧИХ ВІДНОСИН.....23

ТРУДОВЕ ПРАВО; ПРАВО СОЦІАЛЬНОГО ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ

Л. Ю. Малюга

ЮРИДИЧНА ПРИРОДА ПЕНСІЙНОГО ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ГРОМАДЯН,
ЯКІ ПОСТРАЖДАЛИ ВНАСЛІДОК ЧОРНОБИЛЬСЬКОЇ КАТАСТРОФИ28

В. Д. Мартинюк

ПОНЯТТЯ І СТРУКТУРА СИСТЕМИ ПРОФЕСІЙНОГО НАВЧАННЯ ПРАЦІВНИКІВ.....34

А. О. Медвідь

ХАРАКТЕРИСТИКА ПРАВА ЛЮДИНИ НА СОЦІАЛЬНЕ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ:
ЗМІСТ, ОБСЯГ І МЕЖІ.....39

О. Ю. Погребняк

СПІВВІДНОШЕННЯ АКТИВ МІЖНАРОДНОЇ ОРГАНІЗАЦІЇ ПРАЦІ
З АКТАМИ ЗАКОНОДАВСТВА ПРО ПРАЦЮ УКРАЇНИ.....43

А. Р. Чанишева

КРЕДИТОРСЬКІ ОБОВ'ЯЗКИ В СТРУКТУРІ ЗОБОВ'ЯЗАЛЬНИХ ВІДНОСИН.....47

ЗЕМЕЛЬНЕ ПРАВО; АГРАРНЕ ПРАВО; ЕКОЛОГІЧНЕ ПРАВО

О. В. Патlachук

ШЛЯХИ ПОБУДОВИ ЕКОЛОГІЧНОЇ ДОКТРИНИ УКРАЇНИ.....53

АДМІНІСТРАТИВНЕ ПРАВО І ПРОЦЕС; ФІНАНСОВЕ ПРАВО

Ю. З. Біла-Тюріна

ЩОДО ПИТАННЯ ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНИХ ЗАСАД ДОСЛІДЖЕННЯ ПОСЛУГ,
ЯКІ НАДАЮТЬСЯ НАЦІОНАЛЬНОЮ ПОЛІЦІЄЮ УКРАЇНИ.....59

<i>Г. Д. Болотова</i> ЩОДО ПИТАННЯ ПРО ШЛЯХИ ВДОСКОНАЛЕННЯ ОПОДАТКУВАННЯ НА РЕГІОНАЛЬНОМУ РІВНІ.....	65
<i>С. О. Бондаренко</i> СУБ'ЄКТИВНІ ПРАВА ПЛАТНИКІВ ПОДАТКІВ З ОБЛІКУ ТА ЗВІТНОСТІ.....	71
<i>І. Д. Казанчук</i> РЕАЛІЗАЦІЯ ПРИНЦИПУ ДЕЦЕНТРАЛІЗАЦІЇ НА ШЛЯХУ ДО РЕФОРМУВАННЯ СИСТЕМИ УПРАВЛІННЯ ПРИРОДООХОРОННОЮ СФЕРОЮ РЕГІОНУ: АДМІНІСТРАТИВНО-ПРАВОВІ АСПЕКТИ	77
<i>С. М. Клімова</i> УПРАВЛІННЯ ПУБЛІЧНИМИ ФІНАНСАМИ ЯК СКЛАДОВА РЕФОРМИ ДЕРЖАВНОГО УПРАВЛІННЯ В УКРАЇНІ.....	84
<i>М. О. Лиськов</i> ВИДИ ЛОТЕРЕЙ.....	90
<i>Ю. Б. Хапко</i> ІНСТИТУЦІОНАЛЬНІ ТА СУБІНСТИТУЦІОНАЛЬНІ ПРАВОВІ ПРИНЦИПИ ІНВЕСТИЦІЙНОЇ ДІЯЛЬНОСТІ ДЕРЖАВИ.....	96
<i>Д. М. Явдокименко</i> ДОКАЗУВАННЯ ТА ДОКАЗИ ПІД ЧАС ВИРІШЕННЯ АДМІНІСТРАТИВНО-ПРАВОВИХ СПОРІВ.....	102
<i>А. В. Яковенко</i> ОКРЕМІ ПИТАННЯ ПРИТЯГНЕННЯ ДО АДМІНІСТРАТИВНОЇ ВІДПОВІДАЛЬНОСТІ ЗА НЕВИКОНАННЯ СУДОВИХ РІШЕНЬ В УКРАЇНІ.....	107

КРИМІНАЛЬНИЙ ПРОЦЕС ТА КРИМІНАЛІСТИКА; СУДОВА ЕКСПЕРТИЗА

<i>Р. В. Карпенко</i> ОБСТАВИНИ, ЩО ПІДЛЯГАЮТЬ УСТАНОВЛЕННЮ ПІД ЧАС РОЗСЛІДУВАННЯ ТІЛЕСНИХ УШКОДЖЕНЬ, УЧИНЕНИХ НЕПОВНОЛІТНІМИ.....	113
<i>О. М. Пасько</i> ДОСЛІДЖЕННЯ КОМУНІКАТИВНОЇ ГОТОВНОСТІ ДО ПРОФЕСІЙНОЇ ДІЯЛЬНОСТІ СЛІДЧОГО.....	119
<i>Н. З. Рогатинська</i> РОЗУМНІСТЬ СТРОКІВ ЯК ОДНА З ОСНОВНИХ ЗАСАД КРИМІНАЛЬНОГО ПРОЦЕСУ.....	124

МІЖНАРОДНЕ ПРАВО

<i>Г. Д. Гамбаров</i> ДОГОВОРНОЕ СОТРУДНИЧЕСТВО ПО ВОПРОСАМ ПРОТИВОДЕЙСТВИЯ ПРЕСТУПНОСТИ В ФИНАНСОВОЙ СФЕРЕ В РАМКАХ СНГ: ОПЫТ АЗЕРБАЙДЖАНА.....	128
<i>Д. Шавинина-Калашян</i> МЕЖДУНАРОДНОЕ ПРАВО ПРАВ ЧЕЛОВЕКА: РЕЛИГИОЗНЫЙ ФАКТОР.....	133
<i>А. М. Терно</i> КРИМІНАЛЬНО-ПРАВОВЕ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ПРОТИДІЇ НЕВИКОНАННЮ РІШЕНЬ ЄВРОПЕЙСЬКОГО СУДУ З ПРАВ ЛЮДИНИ В ЗАРУБІЖНИХ КРАЇНАХ. ПОРІВНЯЛЬНО-ПРАВОВИЙ АСПЕКТ.....	138

ТЕОРІЯ ТА ІСТОРІЯ ДЕРЖАВИ І ПРАВА

УДК 342.5

О. Г. Дергільова

здобувач кафедри теорії держави і права
Національного університету «Одеська юридична академія»

ІНСТИТУТИ НОТАРІАЛЬНОЇ ДІЯЛЬНОСТІ В СУЧАСНОМУ ПРАВІ: ПОРІВНЯЛЬНО-ПРАВОВЕ ДОСЛІДЖЕННЯ

У статті розглядається установлення поняття інститутів нотаріальної діяльності, їх місця в сучасному праві та зіставлення особливостей їх правової регламентації в різних правових системах. Соціальне призначення права й роль, яку воно виконує в регулюванні суспільних відносин, зумовлюють необхідність усебічного дослідження його особливостей і форм вияву.

Ключові слова: нотаріальна діяльність, інститути нотаріату, право, посадова особа.

Постановка проблеми. Активний розвиток економічних відносин і громадянського суспільства, рішучі та системні кроки в напрямі євроінтеграційного розвитку нашої держави суттєво підвищують значення інституту нотаріату в організації суспільних відносин і забезпеченні захисту й реалізації прав і свобод громадян. Варто зазначити активну роль нотаріату не тільки як органу превентивного правосуддя, а і як правозахисного інституту, що бере активну участь у цивільному обороті (від посвідчення правочинів до вчинення виконавчих написів на боргових документах, учинення протестів векселів тощо). У цьому зв'язку особливу актуальність набувають питання дослідження правової природи нотаріату і його інституційного складу в аспекті зіставлення особливостей організації його інститутів у різних правових системах.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. У дослідженні використовувалися праці вчених із загальної теорії права, а також проблеми правового регулювання нотаріальної діяльності: С.Д. Гусарева, Є.І. Білозерської, В.В. Дудченко, М.М. Дяковича, В.В. Комарова, А.Ф. Крижановського, Ю.М. Оборотова, С.Г. Пасічника, Л.К. Радзівської, С.Я. Фурси й ін.

Мета статті – установлення поняття інститутів нотаріальної діяльності, їх місця в сучасному праві та зіставлення особливостей їх правової регламентації в різних правових системах.

Виклад основного матеріалу. Соціальне призначення права й роль, яку воно виконує в регулюванні суспільних відносин, зумовлюють необхідність усебічного дослідження його особливостей і форм вияву. Сучасний правовий розвиток орієнтовано на підвищення ролі індивідуалізації соціального регулювання. Відправною точкою розуміння сучасного права стає людина.

Права і свободи людини та громадянина є центральною ідеєю, що формує нові демократичні стандарти в суспільстві. При цьому характер взаємодії держави й особи є важливим показником стану суспільства загалом і перспектив його розвитку. Неможливо зрозуміти сучасне суспільство чи людину без вивчення багатоманітних відносин людини та держави [1, с. 45].

Питання втілення в життя й належного захисту прав і свобод особи стає одним із ключових елементів у розумінні сучасного права, відповідно, зумовлює необхідність переосмислення процесів пізнання права.

Із цього приводу В.В. Дудченко вказує, що «концепція оновленого пізнання права виходить із необхідності відмежування від суто позитивістського підходу. В процесі пізнання сутності права особливе місце посідають природно-правові підходи. Адже знаменними здобутками природно правових вчень є: обстоювання неза-
лежності права від визнання чи не визнання з

боку держави; виявлення онтологічного місця права; телеологічний підхід; зв'язок ідеї справедливості з принципом договору» [2, с. 759].

У свою чергу, І. Кант зазначав, що «свобода і є те єдине первісне право, властиве кожній людині на підставі належності до людського роду» [3, с. 420].

Застосування постулатів правового дуалізму та правового плюралізму, дослідження аксіоматичних засад і нагальних потреб суспільства дає змогу наблизитися до розуміння сучасного права, права, яке належить до епохи постмодерну і ХХІ століття.

Ю.М. Оборотов визначає, що «сучасне право – це історично сформована, морально обґрунтована і релігійно вивірена, легалізована ціннісна нормативна система, розрахована на всезагальне визнання (легітимацію) і відповідну поведінку людей, організацій, соціальних спільнот, у якій використовуються процедури, формалізовані рішення і державний примус для попередження й вирішення конфліктів, збереження соціальної цілісності» [4, с. 54].

Беручи за основу запропоноване Ю.М. Оборотовим визначення, спробуємо виділити й обґрунтувати місце та роль інститутів нотаріальної діяльності в сучасному праві.

Не викликає сумніву, що традиції й розвиток суспільних відносин, ґенеza праворозуміння вказують на необхідність організації належних механізмів реалізації та захисту прав і свобод індивідів у сучасному суспільстві. Забезпечення зазначених процесів значною мірою пов'язано з існуванням такого інституту, як нотаріат.

У 1993 р. було прийнято Закон України «Про нотаріат», відповідно до якого нотаріат в Україні – це система органів і посадових осіб, на які покладено обов'язок посвідчувати права, а також факти, що мають юридичне значення, і вчиняти інші нотаріальні дії, передбачені Законом, з метою надання їм юридичної вірогідності [5]. Водночас, на думку С.Я. Фурси, вищенаведене поняття «нотаріат» є не зовсім досконалим, оскільки воно регулює тільки організаційну структуру нотаріату. У цьому визначенні також закладено лише загальну спрямованість нотаріату як організаційної структури, орієнтованої на вчинення нотаріальних дій, але не розкривається нерозривний правовий зв'язок нотаріату зі спеціальною процедурою вчинення нотаріальних проваджень, не наводиться характер взаємовідносин системи нотаріальних органів із державою [6, с. 12].

На відміну від інших органів державного управління, органи нотаріату характеризуються особливим становищем посадових осіб, а також їх компетенцією. Нотаріус – це посадова особа, яка у своїй діяльності щодо здійснення нотаріальних функцій незалежна та підпорядкована лише закону.

Приватноправовий аспект діяльності інституту нотаріату дає змогу розкрити його сутність як одного з найважливіших інститутів громадянського суспільства. Приватний інтерес повинен не поглинатися інтересом публічним, а, навпаки, визначати сенс, зміст і застосування законів, діяльність усіх органів державної влади, а також недержавних органів та організацій. Відповідно до статті 3 Конституції України, «людина, її життя і здоров'я, честь і гідність, недоторканність і безпека визнаються в Україні найвищою соціальною цінністю. Права і свободи людини та їх гарантії визначають зміст і спрямованість діяльності держави. Держава відповідає перед людиною за свою діяльність» [7]. Зазначений обов'язок держава виконує за допомогою діяльності державних органів або шляхом делегування окремих повноважень недержавним органам і організаціям, у тому числі й таким як нотаріат.

Саме на нотаріат покладено обов'язок щодо захисту прав і законних інтересів громадян та юридичних осіб у приватноправовій сфері. Держава й суб'єкти цивільного обороту зацікавлені в забезпеченні відповідності закону своїх дій, угод, договорів, потребують захисту від зловживань правом з боку контрагентів, а також будь-яких інших осіб. Однак держава в умовах ліберальної економіки не може та не повинна втручатися в здійснення суб'єктами цивільного обороту своїх прав. У цих випадках захист прав, свобод і законних інтересів людини та громадянина цілком може взяти на себе нотаріат, який не є державним органом.

Принцип захисту прав і свобод людини та громадянина, що визначає весь зміст діяльності інституту нотаріату, а також те, що нотаріат не є органом держави, дають можливість визнати нотаріат повноцінним інститутом громадянського суспільства, що являє собою сукупність позадержавних і позаполітичних відносин, які утворюють особливу сферу специфічних інтересів вільних індивідів і їхніх об'єднань [8, с. 213]. Громадянське суспільство ґрунтується на визнанні приватної власності, індивідуальної свободи громадянина розпоряджатися

нею [9, с. 54], на визнанні прав і свобод людини найвищою цінністю.

С.Я. Фурса під поняттям «нотаріат в Україні» розуміє структуру нотаріальних органів, на яку покладено правоохоронну та правозахисну державну функцію, що має бути здійснена відповідно до змісту нотаріального процесу й передбаченої чинним законодавством України процедури. Змістом же діяльності нотаріату є правоохоронна та правозахисна діяльність, яка державою покладена на спеціальну структуру органів і окремих посадових осіб [10, с. 33]. Такий висновок науковця підтримується більшістю дослідників і практиків, проте він не знайшов свого відображення в чинному Законі, де немає прямої вказівки на здійснення нотаріатом правоохоронної та правозахисної діяльності. Недосконалість чинного законодавства також полягає у відсутності визначення понять правоохоронної і правозахисної діяльності. Нормативна невизначеність цих понять часто призводить до колізій і непорозумінь під час застосування тих чи інших положень законодавства.

Аналізуючи наведені положення, можемо констатувати, що стає можливим сформулювати визначення нотаріату в Україні як системи нотаріальних органів і посадових осіб, які здійснюють від імені України публічну діяльність щодо встановлення та забезпечення юридичної вірогідності певних об'єктів, беруть участь у реалізації функцій держави із захисту й утілення в життя прав і законних інтересів різноманітних суб'єктів права.

Для виділення інституціональних складових нотаріальної діяльності передусім необхідно проаналізувати функціональні характеристики організації та діяльності нотаріуса.

Вихідною умовою початку нотаріальної діяльності є призначення на посаду. Правовою основою є статтях 2, 2-1 Закону України «Про нотаріат», у яких зазначається, що державне регулювання нотаріальної діяльності полягає в установленні умов допуску громадян до здійснення нотаріальної діяльності, порядку зупинення і припинення приватної нотаріальної діяльності. У ст. 3 Закону України «Про нотаріат» установлюються вимоги до осіб, які виявили бажання зайнятися нотаріальною діяльністю, сформульовано визначення поняття «нотаріус», визначаються заборони щодо вчинення нотаріусами окремих видів діяльності.

Не менш важливим аспектом є регламентована законодавством сукупність прав і обов'яз-

ків, завдяки яким формуються повноваження нотаріуса. Так, у статтях 4, 5, 7, 9 розділу 2 Закону України «Про нотаріат» установлено перелік прав і обов'язків, завдяки яким нотаріус може здійснювати свою професійну діяльність, визначено обмеження та особливі умови її проведення.

Ураховуючи особливу значимість нотаріальної діяльності для суспільних відносин, варто виділяти й інститут відповідальності як певну гарантію, з одного боку, дотримання нотаріусом закону, а з іншого – відповідного професійного рівня. Так, у статтях 6, 8, 19, 12, 16, 50 Закону України «Про нотаріат» закладено засади притягнення нотаріуса до юридичної відповідальності.

Відтак ми можемо стверджувати наявність таких інститутів, як інститут призначення, інститут повноважень, інститут відповідальності. Але зазначені інститути пов'язані лише з нотаріусами й не належать до інших суб'єктів, визначених у статті 1 Закону України «Про нотаріат». Отже, для отримання всебічного розуміння інституціональної складової нотаріальної діяльності потрібно всебічно проаналізувати її суб'єктний склад.

Досліджуючи нотаріальну діяльність, К.І. Чижмарь, робить висновок, що нотаріальна правосуб'єктність поширюється на:

1) осіб, котрі беруть участь у вчиненні нотаріального провадження з метою захисту як власних прав та інтересів, так і прав та інтересів інших осіб, якими можуть бути як юридичні, так і фізичні особи. Винятком із цього правила можуть бути також установи, підприємства й організації, які, не будучи юридичними особами, в силу своєї компетенції можуть бути суб'єктами нотаріального процесу і брати участь у нотаріальному провадженні. Зокрема, до таких суб'єктів належать органи опіки та піклування, дипломатичне представництво, філії та представництва, які можуть діяти через своїх представників;

2) особи, які сприяють нотаріусу в учиненні нотаріального провадження: експерт, перекладач, свідки.

Крім цих суб'єктів, нотаріальна процесуальна правосуб'єктність поширюється на осіб, які вчиняють нотаріальні дії, зокрема на державного нотаріуса, приватного нотаріуса та його заступника (стаття 29 Закону «Про нотаріат»), уповноважених на вчинення нотаріальний дій осіб органів місцевого самоврядування, поса-

дових осіб, передбачених у статті 40 Закону «Про нотаріат», посадових осіб, уповноважених на вчинення нотаріальних дій у консульських установах і дипломатичних представництвах за кордоном. Усі перераховані групи суб'єктів для участі в нотаріальному провадженні перебувають у певному процесуальному статусі, зокрема нотаріуса як обов'язкового суб'єкта нотаріального процесу, заявника, заінтересованої особи, свідка, перекладача, наділяються комплексом процесуальних прав та обов'язків [11, с. 199].

Розвиваючи цю ідею і керуючись законодавчим визначенням категорії «нотаріат», Л.К. Радзівська та С.Г. Пасічник наполягають на існуванні суб'єктивного й об'єктивного боків поняття нотаріату [12, с. 7]. Об'єктивний бік категорії «нотаріат» означає коло нотаріальних дій, які ці органи, а також посадові особи вправі вчинити згідно з чинним законодавством України. При цьому вчені стверджують, що такі нотаріальні дії повинні бути безспірними, тобто такими, що не викликають спору. Проте якщо спір усе ж таки виникне, то він має розглядатися в судовому порядку, а на цей час спірна нотаріальна дія зупиняється до набрання рішенням суду законної сили.

На думку вищезазначених науковців, суб'єктивна сторона полягає в сукупності органів і посадових осіб, яким надано повноваження на вчинення нотаріальних дій. До них, зокрема, належать державні нотаріальні контори, державні нотаріальні архіви, приватні нотаріуси. Крім того, у населених пунктах, де немає нотаріусів, право на вчинення певного кола нотаріальних дій мають посадові особи органів місцевого самоврядування. На консульські установи України покладається обов'язок учинення нотаріальних дій за кордоном, а у випадках, передбачених чинним законодавством, — на дипломатичні представництва України. Крім того, стаття 40 Закону України «Про нотаріат» [5] містить вичерпний перелік дій, прирівняних до нотаріальних, які можуть учинятися іншими посадовими особами.

Сьогодні існує певна розбіжність поглядів щодо визначення системи суб'єктів нотаріального права й нотаріального процесу. Варто зазначити, що наведені вченими класифікації суб'єктів нотаріального права досить часто є не виправдано розширеними й охоплюють суб'єктів, які не наділені правами та обов'язками ані стосовно організації, ані стосовно функціону-

вання нотаріальної діяльності, а перебувають із нотаріусом або в трудових, або в цивільно-правових відносинах.

Наприклад, М.М. Дякович пропонує всіх суб'єктів нотаріального права об'єднати в п'ять груп: 1) суб'єкти, які мають право вчиняти нотаріальні дії (нотаріуси, які працюють у державних нотаріальних конторах, — державні нотаріуси; приватні нотаріуси; уповноважені посадові особи органів місцевого самоврядування; службові особи консульських установ, дипломатичних представництв України; особи, які посвідчують заповіти й довіреності, що прирівнюються до нотаріально посвідчених); 2) суб'єкти, які сприяють здійсненню нотаріальної діяльності (помічники нотаріуса; стажисти нотаріуса; працівники, котрі перебувають у трудових відносинах із приватним нотаріусом; інші суб'єкти, які забезпечують здійснення нотаріальної діяльності, зокрема перекладачі; організації, що здійснюють страхування нотаріальної діяльності приватних нотаріусів; службові особи й органи, які подають інформацію на запити нотаріусів); 3) органи нотаріального самоврядування; 4) органи державної влади України (Міністерство юстиції України; головні управління юстиції; суди України; податкові органи; органи, що здійснюють контроль за дотриманням законодавства про працю, та інші контролюючі органи); 5) особи, які звертаються до нотаріуса за вчиненням нотаріальної дії (фізичні та юридичні особи, які мають право звертатися до нотаріуса за вчиненням будь-яких нотаріальних дій, передбачених законом) [13, с. 56–58].

Аналізуючи запропоновану класифікацію, варто зазначити, що вона певною мірою занадто розширена і включає таких осіб, які не можуть бути суб'єктами нотаріального права, більше того, і процесу. До зазначених осіб потрібно зарахувати працівників, що перебувають у трудових відносинах із приватним нотаріусом; організації, які здійснюють страхування нотаріальної діяльності приватних нотаріусів; службових осіб і органи, які подають інформацію на запити нотаріусів; суди України; податкові органи; органи, що здійснюють контроль за дотриманням законодавства про працю тощо.

Не викликає сумніву, що нотаріальна діяльність є різновидом юридичної діяльності, а відтак для вирішення особливостей співвідношення суб'єктів нотаріального права та процесу з іншими особами, які пов'язані з нотаріальною діяльністю, необхідно використовувати вихідні

положення, що розкривають сутність юридичної діяльності.

Серед найбільш ґрунтовних досліджень, пов'язаних із питаннями встановлення сутності професійної діяльності, варто зазначити праці С.Д. Гусарева. Учений вважає, що «складовою системи юридичної діяльності є форма юридичної діяльності. Розрізняють дві групи таких форм: внутрішню – порядок організації діяльності, який базується на послідовності юридичних процесів і процедур; зовнішню – засоби зовнішнього прояву юридичної діяльності у вигляді процесуальних документів, юридичних дій, усних висловлювань» [14, с. 72].

Саме внутрішня форма розкриває особливості організації та суб'єктного складу юридичної діяльності. Суб'єктами юридичної діяльності є юристи, державні та недержавні об'єднання, організації, які залежно від виду професійної діяльності мають, згідно із законом, певні права, обов'язки, професійні юридичні знання та вміють їх реалізувати. Від суб'єктів потрібно відокремлювати учасників діяльності, які не мають спеціальних повноважень. Саме від того, що має виконувати визначений суб'єкт, залежить те, як він має це втілити в життя.

Чинним законодавством чітко встановлено права й обов'язки нотаріуса та осіб, наділених правом учинення нотаріальних дій, відтак саме вони і є суб'єктами нотаріального процесу. У свою чергу, інші особи (експерти, перекладачі, податкові органи та ін.) є лише учасниками нотаріального процесу.

Із цього приводу А.Ф. Крижановський зазначає, що всі операції з нормами права здійснюються лише чітко визначеним колом органів держави та посадових осіб. Конкретний склад, обсяг компетенції будь-кого з уповноважених учасників процесу встановлено відповідним законодавством, у якому зафіксовано, хто може бути суб'єктом процесу, що він має робити і як саме має здійснювати свої функції [15, с. 212].

Безумовно, система суб'єктів нотаріального процесу відрізняється від системи суб'єктів нотаріального права. Залежно від функцій і мети участі в нотаріальному процесі всі його суб'єкти можуть бути розподілені на дві групи: нотаріуси (державні та приватні) й особи, наділені правом учинення нотаріальних дій (дипломатичні та консульські установи; посадові особи органів місцевого самоврядування; головні лікарі, капітани морських суден, начальники експедицій, начальники медичної частини, командири вій-

ськових частин, начальники місць позбавлення волі).

До складу нотаріальних органів, відповідно до статті 1 Закону, належать державні нотаріуси, що працюють у державних нотаріальних конторах; державні нотаріуси, що працюють у державних нотаріальних архівах; приватні нотаріуси; уповноважені на вчинення нотаріальних дій посадові особи органів місцевого самоврядування; консульські установи та дипломатичні представництва України. Частина 1 статті 1 Закону визначає нотаріат в Україні як систему органів і посадових осіб, на які покладено обов'язок посвідчувати права, а також факти, що мають юридичне значення, і вчиняти інші нотаріальні дії, передбачені вказаним Законом, з метою надання їм юридичної вірогідності.

Отже, на підставі законодавчого визначення нотаріату можна зробити висновок, що до нотаріальних органів (як суб'єктів нотаріального процесу) належать усі органи та посадові особи, уповноважені на вчинення нотаріальних дій.

У свою чергу, В.А. Баранкова вважає, що суб'єкти, вказані в статті 40 Закону України «Про нотаріат», частині 3 статті 245 і статті 1252 Цивільного кодексу України, не належать до складу нотаріальних органів, оскільки наділені не правом на вчинення нотаріальних дій, а правом посвідчувати довіреності й заповіти, що прирівняні до нотаріальних. Такий висновок можна зробити й виходячи зі змісту Роз'яснень Міністерства юстиції України «Повноваження щодо вчинення нотаріальних дій нотаріусами України, посадовими особами органів місцевого самоврядування, консульськими установами України» від 14.12.2011 [16].

О.І. Нелін указує на недосконалість урегулювання питань, пов'язаних із визначенням системи нотаріальних органів і їх компетенції. У спеціальній літературі вже висловлювалися пропозиції щодо необхідності звуження кола органів, уповноважених на вчинення нотаріальних дій, і зазначалося, що розвиток суспільно-правових відносин в Україні показав, що квазінотаріат себе вже вичерпав, тому всі нотаріальні функції має виконувати тільки нотаріальна спільнота [17, с. 19–22].

Безумовно, вимоги професіоналізму й компетентності, що, по суті, зумовлюють учинення нотаріальних дій висококваліфікованими суб'єктами, які мають спеціальні знання та досвід у сфері нотаріальної діяльності, є вагомими причинами виокремлення й певної монополіза-

ції виконання дій щодо надання юридичної вірогідності певним об'єктам (документам, фактам тощо) за нотаріусами. Але в чинному законодавстві України чітко сформульовано суб'єктний склад, який має право на вчинення нотаріальних дій, а відтак до внесення відповідних змін ми маємо слідувати букві закону.

У свою чергу, для більш повного розуміння особливостей інституційного складу нотаріату варто провести порівняльний аналіз структурної організації нотаріату в країнах, які є типовими та найбільш характерними представниками латинської й англосаксонської системи нотаріату: Франції та Німеччини, США й Великої Британії.

Організаційна структура сучасного французького нотаріату складається із трирівневої піраміди професійних об'єднань, які становлять загальнонаціональний рівень (який репрезентує Вища нотаріальна рада (вперше була сформована в 1941 році), що представляє інтереси французьких нотаріусів у державних органах і займається загальною організацією та розвитком нотаріату), регіональний рівень (регіональні ради нотаріусів, які формуються в тих регіонах, де є регіональні апеляційні суди).

Основним їхнім завданням є загальна політика й перспективи розвитку нотаріату, розгляд і вирішення соціально-економічних і спірних питань, що виникають у процесі реалізації повноважень. Одним із важливих напрямів діяльності регіональних рад є забезпечення, організація та проведення кваліфікаційних іспитів і місцевий (департаментський) рівень (представляють нотаріальні палати департаментів, які є дисциплінарними професійними органами. Саме на департаментські нотаріальні палати покладаються обов'язки з бухгалтерських перевірок, установлення професійних норм, розгляд і вирішення скарг і спірних питань, які виникають між клієнтами й нотаріусами та нотаріусами між собою) [18].

На сучасному етапі у Франції скасовано територіальну компетенцію й обмежено її лише територією країни загалом. Нотаріуси мають право реалізовувати свої повноваження індивідуально або як члени професійного об'єднання. Отже, нотаріальна система Франції являє собою частину публічної системи правосуддя країни, а нотаріус є гарантом автентичності, посадовою особою й одночасно представником вільної професії [19, с. 5].

У Німеччині в різних землях діють різні системи організації нотаріату одночасно: нотаріу-

си-адвокати, нотаріуси та державні нотаріуси. Однак незалежно від цього нотаріус у Німеччині є «носієм публічної посади та органом запобіжного правосуддя» [20].

Самоврядування нотаріусів у Німеччині здійснюється так: Федеральним положенням про нотаріат передбачено створення Федеральної нотаріальної палати як вищого органу німецького нотаріату, наділеного власною правосуб'єктністю, й регіональних нотаріальних палат відповідно до територіального поділу на судові округи. Кожен нотаріус має бути членом регіональної нотаріальної палати. Важливо відзначити, що в Німеччині Федеральне міністерство юстиції та Управління юстиції земель здійснюють державний нагляд за Федеральною нотаріальною палатою й, відповідно, за регіональними нотаріальними палатами [21].

Відтак у Німеччині інститут нотаріату підлягає більшому державному врегулюванню через установи юстиції. Не в усіх землях Німеччини нотаріуси є працівниками вільної професії, але, незважаючи на певні відмінності, інститути нотаріату Франції та Німеччини вважаються класичними моделями нотаріату латинського типу.

Особливістю організації нотаріату в США є відсутність єдиного спеціалізованого державного правового інституту. Узагалі в США відсутнє Федеральне законодавство про нотаріат, основні правові аспекти організації нотаріальної діяльності в США відображено в Модельному законі США «Про нотаріат» і в Уніфікованому законі США «Про нотаріальні дії», конкретний перелік нотаріальних дій, вимоги до осіб, які мають намір учинювати нотаріальні дії, правовий статус нотаріусів та особливості організації їхньої діяльності регламентуються законодавствами окремих штатів. Саме цим зумовлена різноманітність і неоднозначність інституту нотаріату в США [22, с. 131].

В Англії, яка також є державою англосаксонської правової системи, нотаріусами можуть бути лише особи, які мають «свідцтво на право здійснення діяльності соліситора» або нотаріальне свідцтво, що видаються державним органом, до повноважень якого зараховано вирішення питань допуску до вчинення нотаріальних дій (Судді провінційних судів Кентербері та Йорку). Загалом тут існує три класи нотаріусів: загальні нотаріуси («нотаріуси-писарі»), які мають право реалізовувати свої повноваження на всій території країни; окружні нотаріуси (соліситори), котрі мають право вчиняти нотаріальні дії

на території конкретного нотаріального округу; церковні нотаріуси, які працюють при судах.

Усі реєстратори суду мають бути нотаріусами та членами Церковного правового товариства Англії (Ecclesiastical Law Society of England). Нотаріуси в Англії й Уельсі є третьою та найстарішою (нотаріуси почали свою професійну діяльність в Англії з 1553 року) гілкою юридичної професії, вони є власниками офіційної печатки, документи, засвідчені ними, мають доказову силу. Нотаріуси в Англії й Уельсі є державними посадовими особами, їхні обов'язки передбачають учинення таких дій: підготування та складання приватних і суспільних автентичних актів і юридичних документів, які скріплюються підписом нотаріуса й офіційною печаткою, приймаються й визнаються в усьому світі [23].

В Англії нотаріуси є державними службовцями, але цей факт не є перешкодою для досконалого здійснення ними своїх обов'язків.

Висновки і пропозиції. Підсумовуючи викладене вище, можемо зауважити, що інститути нотаріальної діяльності посідають значне місце в сучасному праві та слугують необхідною складовою в забезпеченні реалізації й захисту прав і свобод громадян.

Досвід іноземних держав з організації діяльності інституту нотаріату свідчить, що на якісне забезпечення фізичних і юридичних осіб нотаріальними послугами впливає не стільки статус нотаріуса (зарахування його до державного чи приватного сектору), скільки його кваліфікаційний рівень, позитивний досвід, добросовісне й відповідальне ставлення до роботи.

На основі проаналізованих положень варто виділити такі визначення:

– нотаріат – це система нотаріальних органів і посадових осіб, які здійснюють від імені держави публічну діяльність щодо встановлення та забезпечення юридичної вірогідності певних об'єктів, беруть участь у реалізації функцій держави із захисту й утілення в життя прав і законних інтересів різноманітних суб'єктів права;

– суб'єкти нотаріального процесу діляться на дві групи: 1) нотаріуси; 2) особи, наділені правом учинення нотаріальних дій;

– інституціональна складова нотаріату включає таке: 1) за функціональним критерієм потрібно виділяти а) інститут призначення, б) інститут повноважень, в) інститут відповідальності; 2) за суб'єктним складом бувають а) державні та приватні нотаріальні контори, державні нотаріальні архіви; б) дипломатичні й консуль-

ські установи; в) посадові особи органів місцевого самоврядування; г) окремо уповноважені особи – головні лікарі, капітани морських суден, начальники експедицій, начальники медичної частини, командири військових частин, начальники місць позбавлення волі.

Кожен із наведених інститутів відображає окремий бік характеристики соціально-політичної ролі і правової природи нотаріату.

Список використаної літератури:

1. Проблеми реалізації прав і свобод людини та громадянина в Україні / [О.В. Зайчук, В.С. Журавський, Н.М. Оніщенко та ін.] ; за ред. Н.М. Оніщенко, О.В. Зайчука. – К. : Юридична думка, 2007. – 424 с.
2. Дудченко В.В. Подальший розвиток природно-правової концепції в українській юриспруденції / В.В. Дудченко // Держава і право : збірник наукових праць. Серія «Юридичні і політичні науки». – Випуск 50. – К. : Ін-т держави і права ім. В.М. Корецького НАН України, 2010. – 772 с.
3. Кант І. Метафізика нравов / І. Кант // Кант І. Сочинения : в 6 т. / І. Кант. – М., 1965. – Т. 4. – Ч. 2. – 1965. – 720 с.
4. Оборотов Ю.М. Праворозуміння як аксіологічне начало (постулат права) / Ю.М. Оборотов // Право України. – 2010. – № 4. – С. 49–55.
5. Про нотаріат : Закон України від 02.09.1993 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/3425-12>.
6. Фурса С.Я. Теоретичні основи нотаріального процесу в Україні : автореф. дис. ... докт. юрид. наук : спец. 12.00.03 «Цивільне право і цивільний процес; сімейне право; міжнародне приватне право» / С.Я. Фурса. – К., 2003. – 43 с.
7. Конституція України : Закон України від 28.06.1996 № 254 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/80731-10>.
8. Теория государства и права : [курс лекцій] / под ред. Н.И. Матузова, А.В. Малько. – М., 2001. – 513 с.
9. Гегель Г. Работы разных лет / Г. Гегель. – М., 1973. – Т. 2. – 1973. – 881 с.
10. Фурса С.Я. Нотаріальний процес: теоретичні основи / С.Я. Фурса. – К. : Істина, 2002. – 320 с.
11. Чижмарь К.І. Інститут нотаріату у системі захисту прав і свобод людини і громадянина : дис. ... докт. юрид. наук : спец. 12.00.02 «Конституційне право; муніципальне право» / К.І. Чижмарь ; Київський національний університет імені Тараса Шевченка. – К., 2015. – 396 с.
12. Радзівська Л.К. Нотаріат в Україні : [навч. посіб.] / Л.К. Радзівська, С.Г. Пасічник. – К. : Юрінком Інтер, 2000. – 206 с.

13. Дякович М.М. Нотаріальне право України : [навч. посіб.] / М.М. Дякович. – К. : Алерта ; КНТ ; ЦУЛ, 2009. – 686 с.
14. Гусарев С.Д. Юридична діяльність: методологічні та теоретичні аспекти / С.Д. Гусарев. – К. : Знання, 2005. – 375 с.
15. Общетеоретическая юриспруденция: учебный курс : [учебник] / под. ред. Ю.Н. Оборотова. – О. : Феникс, 2011. – 436 с.
16. Баранкова В.А. Система суб'єктів нотаріального процесу: теоретичні та практичні аспекти / В.А. Баранкова [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://yurradnik.com.ua/zhurnal-men/avtor/stati-avtora/?term=author_223.
17. Нелін О.І. Нотаріат і квазінотаріат в Україні: окремі дискусійні питання / О.І. Нелін // Юридична Україна. – 2012. – № 8. – С. 19–22.
18. Долгов М.О. Про структуру нотаріату Франції / М.О. Долгов [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://mirnot.narod.ru/fran.html>.
19. Інститут нотаріусів у Франції // Вісник Центру комерційного права. – 2009. – № 2–3. – С. 4–5. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.commerciallaw>.
20. Райман В. Устройство немецкого нотариата / В. Райман // Нотариальный вестник. – 2004. – № 8. – [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <http://mirnot.narod.ru/germ.html>.
21. Мизинцев Е.Н. История нотариата в Германии / Е.Н. Мизинцев // Официальный веб-сайт Федеральной нотариальной палаты [Электронный ресурс]. – Режим доступа : http://www.notariat.ru/hot/press_4181_21.aspx.
22. Бондарева М. Особливості організації нотаріату за законодавством Сполучених Штатів Америки / М. Бондарева // Право України. – 2006. – № 7. – С. 131–134.
23. Нотаріальне суспільство Англії та Уельсу (The Notaries Society of England and Wales) [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.thenotariessociety.org.uk/uploads/1280236302Notary+leaflet+English+02+10/pdf>.

Дергилева Е. Г. Институты нотариальной деятельности в современном праве: сравнительно-правовое исследование

В статье рассматривается установление понятия институтов нотариальной деятельности, их места в современном праве и сопоставления особенностей их правовой регламентации в различных правовых системах. Социальное назначение права и роль, которую оно выполняет в регулировании общественных отношений, обуславливают необходимость всестороннего исследования его особенностей и форм проявления.

Ключевые слова: нотариальная деятельность, институты нотариата, право, должностное лицо.

Derhilova O. H. Institutions of notarial activities in modern law: comparative legal investigation

The article considers establishment of the notion of institutes of notarial activities, their place in modern law and comparison of features of their legal regulation in different legal systems. Social destination of law and role, which it performs in the regulation of social relations, cause the necessity of thorough investigation of its features and forms of manifestation.

Key words: notarial activities, institutions of notariat, law, official.

КОНЦЕПТ ДОГОВОРУ В ДОКЛАСИЧНІЙ І КЛАСИЧНІЙ АНТИЧНІЙ ФІЛОСОФІЇ

Стаття присвячена з'ясуванню генези концепту договору в античній філософії. Проаналізовано погляди софістів на договір, у яких він постає як прояв соціальної релятивності. Розглянуто об'єктивістську критику договорів Сократом і Платоном. Обмірковано функціональну інтерпретацію договорів у політичній концепції Аристотеля.

Ключові слова: договір, антична філософія, договірне походження держави, софісти, Платон, Аристотель.

Постановка проблеми. Важливим чинником розвитку теорії правового контрактивізму, яка лишається актуальною, незважаючи на наявність значної кількості публікацій, присвячених проблематиці договору як на загальнотеоретичному, так і на галузевому рівні, є виявлення аспектів розвитку ідеї договору як елементу більш загального процесу розвитку права. При цьому важливо усвідомлювати, що рефлексія з приводу договору, яка була властива філософській та юридичній думці доби Античності, створила фундаментальні методологічні основи для інтерпретацій договору в Середньовіччі та Просвітництві, де ця ключова правова ідея набуває якісно нових рис. Досократівські філософи, софісти, а особливо Платон і Аристотель, створили філософські системи, у яких договору відводилося місце форми справедливості та рівності, а іноді – й самостійного субстантивного блага. Це зумовлює необхідність розкриття цього концепту з точки зору уявлень античних філософів

Огляд публікацій за темою. Антична філософія в розрізі її політичної та правової спрямованості є традиційним предметом уваги дослідників. Хрестоматійними є праці А.М. Чанишева, В.С. Нерсисянца, Дж. Реале та Д. Антисері щодо вчень софістів, кінніків, Сократа, Платона та Аристотеля. Утім, саме договірна проблематика як складова частина філософських систем античних мислителів нечасто стає предметом уваги науковців. Однак окремі розвідки, здійснені В.О. Десятником, С.О. Хмелевською, О.А. Федотовою та ін., дають змогу продемонструвати окремі аспекти інтерпретації концепту договору в докласичній та класичній давньогрецькій філософії.

Мета статті полягає у виявленні метафізичних та етичних засад розуміння договору в працях античних філософів із точки зору його політичної та правової цінності.

Виклад основного матеріалу. Сучасна юридична література, присвячена проблематиці договору як загальноправової (а разом із тим теоретичної) категорії, нечасто звертається до його античних філософських витоків. У більшості випадків історіософія договору обмежується оглядом стародавніх римських конструкцій, які були характерні для цивільного права класичного періоду. Водночас варто усвідомлювати той факт, що договір не є суто юридичною конструкцією, сама його ідея виходить за межі простору «юридичного», охоплюючи не менш важливі питання етичного, політичного, економічного характеру. У зв'язку із цим апеляція до філософсько-правових характеристик договору є актуальною та виправданою. Особливо важливо це з позицій сучасних уявлень про античну філософсько-правову думку як про синтез етико-космологічних концепцій, де не існувало окремо правових і неправових суджень [1, с. 25].

Варто мати на увазі, що специфіка давньогрецької онтології полягала в її натуралістичній орієнтації. А.Ю. Цофнас, розрізняючи натуральну, динамічну та структурну онтологію, підкреслює, що відмінності між ними зумовлені насамперед розбіжностями в постановці проблеми. Натуральна онтологія була спрямована на з'ясування природи речей (у буквальному сенсі, тобто з чого вони складаються), динамічна намагалася представити проблему руху та взаємопереходу одного в інше (що пізніше сформувало діалектику в тому вигляді, як ми

її знаємо сьогодні), структурна концентрувала увагу на зв'язку речей між собою [2]. Тому й проблематика договору так чи інакше розглядається з точки зору античних уявлень про природу речей, їхню динаміку та взаємозв'язки.

Ідея договору в античній філософії права прямо пов'язана з проблематикою рівності та справедливості, які тією чи іншою мірою становили ядро античної етики. Деякі елементи зв'язку ідей рівності та договору можна знайти ще в Геракліта. Він стверджував, що люди рівні за природою, але нерівні фактично. Причина цьому – відмінність їхніх інтересів. Єдина рівна міра, яка допоможе досягти компромісу між людьми, – це писане право, яке «народ має боронити як свої стіни» [3, с. 137–138]. Отже, для Геракліта мета права полягає в узгодженні інтересів людей, деякі з яких живуть «за логосом», а деякі – за «своїм власним розумінням». Однак, надаючи перевагу першим, він жодним чином не вказує на те, що ті люди, які перебувають «у полоні бажань», є гіршими. Якраз за допомогою права їх можна спрямувати на розуміння логосу, який у його інтерпретації постає у формі заклику «говорити правду та діяти згідно з природою».

Аристократія часів Геракліта жила за звичайними порядками та ще не знала позитивного права, а тому ці судження виглядають доволі прогресивними. Особливо звертає на себе увагу ідея компромісу як змістовного аспекту права, що наводить на думку про договірну природу правотворення. З урахуванням того, що, на думку дослідників, гераклітові етиці ще не відомо розмежування правил, що існують в силу природи, і правил, що є волевстановленими [3, с. 136], можна припустити, що пошук компромісу, як і боротьба, є складовими частинами логосу, себто мудрості космосу. Договору в цій онтологічній схемі відводиться чільна роль, адже ідея боротьби в Геракліта є не просто метафорою, а цілком конкретною формою соціального життя. Різностям інтересів є підставою такої боротьби, і задача договору – переконати людей у тому, що життя за логосом є єдиною можливим варіантом. Власне, договір тут і постає логосом, адже саме в ньому набуває втілення людський розум, пов'язаний із розумом космосу.

Перший натяк на розмежування правил, які існують в силу природи речей, і правил, які створюються людьми, робить Демокріт. На відміну від більш пізніх Сократа, Платона та Арис-

тотеля, він не ототожнює право та справедливість, а навпаки, протиставляє їх. «Для тих, хто слідє приписам закону, закон – лише доказ їхньої доброчесності» [3, с. 200]. При цьому, якби люди були справедливими один щодо одного та дотримувалися обіцянок, закон би був їм непотрібний.

Ця демокрітівська ідея сильно нагадує етичні підвалини категоричного імперативу в Канта, відповідно до яких, якби люди розуміли категоричний імператив і постійно слідували йому, право як таке було б непотрібне. Таким чином, у Демокріта з'являються перші натяки на основоположний принцип договірного права – *pacta sunt servanda*. Примітними при цьому є спроби пов'язати ідею виконаності договорів з ідеєю справедливості, що згодом втілиться у концепції примусової сили договорів, що сформувалася у Новий час. Однак навіть у цій площині помітно, що Демокріт, як і Геракліт, був натурфілософом: проблему справедливості він пов'язував не з суспільством і виводив її зміст не з людського розуміння належного, а з природи. Те, що вважають справедливим, на думку філософа, не є істинно справедливим. А от несправедливим є те, що суперечить природі [4, с. 169]. Демокрітівське розуміння природної справедливості є вкрай важливим для інтерпретації ним договору. Договір невідомий природі, оскільки вона існує як ціле, розділене на частини, у якій все пов'язано між собою. Договір потрібен там, де виникає розмежованість. У цьому сенсі він, звісно, є штучною конструкцією, але при цьому не відірваним від ідеї природної справедливості: таким чином, з філософської концепції Демокріта випливає, що договір забезпечує зв'язок між людським розумінням справедливого та природною справедливістю.

Філософсько-правові інтерпретації договору в античній думці так чи інакше пов'язані не лише з проблемами етики справедливості, але й із питаннями змісту права. Зокрема, про це говорили старші софісти. Так, Антифонт стверджував, що приписи законів суть результат домовленостей між людьми, а не такі, що виникли самі собою з веління природи, а веління природи суть начала, що виникли самі по собі, а не продукт домовленостей людей між собою [5, с. 60]. Отже, слідуючи основній методологічній установці софістів – релятивізму, Антифонт показує, що зміст законів відносний, оскільки в їх основі лежить договір. При цьому й сам договір є відносною конструкцією, оскільки в ньому по-

єднуються суб'єктивні уявлення людей про добро і зло.

Антифонта часто розглядають як філософа-бунтівника. Він доволі пристрасно та агресивно закликав до перегляду соціальної системи, вимагав відновлення прав і свобод. На його думку, коритися законам потрібно, але оскільки вони є не більше ніж угодою, то цю угоду треба час від часу переглядати. На його думку, невідомо, яким чином люди уклали договір, відповідно до якого було встановлено соціальний порядок, але з упевненістю можна стверджувати про мету такого договору: це особиста безпека учасників цього договору – як у масштабі всієї держави (Антифонт виступав проти анархії), так і у відносинах між людьми (не чинити один одному образи) [6, с. 415]. Відповідно, договір має бути забезпечений певними мінімальними засобами, і насамперед – спільним розумінням належного. На його думку, договір є найменш болісним способом обмеження людської свободи, і в цьому полягає його перевага перед іншими інструментами конструювання соціальної системи.

Інший давньогрецький софіст Гіппій так само наполягає на договірній суті права і держави й теж пов'язує існування соціальної системи з природою. На його думку, всі люди є братами по крові, оскільки їх поєднує не лише спільний зовнішній вигляд, але й ведення побуту. Однак при цьому закони в різних державах різняться між собою саме через те, що вони створюються спільно громадянами, об'єднаними в спільноту. Це, на думку Гіппія, є доказом недосконалості законів, адже вони лише частково наближаються до людської природи. Якби вони повністю їй відповідали, то закони всіх держав були б однакові. При цьому цікаво, що Гіппій, обстоюючи договірну теорію походження держави (він, по суті, сформував ту тезу, яку пізніше взяли на озброєння просвітителі: людина, вступаючи до суспільства, передає частку своїх прав і своєї свободи державі), показує, що такі установчі договори сильно відрізняються залежно від соціально-економічних умов функціонування того чи іншого поліса [7, с. 213].

Ідея справедливості, яка часто пов'язується з концептом договору в античній філософії, софістами ігнорується, оскільки вони заперечують можливість об'єктивного блага, а отже – й об'єктивної справедливості. Договір ними інтерпретується в контексті формальних аспектів соціальних правил.

Одвічний критик софістів Сократ, навпаки, наполягав на існуванні об'єктивних моральних правил, які не залежать від наших домовленостей і не залежать навіть від нашого знання чи незнання про них. Оскільки, за Сократом, знати – означає знати, що це таке, то пізнання об'єктивних правил є шляхом знання. Знання про те, що таке мужність, робить людину мужньою тощо. Відповідно, мораль, як і інші соціальні правила, є наслідком знань, а не домовленостей. Проти цього виступав Аристотель, критикуючи Сократа за те, що останній не розрізняв знання та їх застосування. Знати благо та втілювати його – далеко не одне й те саме. Таким чином, Сократ, будуючи суто раціоналістичну моральну систему, навпаки, висуває нереалістичну модель соціальних правил, замкнених на знанні про благо. Сократівський об'єктивізм, очевидно, не залишав місця договору в структурі соціальної системи, оскільки в ньому, великою мірою, відпадала потреба, якщо дії та норми базуються на знанні.

Класична антична філософія, представлена передусім Платоном і Аристотелем, запропонувала більш глибокі інтерпретації договору. Якщо для софістів договір є проявом недосконалості світу, свідченням того, що людина не може повністю слідувати природі, то Платон і Аристотель, відмовляючись від натурфілософської програми, включають проблематику договору до більш глобальних питань еквівалентності в соціальному житті.

Платонівська інтерпретація договору потужно пов'язана з його несприйняттям майнової нерівності й апологією нерівності політичної. Договори характерні для демократій, заснованих на «безмежній сваволі» людей. Він вважає, що демократія як наслідок договору між неосвіченими людьми є жахливою, оскільки вона складається з людей зухвалих, розбещених і безсоромних. Оскільки кожен вважає себе центром соціальної системи, договір швидко вироджується у свою протилежність – диктатуру. Цим Платон демонструє своє ставлення до договору в публічній сфері. У приватній сфері договору так само не місце, оскільки не може бути жодної приватної сфери: в ідеальній державі Платона особистого як сфери життя не існує, а отже, і немає потреби в переході власності від однієї особи до іншої, тобто саме в тій формі соціальної взаємодії, для супроводу та формалізації якого й існують договори. Отже, Платон відкидає договір як вироджену форму соціаль-

ної взаємодії, форму, яка веде до розбещення та руйнування, і надає перевагу конструюванню соціального міфу, у якому здійснює апологію нерівності [3, с. 270–271].

Прямо протилежно ставиться до договірної проблематики Аристотель. Для нього договір постає насамперед як форма справедливості, а також як інструмент, за допомогою якого відбувається обмін благами та конструюється соціальна система. Важливо звернути увагу на ту обставину, що в літературі часто зустрічається позиція, начебто для Аристотеля феномен договору є проявом зрівнювальної справедливості [8]. Як видається, це не зовсім коректна інтерпретація його ідей, викликана, скоріше, тим, що Аристотель називав сферою застосування зрівнювальної справедливості товарні відносини. Однак було б зовсім помилковим говорити про те, що договори існують виключно в цивільно-правовій площині. Саме тому розуміння договору за Аристотелем треба аналізувати, виходячи з його уявлень про справедливість як таку, а не про окремий її різновид. Понад те, розподільча справедливість так само пов'язана з договором, оскільки вона встановлює належне за належне, що повертає нас до проблематики еквіваленту – базового поняття договірної теорії.

У дослідженнях з історії античної філософії звертається увага на те, що договір для Аристотеля є ключем до деяких економічних просвітлень. Так, концепт договору дозволив йому впритул підійти до трудової теорії вартості: «відплата рівним має місце, коли знайдено рівняння, коли, наприклад, землероб ставить до праці чоботаря так само, як чоботар ставить до роботи землероба» [9, V, фр. 8]. У цьому проявляється ідея зрівнювальної справедливості. Однак з іншого боку, саме в договорі проявляється й розподільча справедливість, коли належне надається по закону та справедливості, за добросовісність і вчинки. Для Аристотеля, який вбачав у приватній власності та обміні корінь соціального процвітання, розподільча справедливість була субстантивною підставою договору.

Висновки. Договірна проблематика хоча й не була безпосереднім об'єктом уваги давньогрецьких філософів, усе ж так чи інакше віддзеркалювалася в їхніх поглядах. Можна говорити про існування трьох основних тен-

денцій розгляду договірної проблематики: релятивістської (софісти), коли договір тлумачиться як компромісна основа соціальної системи та джерело правил; об'єктивістська, або субстантивна (Сократ і Платон), де договору відводиться другорядна роль у порівнянні з розумінням об'єктивної істини; функціональна (Аристотель), де договір розглядається як форма справедливості та – більш загально – еквівалентності. Показово, що з точки зору сучасних уявлень про природу договору найбільш життєздатними виявилися релятивістські та функціоналістські інтерпретації, тоді як позиція об'єктивізму виявилася малопридатною для вирішення прикладних задач політичної та правової філософії.

Список використаної літератури:

1. Десятник В.О. Методологія давньогрецьких філософів та сучасна філософія права / В.О. Десятник // Часопис Київського університету права. – 2013. – № 4. – С. 25–30.
2. Цофнас А.Ю. Структурная и натуральная онтология / А.Ю. Цофнас // Вісник Одеського національного університету. Сер.: Філософія. – 2007. – Т. 12. – № 13. – С. 21–30.
3. Чанышев А.Н. Курс лекций по древней философии / А.Н. Чанышев. – М. : Высшая школа, 1981. – 374 с.
4. Волков Н.А. Человек и его права в концепциях античных представителей философской и правовой мысли / Н.А. Волков // Историческая и социально-образовательная мысль. – 2015. – Т. 7. – № 6–2. – С. 167–172.
5. Реале Дж. Западная философия от истоков до наших дней / Дж. Реале, Д. Антисери. – СПб. : Петрополис, 1997. – Т. 1. – 336 с.
6. Старшие софисты и их современники о религии // Античный вестник. – Алматы : Алматин. фил. С.-Петерб. гуманитар. ун-та профсоюзов, 2007. – Вып. 4. – 455 с.
7. Федотова О.А. Договорная теория возникновения государства и права (старшие софисты) / О.А. Федотова // Вестник Ленинградского государственного университета им. А.С. Пушкина. – 2010. – Т. 4. – № 1. – С. 210–216.
8. Хмелевская С.А. Историко-философский анализ понятия «Договор» / С.А. Хмелевская // Социально-политические науки. – 2012. – № 1. – С. 81–84.
9. Аристотель. Нікомахова етика / Аристотель. – К. : Аквілон-Плюс, 2002. – 480 с.

Юдин З. М. Концепт договора в неклассической и классической античной философии

Статья посвящена выяснению генезиса концепта договора в античной философии. Проанализированы взгляды софистов на договор, в которых он выступает как проявление социальной релятивности. Рассмотрена объективистская критика договоров Сократом и Платоном. Осмыслена функциональная интерпретация договоров в политической концепции Аристотеля.

Ключевые слова: договор, античная философия, договорное происхождение государства, софисты, Платон, Аристотель.

Yudin S. M. Concept of the contract in non-classical and classical ancient philosophy

The article is devoted to finding out genesis of the concept of the contract in ancient philosophy. Author analyses Sophists' looks at the contract in which it appears as a manifestation of social relativism. Objectivist criticism of contract by Socrates and Plato has been highlighted. The functional interpretation of treaties in the political concepts of Aristotle is shown.

Key words: contract, ancient philosophy, contract theory of a state, sophists, Plato, Aristotel.

ГОСПОДАРСЬКЕ ПРАВО, ГОСПОДАРСЬКО-ПРОЦЕСУАЛЬНЕ ПРАВО

УДК 346.14

М. В. Григорчук

кандидат юридичних наук, здобувач
Інституту економіко-правових досліджень
Національної академії наук України

ЗАГАЛЬНОНАУКОВІ ПІДХОДИ ДО РОЗУМІННЯ КАТЕГОРІЇ «ЗАХИСТ ПРАВ І ОХОРОНЮВАНИХ ЗАКОНОМ ІНТЕРЕСІВ СУБ'ЄКТІВ ГОСПОДАРЮВАННЯ»

Статтю присвячено вирішенню проблем, пов'язаних із різноманітністю підходів до розуміння науковцями поняття «захист прав і охоронюваних законом інтересів суб'єктів господарювання». Проаналізовано сучасні наукові точки зору стосовно ролі та значення захисту прав і охоронюваних законом інтересів учасників господарських відносин. На основі вивчення й узагальнення наявних наукових підходів до дефініції цього поняття вироблено власну позицію, яка видається максимально адаптованою до потреб саме цієї галузі права та забезпечує коректне розуміння цих основоположних категорій. Сформульовано авторське визначення поняття «захист прав і охоронюваних законом інтересів суб'єктів господарювання».

Ключові слова: правовий захист, суб'єктивне право, господарське право, охоронюваний законом інтерес, ринкова економіка, інтереси держави й суспільства.

Постановка проблеми. З огляду на багатополюсність наукових точок зору на проблеми, пов'язані з формулюванням сутності і змісту категорії «захист прав і охоронюваних законом інтересів суб'єктів господарювання», видається доцільним висловити власну позицію щодо цього питання. Така необхідність зумовлена ще й тим, що ці питання в галузі науки господарського права і процесу системно не досліджувалися.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Дослідженню цієї проблеми приділяли увагу М. Амельченко, В. Нор, О. Лаврін, З. Ромовська, С. Кузьміна, І. Дзера, М. Малєїн, Ю. Кравченко та багато інших.

Значний внесок у дослідження питань щодо правової природи категорії «інтерес» зробили вітчизняні й зарубіжні науковці, серед яких Р. Єринг, Г. Шершеневич, Р. Гукасян, С. Братусь, А. Венедиктов, І. Тарасов, А. Екімов, Є. Ерліх, А. Здравомислов, О. Малько, В. Субочев, З. Ромовська, М. Гурвич, П. Рабінович, П. Пацюківський, С. Лучина, І. Прочанкіна, І. Смірнова, М. Рожкова, К. Торган та ін.

Мета статті – дослідити правову основу поняття «захист прав і охоронюваних законом інтересів суб'єктів господарювання», більш повно висвітлити цю проблему з огляду на специфіку науки господарського права.

Виклад основного матеріалу. Проблеми, пов'язані із загальним розумінням захисту прав та охоронюваних законом інтересів суб'єктів господарювання в Україні, до цього часу залишаються дискусійними серед науковців і таких, що породжують різні підходи й пояснення основних термінів, якими формується зміст однієї з найбільш ємних категорій господарського права. І це не дивно навіть з огляду на той факт, що до теперішнього часу серед правознавців не знайдено порозуміння стосовно місця господарського права як галузі права в системі правових наук. Тобто на цьому етапі видається доцільним і теоретично обґрунтованим здійснення подальших наукових досліджень як самої галузі господарського права, так і в напрямі досягнення спільної думки в підходах до тлумачення всієї сутності й завдань господарського права.

Водночас не можна допустити довільного трактування окремих елементів чи, вириваючи із загального контексту будь-які словосполучення, надавати їм більш широкого за обсягом значення, аніж це закладено в самому понятті. Якщо не дотримуватися такого підходу, то буде порушено логічний порядок, який полягає в дотриманні однакового тлумачення основоположних категорій матеріального і процесуального права.

Важко переоцінити значення дійсно адекватного розуміння захисту прав та охоронюваних законом інтересів суб'єктів господарювання, оскільки продовження дискусії на цю тему в руслі «правильно-неправильно» на ґрунті знаності й авторитетності наукової фігури апіорі не дасть позитивного результату. За лаштунками таких наукових «баталій», як правило, залишається основний конституційний принцип, яким встановлено в Україні верховенство закону. Це означає, що будь-які підходи до розуміння захисту прав і охоронюваних законом інтересів суб'єктів господарювання в суспільстві повинні відповідати положенням Конституції України.

Науковці притримуються різних підходів під час тлумачення категорії «правовий захист», серед яких можна виділити такі:

- застосування державою примусових заходів;
- поєднання санкціонованих судом матеріальних і процесуальних засобів впливу;
- акцентування уваги на застосуванні з боку держави легітимних заходів для відновлення порушеного права чи охоронюваного законом інтересу.

Такої позиції дотримуються група вчених, серед яких М. Амельченко, який розуміє під захистом прав суб'єктів господарювання забезпечення господарським судом і уповноваженими органами державної виконавчої влади відновлення порушених прав і застосування до правопорушників господарсько-правових санкцій [1], а також В. Нор. Науковець вважає, що під час здійснення захисту порушеного права органічно поєднуються матеріально-правовий аспект (заходи, способи захисту, встановлені, за загальним правилом, матеріальним законом) і процесуальна діяльність уповноважених органів щодо реалізації цих заходів, що й дає підставу характеризувати захист порушених майнових прав як матеріально-процесуальний інститут [2].

На думку О. Лавріна, за умов ринкової економіки під захистом прав суб'єктів господарюван-

ня розуміють систему заходів (форм і способів діяльності), котрі здійснюються відповідно до закону як суб'єктом господарювання самостійно, так і через уповноважених осіб і спрямовані на запобігання й усунення погроз порушення прав відповідних суб'єктів, усунення перешкод здійсненню цих прав, відновлення порушених прав і правового статусу та притягнення порушників до відповідальності [3].

До такого ж висновку доходить відомий вітчизняний цивіліст З. Ромовська. Вона визнає сутність правового захисту як реалізацію обраного правозастосовним органом заходу державного примусу. Своїм конкретним застосуванням примусові заходи припиняють порушення суб'єктивного права, забезпечують необхідні умови для його здійснення, поновлюють порушене право або тим чи іншим способом усувають наслідки його порушення [4].

Існує й інша точка зору науковців, згідно з якою захист є системою правових норм. Представники цієї течії зводять захист до єдиного процесу, який утворений від органічного поєднання його складових.

Так, на думку С. Кузьміної, захист як матеріально-процесуальний інститут є сукупністю норм, що визначають форми, терміни і способи відновлення порушених прав та інтересів, а також їх захист від порушень [5]; І. Дзера в процесі захисту виділяє із системи загальноохоронних норм норми активної дії, завдяки яким відбувається захист порушеного права (його відновлення та нормалізація) [6]; М. Малейн визначає правовий захист як систему правових норм, спрямованих на запобігання правопорушенням і усунення їх наслідків [7].

Ю. Кравченко вважає правовий захист діяльністю держави в особі її органів представницької, виконавчої та судової влади, організацій, установ і посадових осіб щодо забезпечення процесу реалізації особою своїх прав на користування матеріальними, політичними, соціальними та духовними благами [8].

Поряд із поняттям «правовий захист» уживається інше поняття – «правова охорона». Обидві категорії викликають полеміку стосовно синонімічності термінів «захист» і «охорона», а отже, мають місце різні наукові підходи до розуміння понять «правовий захист» і «правова охорона».

Перша група науковців, до якої входять Л. Воеводін і М. Вітрук, дотримувались думки щодо тотожності вказаних понять, вважаючи «захист»

«охороною» у вузькому розумінні. М. Вітрук також зазначав, що поняття «охорона» й «захист» поєднані та пов'язані. Проте охорону прав він розглядає як діяльність, спрямовану на усунення перешкод у реалізації прав і обов'язків, на боротьбу з невиконанням обов'язків і зловживанням правами, на профілактику й запобігання порушенням прав та обов'язків, а захист пов'язує з невиконанням обов'язку або зловживанням правом і виникненням перешкод для їх здійснення чи існування суперечки про наявність самого права або обов'язку [9].

М. Матузов і Є. Гіда розмежовують терміни «охорона» й «захист». Охорона й захист прав та інтересів, на думку М. Матузова, – не одне і те саме, оскільки охороняються вони постійно, а захищаються тільки у випадку порушення. Захист – це лише момент охорони та одна з її форм [10]. Є. Гіда вважає, що охорона включає заходи, які застосовуються до моменту порушення прав людини, а захист – після вчинення правопорушення [11].

Третя група науковців, серед яких К. Булатов, А. Васильєв, В. Новосьолов, О. Обущак, Б. Тихонов та інші, розглядають охорону як більш широке поняття порівняно з правовим захистом і називають захист її складовою.

На підставі аналізу точок зору науковців щодо правового навантаження категорій «захист прав» і «охорона прав» можна зробити висновок, що обидва поняття стосуються одного правового явища, яке змістовно нерівномірно наповнено діяльністю управнених державою органів щодо недопущення порушення чи відновлення порушеного права. Разом із тим під час тлумачення правового змісту цих понять необхідно враховувати їх обсяг, а саме те, що «захист прав» входить до підпорядкування поняття «охорона прав» через ширший обсяг останнього. Саме із цих причин видається некоректним урівноважувати за юридичним змістом ці дві ємнісні правові категорії і ставити між ними знак рівності.

Підсумовуючи все вищесказане, необхідно зазначити, що інститут правового захисту, згідно з укладеним у нього змістом, є багатофункціональною юридичною системою, яка охоплює всю процесуальну сторону відновлення порушеного протиправними діями права. Пусковим механізмом для включення правових інструментів захисту є порушення прав учасників господарських відносин. Уся процедура їх застосування супроводжується процесуально

дозованими порціями легітимізованого державою впливу на порушника прав, завершальним етапом якої є запровадження заходів примушування до дотримання встановленого законом порядку ведення господарської діяльності.

Наступна правова категорія, яка визначає стан суб'єкта господарювання стосовно рівня реалізації ним своїх прав і свобод, є поняття «охоронюваний законом інтерес». Переходячи до аналізу цього терміна, необхідно зазначити, що серед науковців не вироблено спільного бачення цієї проблеми. Наукові дискурси ведуться не тільки навколо природи цієї надзвичайно ємнісної правової категорії, а й дотепер не визначено уніфікованого бачення його правових меж.

За своєю природою інтерес є полісемічною категорією і здобув широке визнання серед психологів, правників, економістів, філософів, політологів тощо. Із погляду психології інтерес – це емоція, стан організму людини, що активується й підтримується змінами та новизною, економічної науки – мотив і стимул дій щодо отримання економічної вигоди, для політологів – система цілей і завдань зовнішньої політики держави.

Інтерес у праві – це прагнення особи повніше задовольняти свої потреби й бажання, що прямо не формалізовано в конкретному суб'єктивному праві, проте не суперечить праву як такому [12].

В Академічному тлумачному словнику української мови «інтерес» означає увагу до кого-, чого-небудь, зацікавлення кимось, чимось; цікавість, захоплення; вагу, значення; те, що найбільше цікавить кого-небудь, що становить зміст чийхось думок і турбот; прагнення, потреби; те, що йде на користь кому-, чому-небудь, відповідає чиймсь прагненням, потребам; користь, вигода, прибуток [13].

Про надважливе значення цієї правової категорії свідчить той факт, що термін «інтерес» уживається в Конституції України 18 разів (статті 18, 32, 34, 35, 36, 39, 41, 44, 54, 79, 89, 104, 121, 127, 140), у Цивільному кодексі – 141 раз, у Господарському кодексі – 144 рази.

Разом із тим, виокремлюючи національний інтерес (стаття 18), інтереси охорони громадського порядку й національної безпеки (статті 34, 35), соціально-економічні інтереси (стаття 36) тощо, Основний Закон держави фактично не містить прямої вказівки щодо захисту інтересів суб'єктів господарської діяльності. Водночас аналіз статті 41 Конституції дає підстави

екстраполювати її окремі положення на захист інтересів суб'єктів господарювання, оскільки базовим елементом у цьому випадку є впорядковане законом розпорядження власністю. Нормативно встановлено, що граничними рамками реалізації права власності окремими учасниками суспільних відносин є дотримання прав інших осіб, недопущення порушення їхніх свобод і гідності, а також інтересів суспільства. Тому можна стверджувати, що поняття «законні інтереси суб'єктів господарювання» повністю поглинаються поняттям «інтереси суспільства» і входить до його обсягу. Тобто всі якісні та правові характеристики поняття «інтереси суспільства» можна застосувати до меншого за обсягом поняття «законні інтереси суб'єктів господарювання».

Вивчення інтересів дає підставу вважати, що процес формування права починається з визначення матеріальних інтересів, задоволення яких поза і крім права неможливе. У правотворчій діяльності ці інтереси «перекладаються» мовою права, тобто отримують вираження у вигляді санкціонованих або встановлених державою норм. У ході реалізації прав інтереси впливають на поведінку суб'єктів, що здійснюють свої права й обов'язки.

У процесі дослідження категорії «інтерес» у юридичній науці висувалися різні обґрунтування сутності категорії «законний інтерес». Одні дослідники вважають, що це інтереси, які не отримали прямого закріплення в юридичних правах і обов'язках, але підлягають юридичному захисту. Або «законний інтерес» розглядається як те, що вигідно суб'єктові, але в рамках закону, або як прагнення особи до правомірної поведінки [14].

Разом із тим необхідно значити, що, окрім терміна «законний інтерес», юридична наука й вітчизняне законодавство широко вживають категорію «інтерес, що охороняється законом». Нормативному визначенню цього поняття з погляду законотворення приділено значну увагу, досліджено його правову природу.

Науково-практичним коментарем до статті 1 («Завдання цивільного судочинства») Цивільного процесуального кодексу України зазначено, що поняття «охоронюваний законом інтерес» у логічно-смысловому зв'язку з поняттям «право» (інтерес у вузькому розумінні цього слова) означає правовий феномен, який:

а) виходить за межі змісту суб'єктивного права;

б) є самостійним об'єктом судового захисту та інших засобів правової охорони;

в) має на меті задоволення усвідомлених індивідуальних і колективних потреб;

г) не може суперечити Конституції й законам України, суспільним інтересам, загальноновизнаним принципам права;

д) означає прагнення (неюридичну можливість) до користування в межах правового регулювання конкретним матеріальним і/або нематеріальним благом;

е) розглядається як простий легітимний дозвіл, тобто такий, що не заборонений законом. Охоронюваний законом інтерес регулює ту сферу відносин, заглиблення в яку для суб'єктивного права законодавець вважає неможливим або недоцільним.

Системний аналіз, який провів Конституційний Суд України, свідчить, що поняття «охоронюваний законом інтерес» у всіх випадках уживання його в законах України в логічно-смысловому зв'язку з поняттям «право» має один і той самий зміст [15].

Юридично значущий інтерес у широкому сенсі являє собою інтерес до досягнення різних соціально-економічних цілей у суспільних відносинах за допомогою можливостей, що надаються правовими засобами, наприклад, визнанням правосуб'єктності, встановленням, зміною, припиненням суб'єктивних прав і обов'язків, діяльністю судових, правоохоронних органів тощо [16].

Як відзначає С. Лучина, сутністю інтересу є бажання суб'єкта бути учасником суспільного відношення, що опосередковує вигідне оптимальне задоволення потреби, яке визначає загальні умови та засоби її задоволення. Інтерес є тією реальною причиною, яка спонукає суб'єктів вступати у взаємини, у тому числі й у правові відносини [17].

І. Прочанкіна пропонує розглядати інтерес як ціннісну позицію суб'єкта, виражену в усвідомленому мотиві поведінки [18].

І. Смірнова розуміє під інтересом форму усвідомлення суб'єктом потреби в реалізації наданих законом процесуальних прав, відновленні правовими способами порушених прав, що не суперечать закону, а також розширенні сфери дії таких прав або збільшенні їх обсягу законодавчо закріпленими засобами й методами [19].

Висновки і пропозиції. Аналізуючи наведені вище точки зору науковців, необхідно зазна-

чити, що питання правового захисту перебувають у діалектичному зв'язку з усією системою правозастосування, оскільки така необхідність виникає виключно в разі встановленого порушення норм права, яким урегульовуються ці правовідносини, застосування заходів примушування учасників процесу до вчинення дій, спрямованих на відновлення порушеного права. Особливе значення для всього процесу, який охоплюється поняттям «правовий захист і охоронюваний законом інтерес», є вжиття компетентними державними органами дій щодо запобігання порушенням встановленого порядку.

Виходячи з вищевикладеного, пропонуємо розуміти захист прав і охоронюваних законом інтересів суб'єктів господарювання як легітимну, здійснювану відповідно до встановленої компетенції діяльність уповноважених органів держави й суду, спрямовану на відновлення (визнання) порушених (оспорених) прав і законних інтересів суб'єктів підприємництва, а також на запобігання правопорушенням шляхом своєчасного та об'єктивного розгляду судами спорів цієї категорії.

Список використаної літератури:

1. Амельченко М.В. Захист прав суб'єктів господарювання в судовому процесі та у виконавчому провадженні : дис. ... канд. юрид. наук : спец. 12.00.04 «Господарське право, господарсько-процесуальне право» / М.В. Амельченко ; НАН України, Ін-т екон.-правових досліджень. – Донецьк, 2001. – 188 с.
2. Нор В.Т. Защита имущественных прав в уголовном судопроизводстве / В.Т. Нор. – К. : Вища школа, 1989. – 273 с.
3. Лаврін О. Захист прав суб'єктів господарювання, його форми та способи / О. Лаврін // Підприємництво, господарство та право. – 2002. – № 11. – С. 59.
4. Ромовська З.В. Особисті немайнові права фізичних осіб / З.В. Ромовська // Українське право. – 1997. – № 1 (6). – С. 11–13.
5. Кузьмина С.А. Защита интересов субъектов хозяйствования от недобросовестной конкуренции : дисс. ... канд. юрид. наук : спец. 12.00.04 «Хозяйственное право, хозяйственно-процессуальное право» / С.А. Кузьмина ; НАН Украины, Ин-т экон.-правовых исследований. – Донецк, 2000. – 194 с.
6. Дзера І.О. Цивільно-правові засоби захисту права власності в Україні : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : спец. 12.00.03 «Цивільне право і цивільний процес; сімейне право; міжнародне приватне право» / І.О. Дзера ; Київ. нац. ун-т імені Тараса Шевченка. – К., 2001. – 21 с.
7. Малеин Н.С. Гражданский закон и права личности в СССР / Н.С. Малеин. – М. : Юрид. лит., 1981. – 216 с.
8. Кравченко Ю.Ф. Актуальні проблеми реформування ОВС України (організаційно-правові питання) : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : спец. 12.00.07 / Ю.Ф. Кравченко. – Х., 1998. – 19 с.
9. Витрук Н.В. Правовой статус личности в СССР / Н.В. Витрук. – М. : Юрид. лит., 1985. – 176 с.
10. Матузов Н.И. Правовая система и личность / Н.И. Матузов. – Саратов : Изд-во Саратов. ун-та, 1987. – 293 с.
11. Гіда Є.О. Права людини (охорона і захист) / Є.О. Гіда // Міжнародна поліцейська енциклопедія : у 10 т. – К. : Ін Юре, 2005. – Т. 2 : Права людини у контексті поліцейської діяльності. – 2005. – 759 с.
12. Вікіпедія [Електронний ресурс]. – Режим доступу : [https://uk.wikipedia.org/wiki/Інтерес_\(значення\)](https://uk.wikipedia.org/wiki/Інтерес_(значення)).
13. Словник української мови (Академічний тлумачний словник) [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://sum.in.ua/s/interes>.
14. Жимов А.И. Интересы и право в социалистическом обществе / А.И. Жимов. – Л. : Изд-во Ленинград. ун-та, 1984. – 134 с.
15. Цивільний процесуальний кодекс України. Науково-практичний коментар [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://uazakon.ru/ukr/tspk/1/default.htm>.
16. Михайлов С.В. Категория интереса в российском гражданском праве / С.В. Михайлов. – М. : Статут, 2002. – 205 с.
17. Лучина С.В. Взаимодействие субъектов, обладающих тождественными материально-правовыми интересами в гражданском процессе : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : спец. 12.00.15 «Гражданский процесс, арбитражный процесс» / С.В. Лучина ; Волгоград. гос. ун-т. – Волгоград, 2001. – 28 с.
18. Прочанкина И.В. Согласование интересов участников корпоративных отношений как фактор повышения эффективности управления корпорацией : автореф. дисс. ... канд. экон. наук : спец. 08.00.05 «Экономика и управление народным хозяйством» / И.В. Прочанкина ; Гос. ун-т управления. – М., 2009. – 23 с.
19. Смирнова И.Г. Интерес – понятие уголовно-процессуальное / И.Г. Смирнова // Государство и право. – № 8. – С. 14–18.

Григорчук М. В. Общенаучные подходы к пониманию категории «защита прав и охраняемых законом интересов субъектов хозяйствования»

Статья посвящена решению проблем, связанных с разнообразием подходов к пониманию учеными понятия «защита прав и охраняемых законом интересов субъектов хозяйствования». Проанализированы современные научные точки зрения относительно роли и значения защиты прав и охраняемых законом интересов участников хозяйственных отношений. На основе изучения и обобщения существующих научных подходов к дефиниции данного понятия изложена собственная позиция, которая кажется максимально адаптированной к потребностям именно данной отрасли права и обеспечивающей корректное понимание данных основных категорий хозяйственного процесса. Сформулировано авторское определение понятия «защита прав и охраняемых законом интересов субъектов хозяйствования».

Ключевые слова: правовая защита, субъективное право, хозяйственное право, охраняемый законом интерес, рыночная экономика, интересы государства и общества.

Hrygorchuk M. V. General scientific approaches to understanding the categories of protection of rights and lawful interests of business entities

The article is devoted to coping with a variety of approaches to understanding the concepts scientists “protection of rights and legal interests of business entities”. Analyzed current scientific opinions on the role and importance of protecting the rights and legitimate interests of participants of economic relations. Based on the study and synthesis of existing scientific approaches to the definition of these concepts made their own position, which would be best adapted to the needs of this particular area of law, and ensure the correct understanding of the fundamental categories of the economic process. Author's definition of “protection of rights and legal interests of business entities”.

Key words: legal protection, subjective law, commercial law, legally protected interest, market economy, interests of the state and society.

УДК 346.2

В. О. Коверзнев

кандидат юридичних наук, доцент,
доцент кафедри правового регулювання економіки
Навчально-наукового інституту права і соціальних технологій
Чернігівського національного технологічного університету

КООПЕРАТИВНІ ОРГАНІЗАЦІЇ В СИСТЕМІ ГОСПОДАРСЬКО-ВИРОБНИЧИХ ВІДНОСИН

У статті розкрито правову природу господарсько-виробничих відносин за участю кооперативних організацій, розглянуто особливості господарських договорів, що вони укладають. Доведено, що кооперативні господарські договори є засобом упорядкування господарської діяльності кооперативних організацій і підпорядкування цієї діяльності єдиному господарському порядку; завдяки господарським договорам кооперативні організації досягають своїх статутних цілей і забезпечують реалізацію соціально-економічних і культурних цілей своїх членів.

Ключові слова: кооперативна організація, кооперативний господарський договір, кооперативні господарсько-виробничі відносини.

Постановка проблеми. Вивчення господарсько-виробничих відносин кооперативних організацій є етапом комплексного дослідження правового забезпечення кооперації в Україні через призму науки господарського права та формування теоретичних положень і висновків щодо вдосконалення правового регулювання кооперації.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Господарсько-виробничі відносини суб'єктів господарювання розглядалися в працях О.А. Беянович, О.М. Вінник, О.П. Віхрова, В.М. Гайворонського, О.А. Красавчикова, В.К. Мамутова, І.В. Труша, В.С. Щербини та ін. Утім господарсько-виробничі відносини за участю кооперативних організацій мають певні особливості, що спонукає до поглибленого їх вивчення.

Сьогодні в Україні відсутні комплексні дослідження діяльності кооперативних організацій у системі господарських відносин, що зумовлює актуальність дослідження.

Метою статті є дослідження особливостей господарсько-виробничих відносин за участю кооперативних організацій і напрацювання пропозицій, спрямованих на вдосконалення чинного кооперативного законодавства України.

Виклад основного матеріалу. Серед усього розмаїття господарських організацій України частка кооперативних організацій не переви-

щує одного процента. У силу положень статті 55 Господарського кодексу (далі – ГК) України кооперативні організації є повноправними суб'єктами господарювання поряд з іншими учасниками відносин у сфері господарської діяльності [1].

Легальне визначення господарської діяльності здійснено в частині першій статті 3 ГК України, згідно з якою господарською діяльністю є діяльністю суб'єктів господарювання у сфері суспільного виробництва, спрямована на виготовлення та реалізацію продукції, виконання робіт чи надання послуг вартісного характеру, що мають цінову визначеність. Господарська діяльність, спрямована на досягнення економічних і соціальних результатів та одержання прибутку, є підприємництвом, а суб'єкти, що здійснюють таку діяльність, – підприємцями; господарська діяльність, що здійснюється без мети одержання прибутку, вважається некомерційною господарською діяльністю.

Як суб'єкти господарювання кооперативні організації є безпосередніми учасниками господарських відносин.

За визначенням О.М. Вінник, господарські відносини – це врегульовані нормами права суспільні відносини, котрі виникають у сфері господарювання щодо безпосереднього здійснення господарської діяльності й/або організації/керівництва такою діяльністю, характеризу-

ються особливим суб'єктним складом, а також поєднанням організаційних і майнових елементів [2, с. 25–26].

Будучи учасниками господарських відносин, кооперативні організації, здійснюючи господарську діяльність, реалізують свою господарську компетенцію в господарсько-виробничих, організаційно-господарських і внутрішньогосподарських відносинах.

Відповідно до частини п'ятої статті 3 ГК України, господарсько-виробничими є майнові та інші відносини, що виникають між суб'єктами господарювання під час безпосереднього здійснення господарської діяльності.

Господарсько-виробничі відносини є відносинами горизонтального порядку, тому що виникають між юридично рівними суб'єктами в процесі здійснення ними господарської діяльності.

Основні види й напрями господарської діяльності кооперативних організацій визначаються їхніми статутами, що закріплено в статті 8 Закону України «Про кооперацію» [3]. При цьому статтею 4 цього ж Закону кожній кооперативній організації гарантовано право вільного вибору напрямів і видів діяльності.

Напрями діяльності споживчих кооперативів відображаються в спеціальних програмах економічного та соціального розвитку, які, згідно зі статтею 11 Закону України «Про споживчу кооперацію», розглядаються й затверджуються на загальних зборах (зборах уповноважених), конференціях, з'їздах, радах.

Під час здійснення господарської діяльності кооперативні організації мають повну господарську самостійність, покривають свої витрати за рахунок доходів від своєї господарської діяльності та забезпечують схоронність власності кооперативу.

Господарсько-виробничі відносини кооперативних організацій з іншими суб'єктами господарювання регулюються за допомогою господарських договорів, які укладаються з дотриманням двох принципів: загальнодозвільного, який дозволяє врегулювання відносин на розсуд сторін договору, та імперативного, який гарантує забезпечення прав і законних інтересів споживачів.

У широкому розумінні господарський договір розглядається як міжгалузевий юридичний засіб, який регулює відносини, що виникають у сфері господарювання. Господарський договір є інструментом опосередкування господар-

сько-виробничих відносин і засобом практичної реалізації кооперативною організацією своєї правосуб'єктності. Як зазначає О.А. Красавчиков, кожна умова договору являє собою окреме юридичне волевиявлення конкретного інтересу сторін до тих чи інших компонентів правового зв'язку, що встановлюється за допомогою договору [4, с. 173].

В. Мілаш пропонує розглядати господарський договір як правову форму існування господарських відносин, різних за фактичним змістом, суб'єктивним складом, типізацією приватних і публічних інтересів, які реалізуються в них, цілями, на досягнення яких вони спрямовані. За допомогою господарського договору здійснюється ринковий обмін товару (результатів суспільного виробництва) на грошовий чи інший еквівалент, формується майнова основа господарювання, створюється господарська інфраструктура, оформлюються організаційні зв'язки між учасниками відносин у сфері господарювання, встановлюються організаційно-управлінські зв'язки [5, с. 40].

Комплексне дослідження господарського договірного права як одного з ключових інститутів господарського права, визначення загальнотеоретичних засад розмежування правового регулювання договірних відносин у сфері господарювання між Господарським і Цивільним кодексами України проведено О.А. Беляневич у монографії «Господарське договірне право України (теоретичні аспекти)». У цій роботі науковець указує на те, що в соціологічному аспекті договір можна визначити як засіб узгодження інтересів (приватних, приватно-публічних, публічних) його учасників. Будучи правовою формою соціального спілкування (взаємодії), договір спрямовується на досягнення його сторонами певних соціально значущих цілей, правовірного результату, що потребує не тільки узгодження інтересів суб'єктів взаємодії, а і їх адекватності суспільним потребам та інтересам [6, с. 30].

Крім узгоджувального характеру, господарський договір має ще й зобов'язальний характер, який виражається у виникненні в сторони договору обов'язку виконати певну дію на користь іншої сторони (контрагента), що кореспондує праву контрагента вимагати належне виконання договірного обов'язку. Невиконання умов господарського договору дає стороні право судового захисту порушених прав та інтересів.

Під час виконання господарських договорів, укладених кооперативними організаціями, відбувається задоволення як приватних інтересів договірних відносин, так і публічних інтересів необмеженого кола осіб, які користуються результатами господарської діяльності кооперативних організацій. У цьому контексті публічним інтересом Ю.А. Тихомиров вважає інтерес спільноти, який забезпечений нормами права та слугує гарантією її розвитку [7, с. 55].

Найбільш поширеними договорами, які укладають кооперативні організації у сфері господарсько-виробничих відносин, є договори купівлі-продажу, поставки, контрактації сільськогосподарської продукції, оренди майна, лізингу, міни, зберігання на товарному складі, перевезення вантажів, договори підряду на капітальне будівництво тощо. Порядок їх укладення, виконання та припинення врегульовано відповідними нормами глав 30–36 ГК України.

Окрему групу становлять кооперативні господарські договори, стороною яких є держава. Відповідно до Закону України «Про здійснення державних закупівель» [8], державні закупівлі здійснюються на підставі договору про закупівлю або рамкової угоди. У розумінні статті 1 цього Закону, договором про закупівлю є договір, який укладається між замовником (якими можуть бути органи державної влади, органи місцевого самоврядування й органи соціального страхування, а також юридичні особи (підприємства, установи, організації) та їхні об'єднання, які забезпечують потреби держави або територіальної громади, якщо така діяльність не здійснюється на промисловій чи комерційній основі за наявності однієї з таких ознак: юридична особа є розпорядником, одержувачем бюджетних коштів; органи державної влади чи органи місцевого самоврядування або інші замовники володіють більшістю голосів у вищому органі управління юридичної особи; у статутному капіталі юридичної особи державна або комунальна частка акцій (часток, паїв) перевищує 50 відсотків) та учасником (переможцем процедури закупівлі, пропозиція конкурсних торгів або цінова пропозиція якого визнана найбільш економічно вигідною) за результатами проведення процедури закупівлі й передбачає надання послуг, виконання робіт або набуття права власності на товари. Рамковою угодою є правочин, який укладається одним чи кількома замовниками (генеральним замовником) у письмовій формі з одним чи кількома учасника-

ми процедури закупівлі з метою визначення основних умов закупівлі окремих товарів і послуг для укладення відповідних договорів про закупівлю протягом строку дії рамкової угоди. Цей Закон підлягає обов'язковому застосуванню до державних закупівель товарів, робіт і послуг, якщо вартість закупівлі товару (товарів), послуги (послуг) дорівнює або перевищує 200 тисяч гривень, а робіт – 1 мільйон 500 тисяч гривень. Згідно зі статтею 12 Закону, державні закупівлі можуть здійснюватися лише шляхом застосування однієї з таких процедур: відкриті торги; двоступеневі торги; запит цінкових пропозицій; попередня кваліфікація учасників; переговорна процедура закупівлі.

Процедура державної закупівлі завершується укладенням договору в письмовій формі відповідно до положень Цивільного кодексу та ГК України. Умови договору про державну закупівлю не повинні відрізнятися від змісту пропозиції конкурсних торгів або цінової пропозиції (у тому числі ціни за одиницю товару) переможця процедури закупівлі. Істотні умови договору про закупівлю не можуть змінюватися після його підписання до виконання зобов'язань сторонами в повному обсязі, крім випадків:

1) зменшення обсягів закупівлі, зокрема, з урахуванням фактичного обсягу видатків замовника;

2) зміни ціни за одиницю товару не більше ніж на 10 відсотків у разі коливання ціни такого товару на ринку за умови, що зазначена зміна не призведе до збільшення суми, визначеної в договорі;

3) покращення якості предмета закупівлі за умови, що таке покращення не призведе до збільшення суми, визначеної в договорі;

4) продовження строку дії договору та виконання зобов'язань щодо передання товару, виконання робіт, надання послуг у разі виникнення документально підтверджених об'єктивних обставин, що спричинили таке продовження, у тому числі непереборної сили, затримки фінансування витрат замовника за умови, що такі зміни не призведуть до збільшення суми, визначеної в договорі;

5) узгодженої зміни ціни в бік зменшення (без зміни кількості (обсягу) та якості товарів, робіт і послуг);

6) зміни ціни у зв'язку зі зміною ставок податків і зборів пропорційно до змін таких ставок;

7) зміни встановленого, згідно із законодавством, органами державної статистики індексу

інфляції, зміни курсу іноземної валюти або показників Platts у разі встановлення в договорі про закупівлю порядку зміни ціни залежно від зміни такого курсу або таких показників, зміни біржових котирувань, регульованих цін (тарифів) і нормативів, які застосовуються в договорі про закупівлю [8, ст. 40].

Сьогодні чинне кооперативне законодавство України окремо не регулює питання договірних правовідносин кооперативних організацій із державою. Статтею 37 Закону України «Про кооперацію» лише задекларовано, що держава гарантує додержання прав і законних інтересів кооперативних організацій та їхніх членів, максимально сприяє розвитку і зміцненню їх господарської самостійності. Виходячи із цього, видається доцільним доповнити статтю 37 Закону України «Про кооперацію» абзацом 11 такого змісту: «Держава й органи місцевого самоврядування будують господарські відносини з кооперативними організаціями на договірній основі».

Така новела кореспондує й положенням Закону України «Про стимулювання розвитку регіонів», який визначає правові, економічні та організаційні засади реалізації державної регіональної політики щодо стимулювання розвитку регіонів і подолання депресивності територій і встановлює, що організація забезпечення державного стимулювання розвитку регіонів здійснюється в тому числі й на узгоджувальній (варто розуміти – договірній) основі [9, ст. 3].

На нашу думку, укладенню кооперативних господарських договорів обов'язково повинна передувати процедура планування господарської діяльності кооперативної організації, яка передбачає затвердження вищим органом управління (загальні збори членів) планів роботи на короткостроковий, середньостроковий і довгостроковий періоди.

Зазначений висновок впливає зі змісту статті 23 Закону України «Про кооперацію», яка визначає економічні засади діяльності кооперативних організацій, при цьому встановлює, що кооператив, відповідно до свого статуту, самостійно визначає основні напрями діяльності й здійснює її планування. Кооперативи самостійно розробляють програми та плани економічного й соціального розвитку, розглядають і затверджують їх на загальних зборах членів кооперативу.

Саме планові акти повинні визначати напрями договірної роботи кооперативної ор-

ганізації, види господарських договорів, які підлягають укладенню, а також потенційних контрагентів кооперативної організації, що повністю узгоджується з концепцією трансформації плану в договір, запропонованої А.Г. Биковим [10, с. 31–42].

У процесі здійснення договірної роботи кооперативні організації самостійно визначають ціни та свої товари, роботи й послуги. Вони мають право на договірних засадах здійснювати ціноутворення окремо для своїх членів та інших осіб, що гарантується положеннями статті 24 Закону України «Про кооперацію». Утім гарантія забезпечення права вільного ціноутворення не звільняє кооперативні організації від обов'язку дотримання приписів законодавчих актів із питань ціноутворення, зокрема Законів України: «Про ціни і ціноутворення», «Про природні монополії» та «Про захист економічної конкуренції» [11; 12; 13], які визначають основні засади цінової політики й регулюють відносини, що виникають у процесі формування, встановлення та застосування цін, а також здійснення державного контролю (нагляду) та спостереження у сфері ціноутворення, при цьому спрямовані на забезпечення розвитку національної економіки й підприємницької діяльності; протидії зловживанню монополюючим (домінуючим) становищем у сфері ціноутворення; розширення сфери застосування вільних цін; збалансованості ринку товарів і підвищення їх якості; соціальних гарантій населенню в разі зростання цін; необхідних економічних гарантій для виробників; орієнтації цін внутрішнього ринку товарів на рівень цін світового ринку.

Висновки і пропозиції. Господарсько-виробничі відносини кооперативних організацій з іншими суб'єктами господарювання регулюються переважно за допомогою господарських договорів, які є одним із основних інструментів досягнення цілей кооперації. Особливість господарських договорів у сфері кооперації зумовлена специфікою кооперативної форми господарювання, на яку насамперед впливає процедура ухвалення органами управління кооперативних організацій рішень, спрямованих на сферу господарсько-виробничих відносин і забезпечення практичної реалізації господарської компетенції.

Кооперативні господарські договори є засобом упорядкування господарської діяльності кооперативних організацій і підпорядкування цієї діяльності єдиному господарському поряд-

ку. Саме завдяки господарським договорам кооперативні організації досягають своїх статутних цілей і забезпечують реалізацію соціально-економічних і культурних цілей своїх членів.

Список використаної літератури:

1. Господарський кодекс України від 16.01.2003 № 436-IV // Відомості Верховної Ради України. – 2003. – № № 18, 19–20, 21–22. – Ст. 144 (зі змін. та допов.).
2. Вінник О.М. Господарське право : курс лекцій / О.М. Вінник. – К. : Атіка, 2004. – 624 с.
3. Про кооперацію : Закон України від 10.07.2003 № 1087-IV // Відомості Верховної Ради України. – 2004. – № 5. – Ст. 35 (зі змін. та допов.).
4. Красавчиков О.А. Гражданско-правовой договор: понятие, содержание и функции / О.А. Красавчиков // Антология уральской цивилистики. 1925–1989 : сб. статей. – М. : Статут, 2001. – С. 166–182.
5. Мілаш В. Про розвиток господарсько-правового регулювання договірних відносин / В. Мілаш // Підприємництво, господарство і право. – 2007. – № 5. – С. 36–40.
6. Беляневич О.А. Господарське договірне право України (теоретичні аспекти) : [монографія] / О.А. Беляневич. – К. : Юринком Інтер, 2006. – 592 с.
7. Тихомиров Ю.А. Публичное право : [учебник] / Ю.А. Тихомиров. – М. : БЕК, 1995. – 496 с.
8. Про здійснення державних закупівель : Закон України від 10.04.2014 № 1197-VII // Відомості Верховної Ради. – 2014. – № 24. – Ст. 883.
9. Про стимулювання розвитку регіонів : Закон України від 08.09.2005 2850-IV // Відомості Верховної Ради України. – 2005. – № 51. – Ст. 548.
10. Быков А.Г. План и хозяйственный договор / А.Г. Быков. – М. : Изд-во Московского ун-та, 1975. – 158 с.
11. Про ціни та ціноутворення : Закон України від 21.06.2012 № 5007-VI // Відомості Верховної Ради. – 2013. – № 19–20. – Ст. 190 (зі змін. та допов.).
12. Про природні монополії : Закон України від 20.04.2000 № 1682-III // Відомості Верховної Ради України. – 2000. – № 30. – Ст. 238.
13. Про захист економічної конкуренції : Закон України від 11.01.2001 № 2210-III // Відомості Верховної Ради України. – 2001. – № 12. – Ст. 64.

Коверзнев В. А. Кооперативные организации в системе хозяйственно-производственных отношений

В статье раскрыта правовая природа хозяйственно-производственных отношений с участием кооперативных организаций, рассмотрены особенности хозяйственных договоров, которые они заключают. Доказано, что кооперативные хозяйственные договоры являются средством упорядочения хозяйственной деятельности кооперативных организаций и подчинения этой деятельности единому хозяйственному порядку; благодаря хозяйственным договорам кооперативные организации достигают своих уставных целей и обеспечивают реализацию социально-экономических и культурных целей своих членов.

Ключевые слова: кооперативная организация, кооперативный хозяйственный договор, кооперативные хозяйственно-производственные отношения.

Koverznev V. A. Cooperative organizations in the system of economic relations of production

The article reveals the legal nature of economic-industrial relations with the participation of cooperative organizations, the peculiarities of economic agreements which they conclude. The author proves that the cooperative business contracts are a means of ordering economic activity of cooperative organizations and the subordination of the activities of a single economic order; thanks to commercial agreements cooperative organization achieve its statutory objectives and ensure the realization of socio-economic and cultural goals of their members.

Key words: cooperative organization, cooperative economic agreement, cooperative economic relations of production.

ТРУДОВЕ ПРАВО; ПРАВО СОЦІАЛЬНОГО ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ

УДК 347.1

Л. Ю. Малюга

кандидат юридичних наук,
старший науковий співробітник юридичного факультету
Київського національного університету імені Тараса Шевченка

ЮРИДИЧНА ПРИРОДА ПЕНСІЙНОГО ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ГРОМАДЯН, ЯКІ ПОСТРАЖДАЛИ ВНАСЛІДОК ЧОРНОБИЛЬСЬКОЇ КАТАСТРОФИ

Статтю присвячено дослідженню правового регулювання пенсійного забезпечення громадян, які постраждали внаслідок Чорнобильської катастрофи в Україні. Досліджено теоретичні положення сутності поняття «пенсія» та її місце в реалізації права на пенсійне забезпечення громадян, які постраждали внаслідок Чорнобильської катастрофи. Проведене дослідження дає змогу визначити поняття й місце в системі соціального забезпечення України пенсійного забезпечення громадян, які постраждали внаслідок Чорнобильської катастрофи. Сформовано пропозиції з удосконалення теоретичних засад щодо зазначеного питання.

Ключові слова: юридична природа, пенсії, пенсійне забезпечення, громадяни, які постраждали внаслідок Чорнобильської катастрофи.

Постановка проблеми. Актуальним завданням сучасного етапу інтеграційного процесу України до Європейського співтовариства є реформування пенсійної системи, що має важливе значення для забезпечення сталого розвитку України, подолання наслідків фінансово-економічної кризи, підвищення рівня соціального забезпечення пенсіонерів. Значні кроки в процесі реформування пенсійних відносин за останні роки було здійснено шляхом прийняття базових законів. Проте без ґрунтового реформування залишається пенсійне забезпечення громадян, які постраждали внаслідок Чорнобильської катастрофи, яке є невід'ємною складовою пенсійної системи України. Гармонізація національного законодавства про соціальний захист громадян, які постраждали внаслідок Чорнобильської катастрофи, приведення його у відповідність до стандартів Європейського Союзу неможливі без усебічного науково-теоретичного дослідження. Вищевикладене зумовлює актуальність статті й необхідність проведення подальших наукових досліджень із проблем

пенсійного забезпечення постраждалих від радіаційного забруднення громадян.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Проблеми права соціального забезпечення загалом і права пенсійного забезпечення зокрема були предметом дослідження багатьох радянських, російських та українських учених, таких як С.С. Алексєєв, Н.Б. Болотіна, В.Я. Буряк, В.С. Венедиктов, К.М. Гусов, В.В. Жернаков, Р.І. Іванова, М.І. Іншин, О.Є. Мачульська, С.М. Прилипко, О.І. Процевський, С.М. Синчук, О.В. Тищенко, Е.Г. Тучкова, Н.М. Хуторян, М.М. Шумило, О.М. Ярошенко та інші. Крім того, потреба у вивченні й удосконаленні наявних здобутків у галузі пенсійного забезпечення обґрунтовується необхідністю відповідного регулювання на правовідносини в суспільстві, які постійно змінюються. Але, враховуючи вагомі здобутки вказаних науковців, варто відзначити, що низка актуальних питань у сфері пенсійного забезпечення громадян, які постраждали внаслідок Чорнобильської катастрофи, залишилася поза межами наукових досліджень.

Мета статті – дослідити правове регулювання пенсійного забезпечення громадян, які постраждали внаслідок Чорнобильської катастрофи в Україні, теоретичні положення сутності поняття «пенсія» та її місце в реалізації права на пенсійне забезпечення громадян, які постраждали внаслідок Чорнобильської катастрофи; визначити поняття й місце в системі соціального забезпечення України пенсійного забезпечення громадян, які постраждали внаслідок Чорнобильської катастрофи; сформулювати пропозиції щодо вдосконалення теоретичних засад із зазначеного питання.

Виклад основного матеріалу. Відповідно до міжнародних стандартів, обов'язок щодо організації та здійснення соціального захисту населення покладається на державу, яка зобов'язується зробити доступною для своїх громадян законодавчо встановлену сукупність пенсій, пільг, допомог та інших соціальних благ. Серед указаних видів соціального захисту пенсія є основним джерелом засобів до існування для непрацюючих пенсіонерів [2], незалежно від підстав отримання пенсії [3, с. 62–63]. Отже, пенсію потрібно вважати основним джерелом існування й для більшості громадян, постраждалих унаслідок Чорнобильської катастрофи.

До прийняття Закону України «Про загальнообов'язкове державне пенсійне страхування» в законодавчому порядку поняття «пенсія» не було закріплено. Так, в історико-правовому контексті під пенсією розумілася щомісячна виплата аліментного характеру за рахунок коштів держави та колгоспів, що акумулювались у відповідних фондах суспільного споживання й надавались за вислугу років, з інвалідності, у разі старості, втрати годувальника, які обумовлювались певною довготривалістю суспільно корисної діяльності в розмірах, що залежав від минулого заробітку працівника [4, с. 62].

Правове регулювання пенсійного забезпечення – це врегульований правовими нормами механізм реалізації права громадян на пенсію. Тому для всебічного та ґрунтовного дослідження юридичної природи пенсійного забезпечення громадян, які постраждали внаслідок Чорнобильської катастрофи, особливо важливою є правильна дефініція пенсії. Пенсію цієї категорії громадян необхідно розглядати як невід'ємний елемент, структурну частину пенсійного забезпечення загалом, якому притаманні певні особливості. Тому під час визначення поняття пенсії необхідно дослідити загальнотеоретичні

дефініції, які напрацьовані наукою права соціального забезпечення із зазначенням особливостей і специфічних ознак.

У сучасній доктрині права соціального забезпечення термін «пенсія» походить від лат. *pensio* й означає «платіж». В одному із тлумачних словників цей термін найбільш узагальнено розглядається як грошове забезпечення за вислугу років, за інвалідністю, непрацездатністю тощо [5, с. 295].

Свого часу В.М. Ачаркан зазначав, що під пенсією необхідно розуміти грошове забезпечення, одержуване із суспільних фондів споживання громадянами при настанні в них постійної чи тимчасової непрацездатності, або презюмованої (за віковою ознакою, у зв'язку з вислугою років), або встановлюваної шляхом медичного обстеження (для визначення інвалідності); пенсія призначається громадянам за їхню працю в минулому чи іншу суспільно корисну діяльність і призначена слугувати для них постійним і основним джерелом коштів до існування [6, с. 36]. На думку К.В. Батигіна, пенсія – це гарантована щомісячна грошова виплата, яка встановлюється з метою матеріального забезпечення громадян у старості, у разі повної або часткової втрати працездатності й втрати годувальника, а також за вислугу років, яка здійснюється у зв'язку з певним видом суспільно корисної діяльності громадянина в минулому та в розмірах, співвіднесених із минулою зарплатою [7, с. 154].

Із наведених вище визначень провідних дослідників пенсійного забезпечення в Радянському Союзі можна зробити висновок, що поняття «пенсія» перенасичене ознаками, які є характерними для соціалістичної країни радянського зразка, тому вони не можуть бути повною мірою застосовані до сучасного визначення пенсії.

Із розпадом СРСР і соціально-політичними змінами поняття «пенсія» в юридичній літературі отримало нове розуміння та нову характеристику. Тому дискусії щодо питання дефініції пенсії у наукових колах активізувались. У сучасній науці права соціального забезпечення термін «пенсія» в узагальненому вигляді визначається як регулярна грошова виплата (в розрахунку на місяць), що проводиться в установленому законом порядку певним категоріям осіб зі спеціальних фондів та інших джерел, які створюються для цієї мети [8, с. 90]. Зокрема, С.М. Синчук, В.Я. Буряк розглядають пенсію як щомісячну довгострокову виплату, яка призначається та виплачується особі в разі настання

пенсійного віку, інвалідності, втрати годувальника чи вислуги років за рахунок коштів Пенсійного фонду України або бюджетів різних рівнів і є основним джерелом доходу особи [9, с. 55].

Б.І. Сташків під поняттям «пенсія» розуміє щомісячну грошову виплату фізичним особам зі спеціально створених для цього пенсійних фондів на умовах і в порядку, передбачених чинними нормативними актами й договорами [10, с. 272]. На думку З.А. Кондратьєвої, пенсія – це щомісячна грошова виплата, яка призначається непрацездатним громадянам при досягненні ними певного пенсійного віку, при встановленні інвалідності, у разі смерті годувальника, а також у зв'язку з тривалою професійною діяльністю [11, с. 118].

У науковій літературі міститься й дещо інша точка зору стосовно поняття «пенсія». Зокрема, М.Д. Бойко вважає, що пенсія – це грошова виплата (з розрахунку на місяць), яка призначається відповідно до встановлених державою правил громадянам, котрі досягли встановленого законом пенсійного віку, які набули спеціального стажу (вислуги років) установленної тривалості, або яким установлена інвалідність, чи які втратили годувальника, за рахунок коштів, асигнованих на ці цілі державою з державного бюджету, з Пенсійного фонду, з Накопичувального пенсійного фонду та з недержавних пенсійних фондів [12, с. 84]. П.Д. Пилипенко зазначає, що пенсія – це грошове зобов'язання держави чи уповноваженого нею суб'єкта, що виплачується особі для її утримання з підстав і на умовах, передбачених законом, у розмірі, що залежить від страхового стажу особи та її доходу [13, с. 140].

Не менш цікавою є характеристика пенсії С.М. Прилипко й О.М. Ярошенко. Згідно з їхнім розумінням, пенсія – це щомісячна пенсійна виплата, яку отримує застрахована особа при досягненні нею пенсійного віку чи визнання її інвалідом або яку отримують члени її сім'ї у випадках, визначених Законом України «Про загальнообов'язкове державне пенсійне страхування» [14, с. 209]. М.М. Шумило доходить висновку, що пенсія – один із правових інструментів реалізації державою своєї соціальної функції через органи спеціальної компетенції, що відображається у щомісячному матеріальному (грошовому) забезпеченні, у випадках і порядку, визначених чинним законодавством, для реалізації своїх прав і свобод особами, які повністю або частково втратили працездатність [15, с. 120].

Із наведених визначень стає зрозумілим, що основними рисами пенсій є такі: регулярність, систематичність, періодичність, виплати здійснюються в чітко встановлених законом випадках, має індивідуалізований характер, має грошове зовнішнє вираження. Ці ознаки визначають їх правову природу, а також певні життєві обставини, з настанням яких пенсії виплачуються, а іноді вказуються й фінансові джерела, з яких здійснюються такі виплати.

У Законі України «Про загальнообов'язкове державне пенсійне страхування» поняття «пенсія» визначається як щомісячна пенсійна виплата в солідарній системі загальнообов'язкового державного пенсійного страхування, яку отримує застрахована особа в разі досягнення нею передбаченого цим Законом пенсійного віку чи визнання її інвалідом або отримують члени її сім'ї у випадках, визначених указаним Законом (ст. 1) [15]. Разом із цим варто зазначити, що вітчизняне соціально-забезпечувальне законодавство передбачає й пенсійні виплати в системі недержавного пенсійного забезпечення. Відповідно до Закону України «Про недержавне пенсійне забезпечення», виплати цього роду мають дещо іншу термінологію і змістове наповнення.

Наприклад, указаний Закон оперує такими поняттями, як «ануїтет» і «довічна пенсія». Ануїтет – це періодичні пенсійні виплати, які здійснюються з установленними інтервалами часу до того моменту, поки не настане певна подія, визначена у відповідному договорі. Довічна пенсія (довічний ануїтет) – пенсійні виплати, які здійснюються страховою організацією на підставі договору страхування довічної пенсії протягом життя фізичної особи періодично після досягнення нею пенсійного віку відповідно до законодавства про страхування. Пенсійна виплата – це грошова виплата учасникові недержавного пенсійного забезпечення або його спадкоємцям, що здійснюється за рахунок накопичених у недержавному пенсійному фонді та облікованих на індивідуальному пенсійному рахунку коштів у випадках, передбачених законом [16].

Громадяни, які постраждали внаслідок Чорнобильської катастрофи, мають право на отримання вказаних пенсійних виплат за умови участі в недержавній системі пенсійного забезпечення, що становить третій рівень системи пенсійного забезпечення та базується на засадах добровільної участі громадян, роботодавців і їхніх об'єднань у формуванні накопичень з метою отримання громадянами пенсійних ви-

плат на умовах і в порядку, передбачених законодавством про недержавне пенсійне забезпечення [15].

На державному рівні пенсійне забезпечення громадян, що постраждали внаслідок Чорнобильської катастрофи, здійснюється відповідно до Закону України «Про статус і соціальний захист громадян, які постраждали внаслідок Чорнобильської катастрофи». Особам, які мають статус постраждалих унаслідок Чорнобильської катастрофи, зарахованим до категорій 1, 2, 3, 4, держава гарантує два види пенсії. Так, відповідно до статті 49 указаного Закону, зазначеним особам призначаються державні пенсії та додаткової пенсії за шкоду, заподіяну здоров'ю [17]. Пенсія – це щомісячна виплата, що призначена для матеріального забезпечення громадян, які досягли пенсійного віку, стали інвалідами або довгий час займалися професійною діяльністю, а також непрацездатних громадян, які втратили годувальника [18, с. 209]. Це визначення є більш прийнятним для пенсії як об'єкта правовідносин із соціального захисту постраждалих унаслідок катастрофи на ЧАЕС. Під поняттям «пенсія громадян, які постраждали від наслідків катастрофи на ЧАЕС» потрібно розуміти гарантовані законодавством регулярні грошові виплати, що здійснюються в установленому порядку в разі повної або стійкої втрати ними працездатності.

Державні пенсії громадян, які постраждали від наслідків катастрофи на ЧАЕС, виплачуються останнім як пенсії по інвалідності. У науковій юридичній літературі відсутнє єдине визначення поняття «пенсія по інвалідності». Узагальнення напрацювань учених дає підстави стверджувати, що під таким видом пенсійного забезпечення варто розуміти «щомісячні виплати аліментарного характеру з фондів для непрацездатних у розмірах, що співвідносяться з минулим заробітком, призначаються у зв'язку з інвалідністю особам, які займалися суспільно корисною діяльністю», «призначаються особам у зв'язку з інвалідністю, отриманою в результаті трудового каліцтва, професійного захворювання або інших причин» чи «у зв'язку з тривалою або постійною фактичною втратою працездатності, тобто у зв'язку з настанням інвалідності» [19, с. 176], «за наявності необхідного трудового стажу» «призначаються за рахунок коштів Пенсійного фонду» [20, с. 109], Державного бюджету, Фонду соціального страхування від нещасних випадків на виробництві та професійних захворювань.

Окрім того, держава взяла на себе зобов'язання щодо соціального захисту осіб, які втратили годувальника, якщо його смерть пов'язана з Чорнобильською катастрофою. Такі особи мають право на пенсію у зв'язку з втратою годувальника. Поняття «пенсія у зв'язку з втратою годувальника» пов'язується з необхідністю матеріального забезпечення з боку держави непрацездатних членів сім'ї, які перебували на утриманні померлого [21, с. 30–32]. Під пенсією у зв'язку з втратою годувальника маються на увазі щомісячні виплати, призначені непрацездатним членам його сім'ї в разі втрати годувальника, які перебували на його утриманні, у розмірі, співвіднесеному із заробітком (доходом) годувальника. Її особливість полягає в тому, що пенсійне забезпечення членів сім'ї має похідний характер від права на пенсію іншої особи, яка є годувальником, і що ця пенсія призначається не конкретній особі, а сім'ї, тобто на всіх членів сім'ї (призначається одна спільна пенсія). Хоча на вимогу конкретного члена сім'ї із загальної суми пенсії виділяється його частка, яка виплачується йому окремо.

Висновки і пропозиції. Узагальнюючи викладене вище, зазначимо, що реформування та адаптація пенсійного забезпечення як одного з важливих видів соціального захисту для всіх громадян, у тому числі тих, які постраждали внаслідок Чорнобильської катастрофи, є актуальним і вирішальним завданням для успішного проходження етапу євроінтеграції. Розгалуженість законодавчих актів у цій сфері, дублювання правових норм, існування великої кількості норм, що відсилають до інших нормативно-правових актів, ускладнюють правове регулювання відносин із пенсійного забезпечення постраждалих унаслідок катастрофи на ЧАЕС, а також не сприяють обізнаності вказаних осіб щодо їхніх соціальних прав. Отже, пенсія громадян, які постраждали внаслідок катастрофи на ЧАЕС, – це гарантовані законодавством регулярні грошові виплати, що здійснюються в установленому порядку в разі повної або стійкої втрати ними працездатності. Пенсійне забезпечення громадян, які постраждали внаслідок катастрофи на ЧАЕС, і членів їхніх сімей потрібно розглядати як передбачений державою вид матеріального забезпечення у вигляді щомісячних грошових виплат, які здійснюються за рахунок Державного бюджету України в розмірах і порядку, передбаченому законодавством.

Список використаної літератури:

1. Тищенко О.В. Проблеми євроінтеграції в Україні в сфері соціального забезпечення / О.В. Тищенко // Тенденції розвитку науки трудового права та права соціального забезпечення : тези доп. та наук. повідомл. учасн. II Міжнар. наук.-практ. конф. (м. Київ, 21–22 квітня 2016 р.) / за ред. проф. М.І. Іншина, проф. В.І. Щербини, відп. ред. к. ю. н. І.С. Сахарук. – К. : Прінт-Сервіс, 2016. – 301 с.
2. Иванова Р.И. Правоотношения по социальному обеспечению в СССР / Р.И. Иванова. – М. : Юрид. лит., 1986. – С. 142–143; Ачаркан В.А. Государственные пенсии / В.А. Ачаркан ; Научно-исследовательский институт труда Государственного комитета Совета Министров СССР по вопросам труда и заработной платы. – М. : Юрид. лит., 1967. – С. 68; Андреев В.С. Социальное обеспечение в СССР (Правовые вопросы) / В.С. Андреев. – М. : Юрид. лит., 1971. – С. 120; Зайкин А.Д. Правоотношение по пенсионному обеспечению / А.Д. Зайкин ; под ред. проф. Н.Г. Александрова. – М. : Издательство Московского университета, 1974. – С. 123.
3. Советское пенсионное право : [учеб. пособ. для сред. спец. учеб. заведений и курсов повышения квалиф. руковод. работ. сис. соц. обеспеч.] / под ред. М.Л. Захарова. – М. : Юрид. лит., 1974. – С. 62–63.
4. Перехрест Р.Ю. Поняття пенсії у праві соціального забезпечення / Р.Ю. Перехрест // Наукові записки Національного університету «Києво-Могилянська академія». Серія «Юридичні науки». – 2005. – Т. 38. – С. 62.
5. Бомбергер І.Л. До питання про поняття спеціальних пенсій / І.Л. Бомбергер // Актуальні проблеми юридичної науки : збірник тез Міжнародної науково-практичної конференції молодих учених «Шості осінні юридичні читання» (26–27 жовтня 2007 року, м. Хмельницький) : у 3 ч. – Хмельницький : Видавництво Хмельницького університету управління та права, 2007. – Ч. 2 : Цивільне право. Сімейне право. Міжнародне приватне право. Комерційне право. Цивільний процес. Трудове право. Право соціального забезпечення. – 2007. – С. 295.
6. Ачаркан В.М. Государственные пенсии в СССР : автореф. дисс. ... докт. юрид. наук : спец. 12.00.05 / В.М. Ачаркан. – М., 1969. – С. 36.
7. Советское социальное страхование : [учебное пособие]. – М. : Профиздат, 1980. – С. 154.
8. Прокопенко В. Дві пенсії – право чи перспектива / В. Прокопенко // Право України. – 2001. – № 6. – С. 90.
9. Право соціального забезпечення України : [навчальний посібник] / за ред. С.М. Синчука. – К. : Т-во «Знання», 2003. – С. 55.
10. Сташків Б. Теорія права соціального забезпечення : [навчальний посібник] / Б. Сташків. – К. : Знання, 2005. – С. 272.
11. Право социального обеспечения : [учебник] / под ред. К.Н. Гусова. – 2-е издание, переработанное и дополненное. – М. : ПБОЮЛ Грачев С.М., 2001. – С. 118.
12. Бойко М.Д. Право пенсійного забезпечення в Україні : [навчальний посібник] / М.Д. Бойко. – 2-е видання, виправлене і доповнене. – К. : Атіка, 2006. – С. 84.
13. Право соціального забезпечення. Академічний курс : [підруч. для студ. вищ. навч. закл.] / [П.Д. Пилипенко, В.Я. Буряк, С.М. Синчук, В.Л. Стрепко, О.І. Кульчицька та ін.] ; за ред. П.Д. Пилипенка. – 2-е видання, перероблене і доповнене. – К. : Міністерство освіти і науки України ; Видавничий дім «Ін Юре», 2008. – С. 140.
14. Право соціального забезпечення в Україні : [підручник] / за заг. ред. С.М. Прилипка, О.М. Ярошенко. – Х. : ФІНН, 2009. – С. 209.
15. Шумило М.М. Правове регулювання пенсійного забезпечення державних службовців : [монографія] / М.М. Шумило. – К. : Ніка-Центр, 2010. – 272 с.
16. Про загальнообов'язкове державне пенсійне страхування : Закон України від 9 липня 2003 р. № 1058-IV // Відомості Верховної Ради України. – 2003. – № 49. – Ст. 376.
17. Про недержавне пенсійне забезпечення : Закон України від 9 липня 2004 р. № 1057-IV // Відомості Верховної Ради України. – 2003. – № 4748. – Ст. 372.
18. Про статус і соціальний захист громадян, які постраждали внаслідок Чорнобильської катастрофи : Закон України від 28 лютого 1991 р. № 796-XII // Відомості Верховної Ради УРСР. – 1991. – № 16. – Ст. 200.
19. Захаров М.Л. Право социального обеспечения России : [учебник] / М.Л. Захаров, Э.Г. Тучкова. – 2-е издание, исправленное и переработанное. – М. : БЕК, 2002. – С. 209.
20. Кузьмина Т.М. Советское право социального обеспечения / Т.М. Кузьмина ; под ред. проф. В.Н. Демьяненко. – Саратов : Издательство Саратовского университета, 1982. – С. 176.
21. Мачульская Е.Е. Право социального обеспечения / Е.Е. Мачульская. – М. : Международный центр финансово-экономического развития, 1997. – С. 109.

Малюга Л. Ю. Юридическая природа пенсионного обеспечения граждан, пострадавших вследствие Чернобыльской катастрофы

Статья посвящена исследованию правового регулирования пенсионного обеспечения граждан, пострадавших вследствие Чернобыльской катастрофы в Украине. Исследованы теоретические положения сущности понятия «пенсия» и ее место в реализации права на пенсионное обеспечение граждан, пострадавших вследствие Чернобыльской катастрофы. Проведенное исследование позволяет определить понятие и место в системе социального обеспечения Украины пенсионного обеспечения граждан, пострадавших вследствие Чернобыльской катастрофы. Сформированы предложения по совершенствованию теоретических основ по данному вопросу.

Ключевые слова: юридическая природа, пенсия, пенсионное обеспечение, граждане, пострадавшие вследствие Чернобыльской катастрофы.

Maliuha L. Yu. The legal nature of pension provision of citizens affected by the Chernobyl disaster

The article studies the legal regulation of pensions of citizens affected by the Chernobyl disaster in Ukraine. Theoretical provision essence the concept of "retirement" and its place in the realization of the right to a pension of citizens affected by the Chernobyl disaster. The study to determine the concept and role in the system of social security pensions Ukraine citizens affected by the Chernobyl disaster. Suggestions are formed from the improvement of theoretical principles in relation to the noted question.

Key words: legal nature, pension, pension providing, citizens affected by the Chernobyl disaster.

В. Д. Мартинюк

здобувач кафедри трудового права та права соціального забезпечення
Національного університету «Одеська юридична академія»

ПОНЯТТЯ І СТРУКТУРА СИСТЕМИ ПРОФЕСІЙНОГО НАВЧАННЯ ПРАЦІВНИКІВ

У статті проаналізовано сучасний стан правового регулювання системи професійного навчання працівників. Запропоновано теоретично обґрунтоване поняття системи професійного навчання працівників, яке відображає її зміст і внутрішню будову.

Ключові слова: система професійного навчання працівників, професійна підготовка, перепідготовка, підвищення кваліфікації.

Постановка проблеми. У сучасний період соціально-економічних перетворень, що відбуваються в суспільстві, у швидко змінюваних умовах сучасного виробництва все більше уваги приділяється питанням організації професійного навчання працівників, рівень професійної підготовки яких є одним із найважливіших факторів поступового розвитку національної економіки.

Сучасна модель соціально-економічного розвитку України передбачає раціональне використання трудових ресурсів із використанням усіх можливих засобів для інноваційно-орієнтованого розвитку особистості працівника. Сьогодні задля досягнення мети забезпечення економіки країни висококваліфікованими кадрами необхідною є ефективно функціонуюча система професійного навчання. Проте стан правового регулювання зазначеної сфери характеризуються певними недоліками, серед яких можна назвати декларативність окремих положень законодавства, відсутність чіткого механізму реалізації окремих аспектів права на професійне навчання, відсутність чітких визначень ключових понять тощо. Зазначені проблеми створюють перешкоди для реалізації працівниками на належному рівні своїх прав у сфері професійного навчання.

Метою статті є визначення поняття системи професійного навчання працівників і її структури, що об'єктивно відображає суттєві ознаки цього явища й відповідає реаліям сучасної дійсності.

Виклад основного матеріалу. Сьогодні Україна потребує нового підходу до підготовки та розвитку професійних якостей працівників. Значні зміни в організації виробництва, технічний і економічний прогрес, соціальні зміни

в українському суспільстві зумовлюють знецінення певних професійних знань і необхідність постійного оновлення й удосконалення професійної підготовки. Саме тому одним із принципів державної політики у сфері праці є безперервність процесу професійного розвитку працівників. Принцип безперервності навчання дає можливість постійно поглиблювати загальноосвітню та фахову підготовку, досягати цілісності й наступності професійних знань працівників. Система професійного навчання працівників повинна максимально відповідати принципу безперервності навчання протягом усього життя для забезпечення можливості підтримувати конкурентоспроможність і високу кваліфікацію працівників на ринку праці.

Поняття системи професійного навчання працівників нині не закріплено на законодавчому рівні. Окремі аспекти цього питання розглянуто в різних нормативно-правових актах. Зокрема, варто звернути увагу на положення Закону України «Про зайнятість населення» від 7 липня 2012 р. [1], новелою якого стало визначення системи професійного навчання з погляду суб'єктного складу. Так, відповідно до ч. 2 ст. 34 зазначеного Закону, система професійного навчання охоплює таке:

- 1) осіб, які проходять первинну професійну підготовку в навчальних закладах та інших установах, що здійснюють або забезпечують підготовку кваліфікованих робітників і фахівців;
- 2) працівників, які проходять первинну професійну підготовку, перепідготовку й підвищення кваліфікації впродовж трудової діяльності;
- 3) безробітних, які шукають роботу й потребують первинної професійної підготовки, перепідготовки або підвищення кваліфікації.

Отже, відзначаючи позитивну роль зазначеного Закону, потрібно звернути увагу на нечіткість формулювання понять, адже ч. 2 ст. 34 Закону називається «Система професійного навчання», при цьому зі змісту статті ми бачимо, що законодавець не визначає елементи системи, а лише перераховує коло осіб, яких вона охоплює. Такий підхід убачається недостатньо вдалим, а формулювання поняття системи професійного навчання потребує подальшого доопрацювання та належного закріплення.

Характеризуючи зазначений вище Закон, доцільно звернути окрему увагу на сферу професійного навчання осіб, яким надано статус безробітного. Особливості їхнього правового статусу впливають на характер підготовки. Фінансування навчання відбувається за рахунок коштів Фонду соціального страхування на випадок безробіття й державного бюджету, що диктує певні умови реалізації права на професійне навчання, зокрема вибір професії та навчального закладу, що буде надавати освітні послуги тощо. Аналіз положень нормативно-правових актів дає можливість виокремити професійне навчання безробітних в окремий блок системи професійного навчання.

Поняття системи професійного навчання працівників прямо залежить від тих складових, із яких вона побудована. Структура системи професійного навчання відображає її внутрішню будову й надає цілісне уявлення не лише про зміст цього поняття, а й кінцеві цілі, задля яких вона створена. Структура системи – це певний набір елементів, що характеризуються єдністю й погодженістю.

Для розуміння професійного навчання як системи варто визначити власне поняття професійного навчання. Сьогодні українським законодавством запропоновано декілька варіантів розуміння цього явища. Зокрема, у ст. 1 Закону України «Про зайнятість населення» професійне навчання визначається як набуття й удосконалення професійних знань, умінь і навичок особи відповідно до її здібностей, що забезпечує відповідний рівень професійної кваліфікації для професійної діяльності й конкурентоспроможності на ринку праці.

Більш широко поняття професійного навчання розкрито в ст. 1 Закону України «Про професійний розвиток працівників» від 12 січня 2012 р., відповідно до якого професійне навчання визначається як процес цілеспрямованого формування в працівників спеціальних

знань, розвиток необхідних навичок і вмінь, що дають змогу підвищувати продуктивність праці, максимально якісно виконувати функціональні обов'язки, освоювати нові види професійної діяльності, що включає первинну професійну підготовку, перепідготовку й підвищення кваліфікації працівників відповідно до потреб виробництва [2]. Розуміючи професійне навчання як процес, його систему можна розглядати як сукупність певних стадій – самостійних, логічно завершених етапів та організаційно-технічних дій. Саме до цих етапів ми можемо зарахувати первинну професійну підготовку, перепідготовку й підвищення кваліфікації працівників.

Первинна професійна підготовка передбачає здобуття кваліфікації за відповідним напрямом підготовки або спеціальністю вперше.

Перепідготовка, спеціалізація, стажування та підвищення кваліфікації можна зарахувати до системи післядипломної освіти в Україні. Ст. 47 Закону України «Про освіту» від 23 травня 1991 р. визначає післядипломну освіту як спеціалізоване вдосконалення освіти і професійної підготовки особи шляхом поглиблення, розширення й оновлення її професійних знань, умінь і навичок або отримання іншої професії, спеціальності на основі здобутого раніше освітньо-кваліфікаційного рівня та практичного досвіду [3]. Післядипломна освіта створює умови для безперервності й наступності освіти, відповідно до ст. 47 Закону України «Про вищу освіту» від 01 липня 2014 р., включає таке:

- спеціалізацію – профільна спеціалізована підготовка з метою набуття особою здатності виконувати окремі завдання та обов'язки, що мають особливості в межах спеціальності;
- перепідготовку – професійне навчання, спрямоване на оволодіння іншою професією працівниками, які здобули первинну професійну підготовку;
- підвищення кваліфікації – підвищення рівня готовності особи до виконання її професійних завдань та обов'язків або набуття особою здатності виконувати додаткові завдання й обов'язки шляхом набуття нових знань і вмінь у межах професійної діяльності або галузі знань;
- стажування – набуття особою досвіду виконання завдань та обов'язків певної професійної діяльності або галузі знань [4].

Аналіз зазначених статей свідчить про неузгодженість положень декількох законодавчих актів. Зокрема, варто сказати, що стажування і спеціалізація в указаних вище визначеннях

професійного навчання не використовуються, проте є самостійними елементами системи післядипломної освіти. Отже, вбачається необхідним закріпити відповідні категорії як елементи системи професійного навчання. Необхідність такого закріплення зумовлена необхідністю поширення на працівників, які проходять стажування та відповідну спеціалізацію, юридичних гарантій для працівників, які поєднують роботу з навчанням.

Післядипломна освіта становить окремий блок професійної підготовки працівників і є головною формою вдосконалення отриманих у процесі навчання й трудової діяльності професійних знань.

Кодекс законів про працю (далі – КЗпП) України від 10 грудня 1971 р. використовує термін виробничого навчання [5]. Ст. 201 КЗпП України присвячена питанням організації виробничого навчання, у ній, зокрема, вказано, що для професійної підготовки й підвищення кваліфікації працівників, особливо молоді, власник або уповноважений ним орган організує індивідуальне, бригадне, курсове та інше виробниче навчання за рахунок підприємства, організації, установи. Законом не визначено поняття виробничого навчання, але якщо розглядати його як професійне навчання працівників на виробництві, то можна виділити його в окремий блок системи професійного навчання, який співвідноситься з категорією неформального навчання.

Поняття формального й неформального навчання міститься в Законі України «Про професійний розвиток працівників». Зокрема, формальне професійне навчання визначається як набуття працівниками професійних знань, умінь і навичок у навчальному закладі або безпосередньо в роботодавця відповідно до вимог державних стандартів освіти, за результатами якого видається документ про освіту встановленого зразка. Неформальне професійне навчання працівників не регламентоване місцем набуття, строком і формою навчання. У результаті такої професійної підготовки працівник повинен підтвердити результати неформального професійного навчання в спеціально створених у службі зайнятості центрах визнання неформального професійного навчання.

Система правового регулювання професійного навчання в Україні сьогодні недосконала. Існують суперечності й неточності в нормативно-правових актах, а також потрібно відзначити певну застарілість окремих положень норма-

тивного матеріалу. Зміст КЗпП України в частині регулювання відносин професійного навчання працівників не відповідає вимогам сьогодення.

Варто вказати, що нині в умовах підготовки проекту Трудового кодексу України особливої актуальності набуває можливість вивчення досвіду зарубіжних країн, особливо країн пострадянського простору, якими вже було оновлено національне трудове законодавство і прийнято нові кодифіковані акти в цій сфері. Так, зокрема, варто розглянути положення Трудового кодексу Російської Федерації, де окремий розділ присвячено питанням визначення кваліфікації працівника, професійній стандартизації, а також професійній підготовці та додатковій професійній освіті працівників [6]. У зазначеному акті не використовується поняття системи професійного навчання, проте аналіз його положень дає змогу розкрити зміст цього терміна. Зокрема, доцільно звернути увагу на те, що в тексті закону окремо виділено власне професійне навчання й додаткову професійну освіту.

Відповідно до ст. 2 Закону Російської Федерації «Про освіту в РФ», професійне навчання визначається як вид освіти, який спрямований на придбання учнями знань, умінь, навичок і формування компетенції, необхідних для виконання певних трудових, службових функцій (певних видів трудової, службової діяльності, професій). У ст. 76 зазначеного акта вказано, що додаткова професійна освіта спрямована на задоволення освітніх і професійних потреб, професійний розвиток людини, забезпечення відповідності її кваліфікації мінливим умовам професійної діяльності й соціального середовища. Додаткова професійна освіта здійснюється за допомогою реалізації додаткових професійних програм (програм підвищення кваліфікації та програм професійної перепідготовки) [7]. Отже, російським законодавцем було здійснено певну уніфікацію й систематизацію різних видів навчання задля більш повного охоплення їх на належному рівні засобами правового регулювання. При цьому терміни «стажування» і «спеціалізація» як види професійного навчання в зазначених нормативно-правових актах не використовуються.

Також серед особливостей правового регулювання професійного навчання працівників заслуговує на увагу можливість укладення учнівського договору між працівником і роботодавцем щодо організації професійного навчання працівника за рахунок коштів роботодавця. Сьогодні укра-

їнським трудовим законодавством не врегульовано порядок укладання учнівських договорів, проте передбачено можливість організації навчання працівника за рахунок роботодавця з та без відриву від виробництва. Видається необхідним більш детальне врегулювання відносин трудового учнівства на законодавчому рівні.

Трудовий кодекс Республіки Білорусь визначає лише гарантії для осіб, котрі поєднують роботу з навчанням [8]. Окрема стаття присвячена питанням професійної підготовки, перепідготовки, підвищенню кваліфікації й стажуванню. Загалом підхід законодавця до системи професійного навчання працівників більшою мірою відповідає українській моделі. Проте розробники законодавчого акта також не виокремлюють спеціалізацію як різновид професійного навчання. Варто сказати, що спеціалізацію, відповідно до українського законодавства, потрібно розглядати як вузькоспеціалізовану професійну підготовку, яку можна включити до складу більш широких понять, таких як підготовка, перепідготовка та підвищення кваліфікації.

Заслуговує на увагу також аналіз Трудового кодексу Республіки Казахстан. Новелою зазначеного акта є виокремлення поряд із професійною підготовкою, перепідготовкою та підвищенням кваліфікації двоїстого професійного навчання. Відповідно до ст. 116 Трудового кодексу Республіки Казахстан, двоїсте навчання – це форма підготовки кадрів, що поєднує навчання в організації освіти з обов'язковими періодами навчання і практики на підприємстві з наданням робочих місць і компенсаційною виплатою при рівній відповідальності підприємства, навчального закладу й учня [9].

Виокремлення виду двоїстого професійного навчання цілком відображає особливості відносин учнівства та може поєднати в собі позитивні риси, такі як власне навчання в навчальних закладах із можливістю використання ресурсів відповідних структур, а також позитивні риси навчання на виробництві з можливістю отримання практичного досвіду й необхідних професійних навичок.

Система професійного навчання буде ефективною лише за умови постійного та якісного розвитку її елементів, їх адаптації до постійно зростаючої потреби в наслідках її функціонування. Сьогодні система професійного навчання працівників повинна відповідати здатності й необхідності для працівника навчатися протягом усього життя як основи його безперервного

навчання в контексті особистого, професійного та соціального розвитку. Окремо варто зауважити, що нині особливо актуальним є набуття працівником навичок практичної діяльності, що посилює роль неформального навчання безпосередньо на виробництві, а також можливості стажування в роботодавця. Тому питання належного врегулювання професійного навчання осіб, котрі поєднують трудову діяльність зі здобуттям відповідної професії та кваліфікації, потребує більш чіткої й детальної регламентації.

Висновки і пропозиції. Аналіз системи професійного навчання дає змогу визначити її як складний багаторівневий комплекс, який складається з елементів, логічно та послідовно поєднаних між собою, й зумовлений необхідністю безперервного навчання працівників протягом життя. Систему професійного навчання працівників можна визначити як єдність змісту і форми професійного навчання, що реалізується шляхом професійної підготовки, перепідготовки, підвищення кваліфікації і стажування працівників, виражається в здобутті працівниками формальним та неформальним способом необхідних професійних знань, умінь і навичок.

Список використаної літератури:

1. Про зайнятість населення : Закон України від 05.07.2012 № 5067-VI // Відомості Верховної Ради України. – 2013. – № 24. – Ст. 243.
2. Про професійний розвиток працівників : Закон України від 12.01.2012 № 4312-VI // Відомості Верховної Ради України. – 2012. – № 39. – Ст. 462.
3. Про освіту : Закон України від 23.05.1991 № 1060-XII // Відомості Верховної Ради УРСР. – 1991. – № 34. – Ст. 451.
4. Про вищу освіту : Закон України від 01.07.2014 № 1556-VII // Відомості Верховної Ради України. – 2014. – № 37–38. – Ст. 2004.
5. Кодекс законів про працю України, затверджений Законом УРСР від 10.12.1971 № 322-VIII // Відомості Верховної Ради УРСР. – 1971. – Додаток № 50. – Ст. 375.
6. Трудовой кодекс Российской Федерации от 30.12.2001 № 197-ФЗ [Электронный ресурс]. – Режим доступа : www.pravo.gov.ru.
7. Об образовании в Российской Федерации : Закон РФ от 29.12.2012 № 273-ФЗ [Электронный ресурс]. – Режим доступа : www.pravo.gov.ru.
8. Трудовой кодекс Республики Беларусь от 26.06.1999 № 296-З [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <http://etalonline.by/>.
9. Трудовой кодекс Республики Казахстан от 23.11.2015 № 414-V [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <http://online.zakon.kz/>.

Мартинюк В. Д. Понятие и структура системы профессионального обучения работников

В статье проанализировано современное состояние правового регулирования системы профессионального обучения работников. Предложено теоретически обоснованное понятие системы профессионального обучения работников, которое отражает ее содержание и внутреннее строение.

Ключевые слова: система профессионального обучения работников, профессиональная подготовка, переподготовка, повышение квалификации.

Martyniuk V. D. The concept and structure of the system of vocational training of workers

The article analyzes an actual situation of legal regulation of the professional staff training system. There is provided the theoretical reasonable definition of the professional staff training system, which represents its content and internal structure.

Key words: professional staff training system, training, retraining and advanced training.

УДК 349.3(477)

А. О. Медвідь

кандидат юридичних наук,
асистент кафедри трудового права та права соціального забезпечення
Національного університету «Одеська юридична академія»

ХАРАКТЕРИСТИКА ПРАВА ЛЮДИНИ НА СОЦІАЛЬНЕ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ: ЗМІСТ, ОБСЯГ І МЕЖІ

У статті розглядається питання про юридичну природу права людини на соціальне забезпечення. Робиться висновок, що найбільш точно описати це право можна через дослідження трьох його характеристик: змісту, обсягу і меж, які детально розглядаються з використанням доробок науковців у цій сфері та прикладів із законодавства. Крім цього, пропонується авторське визначення поняття «право на соціальне забезпечення».

Ключові слова: право, право на соціальне забезпечення, соціальне забезпечення, соціальний захист, зміст права, провомочності, обсяг права, обмеження права.

Постановка проблеми. Питання юридичної природи права особи на соціальне забезпечення як одного з базових соціальних прав людини досі не отримало належної уваги з боку теоретиків у сфері права соціального забезпечення. Незрозумілими на сьогодні залишаються його приватно- й публічно-правові начала, майновий чи немайновий характер, індивідуальна чи колективна належність тощо. Вирішити поставлені завдання видається можливим шляхом розкриття змісту цього права, його обсягу та меж. Отже, очевидно є потреба всебічно дослідити й описати юридичну природу цього невід'ємного права людини для наближення до єдності в її розумінні серед представників вітчизняної науки.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Юридичній природі права на соціальне забезпечення були присвячені праці таких учених, як Н.В. Галіцин, З.Ш. Гафуров, М.Л. Захаров, С.М. Прилипко, В.А. Рудик, Е.Г. Тучкова та інші. Проте єдності в її визначенні сьогодні досягнуто не було, що породжує необхідність подальших досліджень, а отже, можливість нового її осмислення.

Метою статті є надання характеристики праву особи на соціальне забезпечення з метою визначення його юридичної природи.

Виклад основного матеріалу. Право на соціальне забезпечення – це міра вірогідної поведінки особи, яка забезпечується юридичними обов'язками інших осіб і виражається в можливості для неї отримувати матеріальну допомо-

гу та соціальне обслуговування в разі настання соціальних ризиків з метою їх подолання або зниження ступеня негативного впливу, що здійснюється за рахунок незаборонених джерел фінансування.

Для характеристики права на соціальне забезпечення доцільним видається використати наукові доробки В.А. Рудик, яка вважає, що найбільш повно описати юридичну природу цього права можна через дослідження таких його властивостей, як зміст, обсяг і межі [1, с. 6].

Зміст будь-якого права становить набір правомочностей, що виражаються в чинному законодавстві України. Безспірною є думка О.П. Карманюк стосовно того, що будь-яке право особи складається з можливості користуватись певним благом для задоволення потреб та інтересів; права дії, що означає право вчиняти на власний розсуд; можливості вимагати діяти або утриматись від дій інших осіб; можливості необхідного захисту в разі порушення права через звернення до компетентних органів [2, с. 49]. Аналогічні правомочності становлять зміст права на соціальне забезпечення.

Окрім правомочностей, на нашу думку, право на соціальне забезпечення складається з таких компонентів: 1) інституційного – існування необхідної системи компетентних закладів, установ, організацій тощо (Фонду соціального страхування України, Пенсійного фонду України, центрів соціального обслуговування громадян, закладів соціального захисту для дітей-сиріт, бездомних осіб, осіб похилого віку, інвалідів

тощо), якими повною мірою реалізується надання населенню всієї сукупності заходів підтримки, що формує доступність соціальних послуг і матеріального забезпечення; 2) процедурного – наявність закріпленого законодавством механізму реалізації права на соціальне забезпечення, тобто необхідної законодавчої бази для реалізації цього права.

Поняття «обсяг» означає певну кількість, розмір, об'єм, величину, масштаб тощо. Обсяг права на соціальне забезпечення – це розмір матеріальної допомоги та величини соціальної послуги або їх комплексу.

Цікавим є питання стосовно одиниць вимірювання для оцінювання обсягу цього права. Зрозуміло, що для матеріальної допомоги (грошових виплат і натуральної допомоги, згідно зі ст. 5 Закону України «Про соціальні послуги» від 19.06.2003 № 966-IV) такими одиницями виміру є гривні (копійки) і штуки (одиниці), кілограми, грами тощо. Дещо складніше визначити обсяг послуги, у тому числі соціальної. Так, наприклад, відповідно до Постанови Кабінету Міністрів України «Про затвердження наборів продуктів харчування, непродовольчих товарів та наборів послуг для основних соціальних і демографічних груп населення» від 14.04.2000 № 656, одиницею виміру житлово-комунальних послуг є квадратний метр (загальної площі) на одну особу; водопостачання та водовідведення – кубічний метр на одну особу; передплати газет – кількість штук на середньостатистичну родину; стосовно побутових послуг, наприклад, ремонт взуття – це пара взуття; одягу – одиниця одягу тощо; культурних послуг – разів (візит) тощо.

Варто зауважити, що жоден із стандартів надання соціальних послуг (Державний стандарт соціальної інтеграції та реінтеграції бездомної особи; Державний стандарт надання притулку бездомним особам; Державний стандарт підтриманого проживання бездомних осіб; Державний стандарт соціальної послуги представництва інтересів), затверджених у відповідному порядку, не містить поняття достатнього обсягу соціальної послуги, критеріїв визначення обсягу тієї чи іншої соціальної послуги, а відображає лише критерії оцінювання якості її надання, які переважно ґрунтуються на опитуванні отримувачів, що не завжди відображає дійсний стан речей. Відповідно, ці акти законодавства потребують значного доопрацювання в цій частині.

Сьогодні говорити про те, що право особи на соціальне забезпечення реалізується в

повному обсязі, ще зарано, адже деякі грошові виплати надаються в розмірах, навіть менших, ніж прожитковий мінімум для відповідної категорії населення, що суперечить положенням ст. 46 Конституції України стосовно того, що пенсії, інші види соціальних виплат і допомоги, що є основним джерелом існування, мають забезпечувати рівень життя, не нижчий від прожиткового мінімуму, встановленого законом. Прикладом норми, яка суперечить цим положенням, є ст. 6 Закону України «Про державну соціальну допомогу особам, які не мають права на пенсію, та інвалідам» від 18.05.2004 № 1727-IV, у якій зазначено, що розмір цього виду грошових виплат напряму залежить від групи інвалідності й становить 100% розміру прожиткового мінімуму для непрацездатних осіб лише для інвалідів I групи, для інших – менший.

Отже, можна дійти висновків, що на цьому етапі розвитку соціальне забезпечення в більшості випадків здійснюється не в достатньому обсязі, що стає перешкодою для повноцінного задоволення базових потреб людини, крім цього, не досягається одна з основних цілей соціального забезпечення загалом – повна компенсація втраченого доходу, внаслідок настання певного соціального ризику.

Третьою характеристикою права людини на соціальне забезпечення є межі цього права, тобто рубіж, обмеження, сфера, яку воно охоплює. Варто погодитись із В.А. Рудик, яка зазначає, що межі права на соціальний захист (забезпечення) можна розглядати із двох позицій: по-перше, як юридичні (власне правові) межі, тобто чітке закріплення прав і обов'язків суб'єктів правовідносин, розмірів грошових виплат, обсягів соціальних послуг, умов здійснення того чи іншого виду соціального забезпечення тощо; по-друге, соціально-економічні обмеження, зокрема фінансові можливості держави та інших суб'єктів соціального забезпечення на конкретному етапі розвитку, адже, як правило, відсутність економічної спроможності країни – сьогодні основна перепона на шляху до ефективного соціального забезпечення населення [1, с. 6].

У контексті дослідження соціально-економічних і юридичних меж права на соціальне забезпечення варто згадати Закон України «Про запобігання фінансової катастрофи та створення умов для економічного зростання в Україні» від 27.03.2014 № 1166-VII, положеннями якого, наприклад, було призупинено здійснення індексації пенсій (ч. 2 ст. 42 Закону України «Про

загальнообов'язкове державне пенсійне страхування» від 27.03.2014 № 1166-VII) до стабілізації економічної ситуації в країні.

Отже, встановлення меж будь-якого права може мати як позитивні, так і негативні наслідки, а саме: закріплення розмірів грошових виплат та обсягів надання тих чи інших соціальних послуг, очевидно, є додатковою гарантією в процесі забезпечення ними особи, яка опинилась у складній життєвій ситуації й потребує зазначених видів соціального захисту; у свою чергу, призупинення, наприклад, дії деяких положень законодавства стосовно збільшення обсягів окремих видів підтримки з боку держави, без сумніву, є обмеженням права на соціальне забезпечення.

Право на соціальне забезпечення, окрім змісту, обсягу та меж, можна описати за допомогою властивих йому, як і кожному праву людини, характеристик.

По-перше, постає питання про його приватно-правову чи публічно-правову природу, стосовно якої досі немає єдності в доктрині права соціального забезпечення. Цікавою в цьому контексті є спроба Н.В. Галіцина визначити місце соціального права (права соціального захисту і права соціального забезпечення) у системі права, виходячи із цього, дослідити природу права на соціальний захист (забезпечення) [3, с. 71–76]. Так, із праці вченого випливає, що відносини із соціального забезпечення регулюються нормами як публічного, так і приватного права, але, виходячи із заперечення можливості існування «змішаних» галузей права, науковець визначає це право публічним, зазначаючи, що приватноправове регулювання характерне лише в разі відсутності норм публічного права. Схожої позиції дотримується О.Г. Чутчева [3, с. 72]. Розвиваючи цю думку, варто згадати доробки тих науковців, які, опираючись на конституційному положенні про те, що Україна є соціальною державою, зазначають, що соціальні права людини – суб'єктивні публічні права, тобто їх ефективно забезпечення може й має вимагатись особою в держави [4, с. 11–20.] Такий підхід, на нашу думку, є досить вузьким, адже для соціального захисту на цьому етапі характерним є все більший розвиток відмінних від держави суб'єктів, які беруть активну участь у підтримці окремих категорій населення передусім на основі договорів, також повинні діяти згідно із законодавством, тому, відповідно, право вимоги до цих закладів, організацій тощо може застосовуватись.

Зарахування сфери соціального захисту лише до приватної, як слушно зазначає Н.В. Галіцин, може призвести до відмови держави від обов'язку соціального захисту своїх громадян, що матиме вкрай негативні наслідки [3, с. 72], тому також не є виправданим.

С.М. Прилипко на основі праць Л.М. Захарова та Е.Г. Тучкової доходить висновку, що категорично зарахувати право соціального забезпечення до приватного чи публічного права неможливо через подвійну його природу – договірне та нормативне регулювання відносин у цій сфері [5, с. 44–50].

Отже, на основі таких позицій правників можна дійти висновку про дуалістичну природу права особи на соціальне забезпечення: по-перше, засобом його реалізації особою задовольняються її інтереси – ліквідація або зниження негативних наслідків того чи іншого соціального ризику, покращення матеріального становища тощо; по-друге, забезпечується виконання соціальної функції держави як одного з основних напрямів її діяльності й можливість для особи вимагати соціального захисту від держави. Це свідчить про приватну та публічну складову цього права.

Наступною важливою характеристикою права на соціальне забезпечення є його майновий характер. Усі соціальні права людини, у тому числі право на соціальне забезпечення, напряду пов'язані з економічними можливостями держави й інших суб'єктів. Майновий характер цього права виражається в можливості для особи, яка зіштовхнулась із тим чи іншим соціальним ризиком, отримувати матеріальну допомогу та соціальне обслуговування з метою його подолання взагалі або зниження ступеня негативного впливу. Незважаючи на те що соціальне обслуговування як один із компонентів соціального забезпечення за своєю сутністю не є матеріальним благом, а певною роботою (діями) на користь інших осіб, усе-таки за рахунок нього насамперед забезпечуються матеріальні інтереси особи.

Нерідко під час характеристики будь-якого права вказується на його колективну чи індивідуальну належність. Так, відповідно, право на соціальне забезпечення належить до соціальних прав людини, тобто є правом окремого суб'єкта. У юридичній літературі зустрічаються й відмінні від цієї точки зору. Наприклад, у процесі дослідження соціального обслуговування (у тому числі права на нього) трапляються висловлю-

вання стосовно того, що окрема соціальна група (бездомні особи, безпритульні діти, внутрішньо переміщені особи, діти-сироти, діти, позбавлені батьківського піклування, молодь тощо) може розглядатися як суб'єкт права на цей вид підтримки. На противагу цьому, слушно зазначає О.О. Гірник, указуючи, що окрема соціальна група не є суб'єктом права на отримання соціальних послуг, адже відносини із соціального забезпечення юридично оформляються з конкретною особою, тобто індивідуально та персоніфіковано, а не з їх групою [6, с. 6]. На основі цього варто зазначити саме індивідуальний характер права особи на соціальне забезпечення.

Висновки і пропозиції. Отже, право на соціальне забезпечення є індивідуальним правом особи, яке має майновий характер, публічно-приватну правову природу, визначається як міра вірогідної поведінки особи, котра забезпечується юридичними обов'язками інших осіб, і виражається в можливості для неї отримувати матеріальну допомогу та соціальне обслуговування в разі настання соціальних ризиків з метою їх подолання або зниження ступеня негативного впливу, що здійснюється за рахунок незаборонених джерел фінансування.

Список використаної літератури:

1. Рудик В.А. Юридичні гарантії права людини на соціальний захист в Україні : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : спец. 12.00.05 / В.А. Рудик ; Харк. нац. ун-т внутр. справ. – Х., 2007. – 24 с.
2. Карманюк О.П. Суб'єктивні права і юридичні обов'язки в контексті утвердження законності в українському суспільстві / О.П. Карманюк // Часопис Київського університету права. – 2012. – № 3. – С. 48–52.
3. Галіцин Н.В. Соціальне право: юридична природа та місце в системі права / Н.В. Галіцин // Науковий вісник Ужгородського національного університету. – 2015. – № 34. – Т. 2. – С. 71–76.
4. Гафуров З.Ш. Социально-правовое государство и право человека на достойное существование / З.Ш. Гафуров // Государство и право. – 2008. – № 5. – С. 11–20.
5. Прилипко С.М. До питання співвідношення «приватного» та «публічного» у праві соціального забезпечення / С.М. Прилипко // Держава і право. Серія «Юридичні і політичні науки». – 2006. – Вип. 32. – С. 44–50.
6. Гірник О.О. Соціальне обслуговування за законодавством України : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : спец. 12.00.05 / О.О. Гірник. – К., 2014. – 19 с.

Медведь А. А. Характеристика права человека на социальное обеспечение: содержание, объем и пределы

В статье рассматривается вопрос о юридической природе права человека на социальное обеспечение. Делается вывод о том, что наиболее точно описать данное право возможно через исследование трех его характеристик: содержания, объема и пределов, которые детально рассматриваются с использованием наработок ученых в данной сфере и примеров из законодательства. Кроме этого, предлагается авторское определение понятия «право на социальное обеспечение».

Ключевые слова: право, право на социальное обеспечение, социальное обеспечение, социальна защита, содержание права, правомочия, объем права, ограничения права.

Medvid A. O. Characteristics of the human right to social maintenance: content, scope and limits

The article examines the legal nature of the human right to social maintenance. It is concluded that the most accurately describing of this right is possible through its three characteristics: content, scope and limits, that are explored in details with using of achievements of scientists in this area and examples from the legislation. In addition, the author proposes own definition of “the right to social maintenance”.

Key words: right, right to social maintenance, social maintenance, social protection, content of right, powers, limits of right.

О. Ю. Погребняк

здобувач кафедри трудового права та права соціального забезпечення
Національного університету «Одеська юридична академія»

СПІВВІДНОШЕННЯ АКТИВ МІЖНАРОДНОЇ ОРГАНІЗАЦІЇ ПРАЦІ З АКТАМИ ЗАКОНОДАВСТВА ПРО ПРАЦЮ УКРАЇНИ

У статті досліджується співвідношення актів Міжнародної організації праці з актами законодавства про працю України. Аналізується вплив актів Міжнародної організації праці на розвиток національного законодавства про працю.

Ключові слова: Міжнародна організація праці, акти Міжнародної організації праці, законодавство про працю України.

Постановка проблеми. Одним із головних джерел міжнародно-правового регулювання трудових і соціальних відносин є акти Міжнародної організації праці (далі – МОП). Розробка і прийняття міжнародних трудових норм у формі конвенцій і рекомендацій та контроль за їх виконанням – найважливіший напрям діяльності МОП, покликаний надати допомогу державам-членам у розробці й удосконаленні національного трудового законодавства. Конвенції та рекомендації МОП мають особливе значення в умовах кодифікації вітчизняного трудового законодавства. У національній юридичній практиці посилюються роль і значення міжнародних трудових норм, закріплених в актах МОП. У зв'язку з цим дослідження співвідношення зазначених актів як джерела трудового права України є актуальним питанням у теоретичному та прикладному аспектах.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Проблеми міжнародно-правового регулювання праці досліджуються в наукових працях В.М. Андрієва, Н.Б. Болотіної, С.О. Иванова, М.І. Іншина, В.В. Жернакова, І.Я. Кисельова, А.М. Лушнікова, М.В. Лушнікової, С.М. Прилип-ка, Г.І. Чанишевої, О.М. Ярошенка та ін.

Метою статті є визначення співвідношення актів МОП із актами законодавства про працю України та їх впливу на розвиток останнього.

Виклад основного матеріалу. Згідно зі Статутом МОП, одним із головних напрямів діяльності цієї організації є нормотворчість, тобто прийняття міжнародних трудових норм. Частиною першою ст. 19 Статуту передбачено, що якщо Конференція висловлюється за прийняття пропозицій із будь-якого пункту порядку ден-

ного, вона вирішує, потрібно надати цим пропозиціям форму а) міжнародної конвенції чи б) рекомендації, якщо питання, що обговорюється, або будь-який його аспект не дає змоги прийняти по ньому в цей момент рішення у формі конвенції [1, с. 3].

Конвенції та рекомендації є головним засобом здійснення політики МОП, її цілей і завдань. Конвенції приймаються Генеральною конференцією більшістю (не менше ніж 2/3) голосів присутніх делегатів. Конвенція набуває статусу багатосторонньої міжнародної угоди після ратифікації її як мінімум двома державами-членами МОП.

У національній юридичній практиці побутує думка, що юридично обов'язковими є лише ті конвенції МОП, які ратифіковані Україною, щодо інших конвенцій і рекомендацій держава не несе ніяких юридичних обов'язків. Між тим це питання не таке однозначне, а норми Статуту МОП і Декларації основоположних принципів і прав у сфері праці від 18 червня 1998 р. [2] свідчать про дещо інший підхід.

У Декларації 1998 р. підкреслюється, що всі країни-члени мають зобов'язання, що впливають уже із самого факту їх членства в Організації, дотримуватися, сприяти застосуванню та добросовісно втілювати в життя відповідно до Статуту принципи, які стосуються основоположних прав незалежно від того, були ратифіковані відповідні конвенції чи ні, а саме: а) свободи об'єднання та реального визнання права на ведення колективних переговорів; б) скасування всіх форм примусової чи обов'язкової праці; с) реальної заборони дитячої праці; d) недопущення дискримінації у сфері праці й занять.

Зазначені принципи і права виразилися та розвинулися у формі конкретних прав і зобов'язань у трьох деклараціях (Філадельфійській 1948 р. і Женевських 1998 і 2008 рр.) і наступних 8 конвенціях, які визнані фундаментальними як у самій Організації, так і за її межами: Конвенція № 87 про свободу асоціації та захист права на організацію 1948 р.; Конвенція № 98 про застосування принципів права на організацію та ведення колективних переговорів 1949 р.; Конвенція № 29 про примусову чи обов'язкову працю 1930 р.; Конвенція № 105 про скасування примусової праці 1957 р.; Конвенція № 100 про рівну винагороду чоловіків і жінок за працю рівної цінності 1951 р.; Конвенція № 111 про дискримінацію у сфері праці та занять 1958 р.; Конвенція № 138 про мінімальний вік для прийняття на роботу 1973 р.; Конвенція № 182 про ліквідацію найгірших форм дитячої праці 1999 р.

Варто відзначити глибину наукової прозорливості С.О. Іванова, який ще на початку 60-х рр. минулого ст. звертав увагу на те, що для забезпечення цілей міжнародного регулювання праці необхідно, щоб усі члени МОП ратифікували якусь мінімальну кількість конвенцій. До цього переліку мають входити Конвенція № 87 про свободу асоціації та захист права на організацію 1948 р., Конвенція № 29 про примусову чи обов'язкову працю 1930 р., Конвенція № 111 про дискримінацію у сфері праці та занять 1958 р., Конвенція № 100 про рівну винагороду чоловіків і жінок за працю рівної цінності 1951 р. [3, с. 50]. Тільки в 1998 р. таке зобов'язання було покладено на членів МОП Декларацією основних принципів і прав у сфері праці. Ідеться про дотримання положень зазначених вище фундаментальних конвенцій МОП. У цей час МОП і її члени докладають зусиль до активної ратифікації й застосування фундаментальних конвенцій. До речі, Україна ратифікувала всі 8 зазначені вище фундаментальні конвенції МОП.

Конвенції МОП – це багатосторонні міжнародні договори. Конвенція набуває статусу багатосторонньої міжнародної угоди після ратифікації її як мінімум двома державами-членами МОП.

Рекомендація не є міжнародним договором і не підлягає ратифікації. Вона являє собою звернене до держав побажання, пропозицію (пораду) внести відповідні норми до національного законодавства. Рекомендація містить матеріал для орієнтації у світовому досвіді, необхідний для вдосконалення національного

законодавства. Інакше кажучи, рекомендація – це джерело інформації й можлива модель для вдосконалення національного законодавства. Рекомендація деталізує, уточнює, а іноді й доповнює положення конвенцій, робить їх зміст більш повним і гнучким, розширює можливості вибору для держав під час вирішення питання про запозичення тих чи інших міжнародних норм. Водночас рекомендації МОП відрізняються від актів багатьох інших організацій. С.О. Іванов, підкреслюючи значення рекомендацій, відзначає, що в МОП не можна провести грані між рішеннями й конвенціями чи рекомендаціями, оскільки конвенції та рекомендації – це своєрідні рішення, які є специфічними для МОП. І цю специфіку потрібно враховувати [3, с. 107].

На 1 серпня 2016 р. МОП прийняла 189 конвенцій і 203 рекомендації, що становлять нормативну базу міжнародно-правового регулювання праці, найбільш повний комплекс міжнародних трудових стандартів.

Прийнято вважати, що конвенції та рекомендації МОП утворюють Міжнародний кодекс праці, який містить XIII розділів: розділ I «Основні права людини»; розділ II «Зайнятість»; розділ III «Соціальна політика»; розділ IV «Регулювання питань праці»; розділ V «Колективні трудові відносини»; розділ VI «Умови праці»; розділ VII «Соціальне забезпечення»; розділ VIII «Праця жінок»; розділ IX «Праця дітей і підлітків»; розділ X «Літні працівники»; розділ XI «Працівники-мігранти»; розділ XII «Працівники корінного населення»; розділ XIII «Окремі категорії працівників».

Серед останніх рекомендацій, які ухвалила МОП, можна назвати Рекомендацію № 200 про ВІЛ і СНІД 2010 р., Рекомендацію № 201 про надомних працівників 2011 р., Рекомендацію № 202 про мінімальні рівні соціального захисту 2012 р., Рекомендацію № 203 про примусову працю (додаткові заходи) 2014 р.

Україна ратифікувала 71 конвенцію, у тому числі 8 із 8 фундаментальних конвенцій, 4 із 4 Governance конвенцій (Priority), 57 із 177 технічних конвенцій. Із 71 конвенцій, ратифікованих Україною, 61 залишаються чинними, а 8 конвенцій були денонсовані.

Для порівняння можна навести такі дані: Іспанія ратифікувала 133 конвенції, у тому числі 8 із 8 фундаментальних; Франція – 124 (у тому числі 8 із 8); Італія – 111 (у тому числі 8 із 8), Люксембург – 100 (у тому числі 8 із 8), Велика Британія – 86 (у тому числі 8 із 8), Російська

Федерація – 69 (8 із 8). Водночас США ратифікували лише 14 конвенцій (у тому числі 2 із 8 фундаментальних), а Китай – 25 (у тому числі 4 із 8 фундаментальних).

Останнім часом Україна ратифікувала низку важливих конвенцій МОП у сфері безпеки й гігієни праці: Конвенцію № 81 про інспекцію у промисловості й торгівлі 1947 р., Конвенцію № 129 про інспекцію в сільському господарстві 1969 р., Конвенцію № 161 про служби гігієни праці 1985 р., Конвенцію № 139 про боротьбу з небезпекою, спричинюваною канцерогенними речовинами й агентами у виробничих умовах, та заходи профілактики 1974 р., Конвенцію № 174 про запобігання великим промисловим аваріям 1993 р., Конвенцію № 176 про безпеку та гігієну праці в шахтах 1995 р., Конвенцію № 184 про безпеку та гігієну праці в сільському господарстві 2001 р. Варто відзначити, що Україною ратифіковано одну з двох ключових конвенцій, що стосуються принципів формування державної політики у сфері охорони праці, – Конвенцію № 155 про безпеку та гігієну праці й виробниче середовище 1981 р.

Водночас у національній юридичній практиці має місце часткове невиконання Україною взятих на себе зобов'язань із ратифікації конвенцій МОП і приведення вітчизняного трудового законодавства у відповідність до міжнародних трудових стандартів.

До сьогодні Україна не ратифікувала низку ключових конвенцій МОП, зокрема Конвенцію МОП № 168 про сприяння зайнятості й захист від безробіття 1988 р., Конвенцію МОП № 183 про охорону материнства 2000 р., Конвенцію МОП № 186 про основи, які сприяють безпеці та гігієні праці, 2006 р. й деякі інші конвенції.

Можна також навести чимало прикладів, коли положення вже ратифікованих конвенцій тривалий час не були імplementовані в національне трудове законодавство.

Потребують вирішення на законодавчому рівні питання дискримінації працівників за належністю до профспілки, віком, статтю тощо; надмірного законодавчого обмеження права на страйк, що перешкоджає реальному здійсненню цього права; наявності фактичної примусової праці у випадках, коли працівники працюють без оплати через страх перед звільненням; недостатності розміру мінімальної заробітної плати; безпеки й гігієни праці тощо.

В основу нормотворчої діяльності МОП покладено принцип трипартизму. Утім створен-

ня та розвиток тристоронньої структури МОП відбувається не без критики й викликів щодо двостороннього і тристороннього соціального діалогу. Нерідко дорікають стосовно того, що він гальмує прийняття оперативних і рішучих дій, компромісні рішення, які приймаються в рамках соціального діалогу, розглядаються інколи як недостатньо радикальні та оперативні, а позиції сторін соціального діалогу трактуються як зацікавлене відстоювання окремих інтересів на шкоду загальному благу.

Принцип трипартизму як основоположний у структурі та діяльності МОП не втрачає свого значення. Конвенція МОП № 144 про тристоронні консультації для сприяння застосуванню міжнародних трудових норм 1976 р. потребує проведення ефективних консультацій між представниками уряду, роботодавців і працівників на кожному етапі нормотворчої діяльності МОП із різних питань, у тому числі з ратифікації міжнародних трудових норм і під час здійснення контролю за їх застосуванням.

Ці та інші питання МОП вирішуватиме в процесі підготовки до століття Організації. На 104-й сесії Міжнародної конференції праці, що відбулася в червні 2015 року, Генеральний директор МОП Гай Райдер у доповіді «Ініціатива століття, що стосується майбутнього сфери праці» запропонував розгорнутий план підготовки до століття МОП і позначив ключові питання, які могли б надати певні контури цій ініціативі та сприяти широкому, активному й зацікавленому їх обговоренню. Запропоновані як діалоги століття МОП теми охоплюють таке: 1) працю та суспільство; 2) гідні робочі місця для всіх; 3) організацію праці й виробництва; 4) управління сферою праці [4, с. 33].

У цей час діяльність МОП спрямована передусім на таке:

- установлення через конвенції обов'язкових мінімальних стандартів у сфері найманої праці, яким повинні відповідати законодавство і практика держав-членів МОП;
- налагодження соціального діалогу між урядами та представницькими організаціями працівників і роботодавців усередині держав;
- упровадження практики трипартизму;
- сприяння програмам гідної праці з урахуванням глобалізації виробництва.

Одним із основних напрямів реформування законодавства про працю України є приведення його у відповідність до міжнародних трудових стандартів, у тому числі ратифікованих конвен-

цій МОП. Як зазначав І.Я. Кисельов, по суті, в рамках МОП створено звід модельних актів із праці, творче освоєння якого є необхідною умовою розробки й удосконалення будь-якої національної системи права, яка прагне відповісти загальноцивілізаційним вимогам. Ці акти – об'єкт уважного вивчення, запозичення, практичного використання як визнаного в цивілізаційному світі еталону, свого роду міжнародного кодексу праці [5, с. 448–449].

Отже, ратифіковані конвенції МОП є частиною національного законодавства про працю й мають пріоритет щодо всіх інших актів, за винятком Конституції України. Це пояснюється тим, що конвенції МОП належать до міжнародних договорів. Рекомендації МОП не є міжнародними договорами, вони не є обов'язковими для виконання. Утім сьогодні в МОП обговорюється питання щодо підвищення ролі рекомендацій як одного з найважливіших джерел міжнародно-правового регулювання праці.

Висновки і пропозиції. Якщо конвенцією МОП, ратифікованою Україною, встановлено інші правила, ніж ті, що їх містить законодавство України про працю, то застосовуються правила відповідної конвенції МОП. Це твердження впливає зі змісту частини другої ст. 19 Закону України «Про міжнародні договори України», ст. 8-1 чинного Кодексу законів про працю України (далі – КЗпП). Останньою передбачено, що якщо міжнародним договором або міжнародною угодою, в яких бере участь Україна, встановлено інші правила, ніж ті, що їх містить законодавство України про працю, то застосовуються правила міжнародного договору або міжнародної угоди. Видається необхідним доповнити ст. 8-1 КЗпП такими словами: «... крім випадків, коли законами, іншими нормативно-правовими актами

України, колективними договорами та угодами, трудовими договорами для працівників установлені більш сприятливі умови або більш високий рівень захисту їхніх прав».

Отже, можна виокремити такі основні напрями впливу актів МОП на розвиток національного законодавства про працю:

- пряме застосування конвенцій МОП у разі їх ратифікації Верховною Радою України;
- включення міжнародних трудових норм у текст законів України;
- реалізація положень ратифікованих і нератифікованих конвенцій МОП і рекомендацій МОП шляхом прийняття (видання) актів внутрішнього національного законодавства (законів, підзаконних нормативно-правових актів, актів соціального діалогу, нормативних актів роботодавця).

Список використаної літератури:

1. Статут Міжнародної організації праці // Конвенції та рекомендації, ухвалені Міжнародною організацією праці. 1919–1964. – Женева : Міжнародне бюро праці, 1999. – Т. I. – 1999. – 776 с.
2. Декларація МОП основних принципів і прав у сфері праці від 18 червня 1998 р. // Конвенції та рекомендації, ухвалені Міжнародною організацією праці. 1965–1999. – Женева : Міжнародне бюро праці, 1999. – Т. II. – 1999. – С. 1529–1532.
3. Иванов С.А. Проблемы международного регулирования труда / С.А. Иванов. – М. : Наука, 1964.
4. К столетию Международной организации труда: инициатива, касающаяся будущего сферы труда // Трудовое право в России и за рубежом. – 2015. – № 3. – С. 35–39.
5. Киселев И.Я. Сравнительное и международное трудовое право : [учебник для вузов] / И.Я. Киселев. – М. : Дело, 1999. – 728 с.

Погребняк Е. Ю. Соотношение актов Международной организации труда с актами законодательства о труде Украины

В статье исследуется соотношение актов Международной организации труда с актами законодательства о труде Украины. Анализируется влияние актов Международной организации труда на развитие национального законодательства о труде.

Ключевые слова: Международная организация труда, акты Международной организации труда, законодательство о труде Украины.

Pogrebnyak E. Yu. The interrelation between ILO acts and acts of labor legislation of Ukraine

The interrelation between ILO acts and legislative acts of Ukraine on labor are researched in the article. The influence of ILO acts on the development of national labor legislation is being analyzed.

Key words: International Labour Organization, acts of the International Labour Organisation, labor legislation of Ukraine.

А. Р. Чанишева

кандидат юридичних наук, доцент,
доцент кафедри цивільного права
Національного університету «Одеська юридична академія»

КРЕДИТОРСЬКІ ОБОВ'ЯЗКИ В СТРУКТУРІ ЗОБОВ'ЯЗАЛЬНИХ ВІДНОСИН

У статті уточнюються теоретичні положення про правову природу кредиторських обов'язків і визначається їх місце в структурі зобов'язальних відносин, правового режиму. Формулюються наукові положення, які можуть бути використані в правотворчості, судовій практиці, договірній роботі.

Ключові слова: зобов'язання, зобов'язальні відносини, кредитор, кредиторські обов'язки.

Постановка проблеми. Кредиторські обов'язки є дуже поширеним цивільно-правовим явищем. Відтак їх чітке розуміння й визначення їх місця в структурі зобов'язальних відносин має теоретичне значення, впливає на правотворчість і правозастосування, а в кінцевому підсумку позначається на цивільному обороті. Учасники цивільних відносин повинні знати правовий режим кредиторських обов'язків і враховувати його під час вибору варіантів поведінки в процесі цивільного обігу, зокрема в процесі укладення, зміни договорів і виконання зобов'язань. Між тим, цивільне законодавство не дає чітких відповідей на запитання, що стосуються кредиторських обов'язків. У науці цивільного права думки про природу кредиторських обов'язків різняться максимально: їх можна в системі координат розмістити від нуля до безкінечності. Нуль – це визнання кредиторських обов'язків повноцінними цивільно-правовими обов'язками, що входять до змісту зобов'язань. Безкінечність – це заперечення юридичного характеру кредиторських обов'язків. За таких умов дослідження проблеми кредиторських обов'язків має бути визнане актуальним.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. До проблеми кредиторських обов'язків зверталися М.М. Агарков, І.Б. Новицький, В.С. Толстой, О.Н. Садіков, А.В. Власова, В.В. Кулаков, В.А. Белов, Н.Ю. Голубева, О.П. Печений.

Метою статті є уточнення теоретичного положення щодо правової природи кредиторських обов'язків і визначення їх місця в структурі зобов'язальних відносин, правового режиму, формулювання наукових положень, які могли б бути

використані в правотворчості, судовій практиці, договірній роботі.

Виклад основного матеріалу. М.М. Агарков констатує, що в англійському праві обов'язок кредитора здійснити дії, необхідні для того, щоб боржник міг виконати зобов'язання, вважається обов'язком у власному значенні цього слова [1, с. 269–270]. Є докази того, що сам М.М. Агарков стосовно сучасного йому радянського цивільного законодавства визнавав існування кредиторських обов'язків як повноцінних цивільно-правових обов'язків. Так, він писав: «Радянське цивільне право ... виходить із того, що прийняття виконання, запропонованого боржником, є обов'язком кредитора» [1, с. 271]; «... ст. 122 (ЦК РРФСР 1922 року – А. Ч.) розглядає прийняття кредитором виконання як виконання покладеного на нього стосовно боржника обов'язку» [1, с. 271–272].

Ця думка була підтримана в науці: «У зобов'язаннях між соціалістичними організаціями, спрямованих на виконання планових завдань, обидві сторони – боржник і кредитор – рівною мірою зобов'язані кожен зі свого боку виконати всі дії, необхідні для того, щоб це зобов'язання було виконане. Тут цей обов'язок кожної сторони є не тільки обов'язком її щодо іншої сторони, а насамперед обов'язком перед радянською державою» [2, с. 270]. Варто підкреслити, що сторони рівною мірою зобов'язані вчинити необхідні дії, до того ж зобов'язані не тільки перед державою (публічно-правовий аспект), а й одна перед іншою (приватноправовий аспект). Отже, автори виходять із однакового правового режиму обов'язків боржника і кредиторських обов'язків.

В.А. Белов не став заперечувати проти викладеного розуміння кредиторських обов'язків, пояснюючи його особливостями соціалістичного періоду [3, с. 80]. Однак його твердження про те, що кредиторський обов'язок існував як публічно-правовий, суперечить наведеним цитатам. Сам же В.А. Белов стосовно чинного цивільного законодавства РФ сформулював протилежну теоретичну концепцію, згідно з якою кредиторські обов'язки взагалі не є юридичними. Навіть стосовно випадку, коли закон прямо покладає на покупця кредиторський обов'язок прийняти куплену річ, науковець стверджує, що «суворий і категоричний характер подібного рішення – нав'язати товар, незважаючи на небажання кредитора прийняти його, – компенсується практичною його нездійсненністю» [3, с. 80]. Далі автор наводить для прикладу питання про те, чи можна й чи потрібно примусити боржника прийняти 600 т енергетичного вугілля. Хотілося б поставити те саме запитання стосовно обов'язку продавця як боржника передати (поставити) ті самі 600 т енергетичного вугілля. Чи можна та чи потрібно примусити продавця це зробити? Це зробити ще складніше, ніж примусити покупця прийняти те саме вугілля. І доцільність цього примушення продавця (постачальника) такою ж мірою є сумнівною, як і доцільність примушення покупця прийняти той самий товар. Отже, різниці в частині можливості й необхідності примушення продавця до виконання обов'язку передати товар і покупця до виконання обов'язку прийняти товар немає.

Відчуваючи непереконливість своєї аргументації, В.А. Белов в іншому місці вказує на те, що виконання кредиторського обов'язку не спрямовується на охорону «самостійного інтересу» боржника [3, с. 168]. Із цього приводу варто зауважити, що є численні допоміжні обов'язки кредитора, які не спрямовані на захист «самостійного інтересу» боржника. Якщо всі вони будуть визнані кредиторськими, то, маючи на увазі неюридичний, на думку В.А. Белова, характер кредиторських обов'язків, можна вже говорити про деюридизацію зобов'язальних відносин. Утім В.А. Белов фактично це й робить, коли він зараховує до кредиторських обов'язки замовника за договором підряду, в тому числі будівельного, сприяти підрядникові, надати йому матеріали, обладнання, технічну документацію, річ, що підлягає переробці, земельну ділянку, будівлі і споруди, здійснювати транспортування вантажів на адресу підрядника, тимчасове

підведення мереж енергопостачання, водопостачання, надання підрядникові інших послуг [3, с. 410–412]. Цікаво, що при цьому подібні обов'язки підрядника В.А. Белов вважає обов'язками боржника. Називає В.А. Белов й інші «кредиторські обов'язки» [3, с. 417–622]. До речі, ідею «деюридизації» він проводить і в інший спосіб, наприклад, називаючи допоміжний обов'язок покупця залучити продавця до участі у справі про вилучення товару за позовом третьої особи обов'язком не в юридичному сенсі, а в сенсі розумної поведінки [3, с. 629]. Видається, що такі обов'язки є юридичними, про що мова буде йти в статті нижче.

Думка про неюридичний характер кредиторських обов'язків була підтримана В.В. Кулаковим, який також став виокремлювати кредиторські обов'язки [6]. Щоправда, він підтримував позицію М.М. Агаркова та С.В. Сарбаша в крайньому обмеженні кола кредиторських обов'язків (за М.М. Агарковим, це тільки дії щодо прийняття виконання, а С.В. Сарбаш додає до них ще деякі дії, безпосередньо пов'язані з прийняттям виконання).

Більш м'який варіант заперечення цивільно-правового значення кредиторських обов'язків представила А.В. Власова, яка запропонувала визнати дії кредитора з прийняття запропонованого боржником належного виконання засобом здійснення суб'єктивного права [4, с. 44]. Так само розуміє кредиторські обов'язки й О.П. Печений, який стверджує, що на кредитора не можуть покладатись обов'язки [5, с. 12]. Тут уже наявне якесь непорозуміння. Кредитор – це не особа – учасник цивільних відносин, сторона зобов'язання. Це – функція. Функція кредитора, дійсно, не сумісна з обов'язками. Але якщо словом «кредитор», хоч це й неточно, позначають особу – учасника цивільних відносин, суб'єкта, котрий підписав договір, то покладення на цю особу, яка була не дуже вдало позначена в законі кредитором, обов'язків є нормальним явищем. О.П. Печений, як і А.В. Власова, називає кредиторські обов'язки певною умовою, необхідною для виконання боржником своїх обов'язків [5, с. 12]. Щодо цього варто зауважити, що виконання підрядником роботи за договором підряду також є засобом здійснення суб'єктивного права на отримання передбаченої договором підряду оплати. А загалом заперечення цивільно-правового значення кредиторських обов'язків є неприйнятним, оскільки підриває правові основи цивільного

обігу. Теоретично ідея неюридичного характеру кредиторських обов'язків нічого конструктивного не дає. *De lege lata* вона суперечить закону, а *de lege ferenda* вона не несе нічого позитивного.

А сутність кредиторських обов'язків полягає в тому, що вони є звичайними обов'язками звичайного боржника. Кредиторські обов'язки як термін з'явилися тому, що якось треба було позначити обов'язки не кредитора у власному значенні цього слова, а сторони, яка протистоїть боржникові, який прагне виконати свій обов'язок у зобов'язанні. Це твердження може бути наглядно підкріплене аналізом ст. ст. 948 і 949 Цивільного кодексу (далі – ЦК) України. Обов'язки боржника і кредиторські обов'язки зазвичай розрізняються без будь-якого аналізу (уже на рівні інтуїції). Цього не можна сказати про обов'язок зберігача повернути річ поклажедавцеві (ст. 949 ЦК України) й обов'язок поклажедавця забрати річ у зберігача після закінчення строку зберігання (ст. 948 ЦК України). Тут інтуїтивно розмежувати обов'язки боржника і кредиторські обов'язки складно. Потрібний логічний аналіз. Істотним при цьому є те, що законодавець спочатку встановлює зазначений обов'язок поклажедавця, а потім – зазначений обов'язок зберігача. Логіка викладення нормативного матеріалу повинна бути такою, що спочатку викладаються основні (головні) положення, які поширюються на основні зобов'язання, а потім – допоміжні положення, що поширюються на допоміжні зобов'язання, а не навпаки. Виходячи із цієї логіки, обов'язок поклажедавця, передбачений ст. 948 ЦК України, має бути визнаний основним, тобто обов'язком боржника, а обов'язок зберігача – допоміжним, обов'язком кредиторським. Проте цей висновок, який ґрунтується на послідовності викладення нормативного матеріалу в ЦК України, суперечить як сутності речей, так і самому ЦК. Сутність речей полягає в тому, що зберігач надає послугу поклажедавцеві так само, як підрядник виконує роботу на замовлення замовника, а продавець передає товар покупцеві. Тому й повернення речі поклажедавцеві є обов'язком зберігача як боржника: повернення речі – це остання дія зберігача, яку він повинен здійснити на виконання своїх обов'язків у зобов'язальних відносинах щодо зберігання. Сутність зберігання більше полягає в поверненні речі зберігачем поклажедавцеві, ніж в обов'язку поклажедавця забрати річ після закінчення строку зберігання, бо у зберіганні немає сенсу, якщо в кінцевому підсумку

зберігач не поверне річ поклажедавцеві. Із цієї сутністю речей погоджується й законодавець, коли він у ст. 936 ЦК України під час формулювання визначення договору зберігання вказує на обов'язок зберігача повернути річ поклажедавцеві й не вказує на обов'язок поклажедавця забрати річ після закінчення строку зберігання.

Хоч тут і була здійснена спроба розмежувати обов'язки боржника і кредиторські обов'язки, все ж нескладно помітити, що це розмежування не має істотного значення. Та й законодавець, фактично визнавши в ст. 936 ЦК України обов'язок зберігача повернути річ поклажедавцеві обов'язком боржника, надалі став нехтувати цим і поставив у ст. 948 ЦК України кредиторський обов'язок поклажедавця попереду обов'язку зберігача повернути річ поклажедавцеві.

Подібну ситуацію ми зустрічаємо при кваліфікації обов'язку наймодавця (орендодавця) прийняти річ – предмет найму – від наймача (орендаря) зі впливом строку, на який річ була надана останньому в користування. В.В. Кулаков порівнює цей обов'язок наймодавця з обов'язком покупця прийняти товар. Другий із них – це юридичний обов'язок покупця як боржника, оскільки за його невиконання встановлена чітка санкція. А перший – це кредиторський обов'язок, оскільки його порушення не тягне застосування спеціально встановленої санкції [6, с. 111]. Складно зрозуміти, яку специфіку може мати обов'язок, порушення якого тягне застосування спеціальної санкції, порівняно з обов'язком, порушення якого тягне застосування загальної відповідальності у вигляді відшкодування збитків. Тому видається необхідним дещо більш детально проаналізувати ті законодавчі положення, в яких побічно чи прямо йдеться про кредиторські обов'язки.

Насамперед звертає на себе увагу нелогічність терміна «кредиторські обов'язки». Цю нелогічність законодавець, мабуть, помітив, інакше він би не уникав його використання. Він зупинився на терміні «прострочення кредитора». І в цій частині він зумів надати законодавчим положенням (ч. ч. 1, 2 ст. 613 ЦК України) задовільної форми і правової визначеності. Але в ч. 3 ст. 613 ЦК України, де йдеться про відшкодування збитків, завданих боржнику простроченням кредитора, законодавець хоч і виявив віртуозну правотворчу техніку, але, як видається, зі своїм завданням не впорався. Надто складно було в доступній лінгвістичній формі

встановити належну визначену правову норму, уникаючи разом із тим того, щоб називати речі своїми іменами.

Частина 3 ст. 613 ЦК України встановлює умови, за яких боржник не має права на відшкодування збитків, завданих простроченням кредитора. Отже, за загальним правилом, боржник має право на відшкодування таких збитків, а кредитор – зобов'язаний відшкодувати збитки, про які йдеться. Таке впливає з контексту цього законодавчого положення. Це положення фактично прирівнює правовий режим кредиторських обов'язків до правового режиму обов'язків боржника, бо має на увазі застосування якогось загального положення про відшкодування збитків, а іншого загального положення, яке передбачало б відшкодування збитків, завданих порушенням зобов'язання, крім ч. 1 ст. 623 ЦК України, що стосується відшкодування збитків боржником кредиторів, немає. Тож виходить, що законодавець визнає можливість поширення ч. 1 ст. 623 ЦК України на випадки, коли збитки завдані боржнику внаслідок прострочення кредитора. Але ж якщо законодавець здійснює таке прирівнювання, то треба було в ч. 3 ст. 613 ЦК України не встановлювати спеціальне правило, а зазначити те, що прострочення кредитора тягне застосування загальних правил про наслідки порушення зобов'язання, тобто і правила про відшкодування збитків (ч. 1 ст. 623 ЦК України), і правила про вину (ст. 614 ЦК України), і правила про покладення виконання на іншу особу (ст. 528 ЦК України), і численних інших правил. Немає будь-яких юридичних чи фактичних перешкод і для встановлення договором неустойки за порушення кредиторських обов'язків.

Прирівнюючи правовий режим кредиторських обов'язків до обов'язків боржника, необхідно разом із тим визначити місце кредиторських обов'язків у структурі зобов'язальних відносин. М.М. Агарков звернув увагу на своєрідність місця, яке посідає обов'язок кредитора в структурі зобов'язальних відносин [1, с. 275]. Він також писав, що цей обов'язок входить до змісту допоміжного стосовно основного зобов'язання відношення [1, с. 277]. Це відношення М.М. Агарков в іншому місці називає «допоміжним (стосовно основного) зобов'язанням» [1, с. 272]. Він також писав про те, що такі допоміжні зобов'язання покликані лише створити для боржника такі умови, за яких він зможе виконати зобов'язання без додаткових обтяжень,

витрат та інших збитків [1, с. 276]. Із цими думками варто погодитись.

Отже, існують допоміжні зобов'язання щодо прийняття кредитором виконання основного зобов'язання, що здійснюється боржником. У цьому допоміжному зобов'язанні особа, яка є кредитором в основному зобов'язанні, виконує функції боржника. Протистоїть йому як кредитор у цьому допоміжному зобов'язанні особа, яка є боржником в основному зобов'язанні. Звичайно, допоміжні зобов'язання, про які йдеться, ускладнюють структуру зобов'язальних відносин. Але ж вони реально існують. Так, вони менш помітні як цивільно-правове явище, бо кредитор за основним зобов'язанням сам зацікавлений у тому, щоб боржник за основним зобов'язанням не мав будь-яких перешкод під час виконання своїх обов'язків в основному зобов'язанні. Але інколи в кредитора за основним зобов'язанням виникає інший інтерес. Покупець за договором купівлі-продажу до моменту передання товару може втратити інтерес в отриманні товару і свідомо розраховувати на те, що продавець не буде наполягати на прийнятті товару покупцем. Покупець, маючи на увазі, що договором не встановлена неустойка за прострочення прийняття товару, може свідомо затримати термін прийняття товару, оскільки він зобов'язаний оплатити товар після його прийняття (ч. 1 ст. 692 ЦК України). Отже, затримка прийняття товару, відповідно, відстрочує оплату товарів. У таких випадках допоміжні зобов'язання щодо прийняття виконання стають актуальними, немає будь-яких причин, які перешкождали б застосуванню в таких випадках наслідків порушення зобов'язань, що встановлені главою 51 ЦК України.

Дії кредитора в основному зобов'язанні щодо прийняття виконання можуть бути елементарно простими, а можуть бути досить складними. Останнє пов'язано зокрема з тим, що, за загальним правилом п. 5 ч. 1 ст. 532 ЦК України, місцем виконання зобов'язань визнається місце проживання (місце знаходження) боржника. Подібно до цього місцем виконання зобов'язань про передання товару в п. 3 ч. 1 ст. 532 ЦК України визнано місце виготовлення або зберігання майна.

Кредитор за основним зобов'язанням, будучи боржником у додатковому зобов'язанні щодо прийняття виконання основного зобов'язання, за логікою речей, несе обов'язок підтвердити прийняття виконання. Але ст. 545 ЦК

України встановлює правила про підтвердження виконання, які погано враховують наявну реальність. Як загальне правило, на кредитора покладається обов'язок, прийнявши виконання, видати боржникові розписку. Але ж видача розписок стала архаїзмом, бо прийняття товару підтверджується підписом уповноваженої особи на накладній, прийняття вантажу – підписом на відповідному транспортному документі тощо. Тому чинна ст. 545 ЦК України має бути оцінена як така, що вносить невизначеність у додаткові зобов'язання щодо прийняття виконання основних зобов'язань.

Допоміжні зобов'язання щодо прийняття виконання основних зобов'язань потрібно відрізнити від інших допоміжних зобов'язань. Привід для змішування допоміжних зобов'язань щодо прийняття виконання основних зобов'язань дає ст. 613 ЦК України. Згідно із цією статтею, порушенням допоміжного зобов'язання щодо прийняття виконання основного зобов'язання є відмова прийняти належне виконання. Якщо слова «відмовився прийняти належне виконання» замінити словами «не здійснив дії щодо прийняття належного виконання», то в цій частині ст. 613 ЦК України набуває ознаки формальної визначеності. Формально визначеним є й посилання в ч. 1 ст. 613 ЦК України на ч. 4 ст. 545 ЦК України, а невизначеність тут виникає тільки у зв'язку з недоліками ст. 545 ЦК України, які вище вже зазначалися. Що стосується вказівки в ч. 1 ст. 613 ЦК України на те, що прострочення кредитора має місце у випадках, коли він «не вчинив дій, що встановлені договором, актами цивільного законодавства чи впливають із суті зобов'язання або звичаїв ділового обороту, до вчинення яких боржник не міг виконати свого обов'язку», то ця вказівка стала приводом для зарахування до кредиторських обов'язків надто широкого кола обов'язків, що й робить В.А. Белов, що вище вже зазначалося. Так, надати підрядникові аванс на придбання матеріалів – це обов'язок замовника в простому основному зобов'язанні щодо оплати роботи. Невиконання цього обов'язку означатиме, що замовник не вчинив дію, яка передбачена договором, до вчинення якої підрядник не може закупити матеріали і приступити до виконання свого обов'язку. Тобто невидача авансу підпадає під формулювання ч. 1 ст. 613 ЦК України.

Широта цього формулювання є невиправданою. Тому його треба звужити, зарахувати до дій, що кваліфікуються як прострочення креди-

тора, тільки «інші дії, які кредитор повинен був здійснити з метою прийняття виконання».

Кредиторські обов'язки потрібно також відрізнити від тих обов'язків, яким не кореспондують суб'єктивні права іншої сторони. Так, Н.Ю. Голубева пише про те, що обов'язок наймача перевірити в присутності наймодавця справність речі є кредиторським, оскільки його невиконання шкодить самому наймачеві [7, с. 542]. Але ж невиконання кредиторських обов'язків шкодить не тільки кредиторів (він може навіть дещо виграти внаслідок невиконання цих обов'язків), а й боржникові, бо в будь-якому випадку дезорганізує його діяльність, а часто завдає йому матеріальних втрат. Що стосується обов'язку, на який указує Н.Ю. Голубева, то він не є кредиторським. Це – обов'язок, що належить до окремого виду обов'язків, які входять не до змісту зобов'язань (бо їм не кореспондують суб'єктивні права), а до змісту відповідних зобов'язальних відносин. Такі обов'язки мають спільні риси із секундарними правами, бо їх виконання (як і невиконання) змінює правове становище сторін відповідних зобов'язальних відносин: не перевіряв наймач справність речі – позбавив себе відповідного права щодо наймодавця і звільнив наймодавця від відповідного обов'язку; не виконав покупець обов'язок щодо дотримання передбаченого договором порядку перевірки кількості і якості поставленого йому товару – позбавив себе права на задоволення своїх вимог до постачальника у зв'язку з виявленими недостачею чи недоліками якості поставленого товару; не повідомив покупець продавця про висунення позову про витребування товару й не подав клопотання про залучення продавця до участі у справі – звільнив від відповідальності продавця. Усі ці та багато інших обов'язків подібного роду – це обов'язки, які за аналогією із секундарними правами, реалізація яких змінює правове становище сторін відповідних зобов'язальних відносин, можуть також бути названими секундарними.

Висновки і пропозиції. На завершення статті сформулюємо два такі визначення. Кредиторські обов'язки – це такі цивільно-правові обов'язки, які безпосередньо пов'язані з прийняттям кредитором виконання основного зобов'язання боржником. Зобов'язання щодо прийняття виконання – це допоміжні зобов'язання, зміст яких становлять цивільні обов'язки кредитора за основним зобов'язанням прийняти виконання від боржника за основним зобов'язан-

ням і здійснити безпосередньо пов'язані із цим дії й суб'єктивні права останнього, що кореспондують зазначеним обов'язкам кредитора. Допоміжні зобов'язання щодо прийняття виконання входять до структури тих самих зобов'язальних відносин, до яких входить і основне зобов'язання, що виконується.

Подальше дослідження кредиторських обов'язків, їх співвідношення із суміжними правовими явищами, їх правового режиму, місця в системі зобов'язальних відносин мають бути спрямовані на розробку широкого спектру пропозицій щодо вдосконалення положень ЦК України, які стосуються кредиторських обов'язків.

Список використаної літератури:

1. Агарков М.М. Обязательства по советскому гражданскому праву / М.М. Агарков // Избранные труды по гражданскому праву : в 2 т. – М. : ЦентрЮрИнфоР, 2002. – Т. 1. – 2002. – С. 163–460.
2. Новицкий И.Б. Общее учение об обязательствах / И.Б. Новицкий, Л.А. Лунц. – М. : Госюриздат, 1950. – 412 с.
3. Белов В.А. Гражданское право / В.А. Белов. – М. : Юрайт, 2013. – Т. IV : Особенная часть. Относительные гражданско-правовые формы. – 2013. – 1085 с.
4. Власова А.В. Структура субъективного гражданского права / А.В. Власова. – Ярославль : Ярославский государственный университет, 1998. – 116 с.
5. Печений О.П. Прострочення виконання договірних зобов'язань : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : спец. 12.00.03 / О.П. Печений. – Х., 2002. – 19 с.
6. Кулаков В.В. Обязательство и осложнение его структуры в гражданском праве России / В.В. Кулаков. – М. : Волтерс Клувер, 2010. – 256 с.
7. Голубева Н.Ю. Зобов'язання в цивільному праві України: методологічні засади правового регулювання : [монографія] / Н.Ю. Голубева. – Одеса : Фенікс, 2013. – 642 с.

Чанышева А. Р. Кредиторские обязанности в структуре обязательственных отношений

В статье уточняются теоретические положения о правовой природе кредиторских обязанностей и определяется их место в структуре обязательственных отношений, правового режима. Формулируются научные положения, которые могут быть использованы в правотворчестве, судебной практике, договорной работе.

Ключевые слова: обязательства, обязательственные отношения, кредитор, кредиторские обязанности.

Chanysheva A. R. Creditor's responsibilities in the structure of relations of obligations

Theoretical positions on the legal nature of creditors' responsibilities are specified in the article, and their place in the structure of relations of obligations is defined. Scientific provisions, that can be used in law-making, judicial practice, contract work, were formulated.

Key words: obligatons, relations of obligations, creditor, creditor's responsibilities.

ЗЕМЕЛЬНЕ ПРАВО; АГРАРНЕ ПРАВО; ЕКОЛОГІЧНЕ ПРАВО

УДК 349.6

О. В. Патлачук

здобувач кафедри теорії та історії держави і права
Міжнародного гуманітарного університету

ШЛЯХИ ПОБУДОВИ ЕКОЛОГІЧНОЇ ДОКТРИНИ УКРАЇНИ

У статті розглянуто доктринальні погляди, які відображено в нормах Руської Правди, Статуту Великого князівства Литовського 1588 р., петровського законодавства та в законодавстві Радянської України. З урахуванням історичного досвіду запропоновано схему й основні положення восьми пунктів природоохоронної доктрини України та розглянуто шляхи її реалізації.

Ключові слова: пам'ятки права, природоохоронна доктрина, охорона природи, Радянська Україна, кодифікація законодавства, нормативно-правовий акт.

Постановка проблеми. Актуальність теми дослідження зумовлена трьома причинами. По-перше, сьогодні в Україні відсутня природоохоронна доктрина, затверджена вищими органами державної влади, що гальмує процес розробки нових нормативно-правових актів. По-друге, наявність історичного досвіду правової охорони природи, накопиченого на різних етапах розвитку України, робить можливим розроблення такої доктрини. По-третє, в теорії держави і права виконано значний обсяг досліджень, пов'язаних із роллю доктрин права та їх місцем у системі джерел права, які можуть бути використанні під час вирішення цього завдання. Отже, нині українське суспільство вимагає від юристів та інших фахівців на основі історичного досвіду й досягнень юридичної науки створити сучасну екологічну доктрину України.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Аналіз публікацій показує наявність кількох особливостей наукової літератури із цієї проблеми. Так, питанню правових доктрин присвячено значну кількість робіт, виконаних С.С. Алексєєвим, С.В. Бошно, А.А. Васильєвим, Д.А. Керімовим, В.В. Лазарєвим, С.В. Липень, Е.О. Мадаєвим, А.В. Малько, М.Н. Марченко, Р.В. Пузіковим, О.Ф. Скакун, Н.М. Пархоменко, Є.П. Євграфовою та іншими. При цьому питання, пов'язані з дослідженням природоохоронних доктрин, є темою, якої зрідка торкалися науковці. Фрагментарно

ця проблема розглядалася в працях А.П. Гетьмана, І.В. Гиренко, А.В. Захарова, Б.В. Кіндюка, В.В. Костицького, В.П. Непийводи, М.О. Розумного, Ю.С. Шемшученка. Із цієї причини питання щодо розробки природоохоронних доктрин є одним із основних завдань сучасної юриспруденції.

Метою статті є розробка основних положень природоохоронної доктрини України на підставі використання історичного досвіду в цій сфері юриспруденції.

Виклад основного матеріалу. Виклад матеріалів дослідження треба розпочати з того, що питання про сутність і значення правової доктрини як джерела (форми) права в природоохоронній сфері ще не ставали предметом ґрунтовного теоретико-правового дослідження. Між тим, такі специфічні нормативні документи, затверджені нормативно-правовими актами вищих державних органів – Президента та Верховної Ради, почали з'являтися у вітчизняному законодавстві з початку 90-х рр. минулого століття. Першим із таких документів, як відомо, стала перша Воєнна доктрина України, затверджена Постановою Верховної Ради України від 19 жовтня 1993 р. № 3529. Ця практика була продовжена схваленням Національної доктрини розвитку освіти, Національної доктрини розвитку фізичної культури і спорту, Доктрини інформаційної безпеки України, нової редакції Воєнної доктрини України 2015 р., затвердже-

них указами Президента України в період з 2002 по 2015 рр. У такому сенсі доктрина визначається як система принципів, цілей і завдань політики держави в певній галузі. Важливим кроком у створенні екологічної доктрини міг би стати затверджений Верховною Радою України Закон України «Про Основні засади (стратегію) державної екологічної політики України на період до 2020 року» від 21 грудня 2010 р., але ніяких практичних кроків у цьому напрямі не було зроблено.

Доктрини відіграють важливу роль моделі правового регулювання, котра виражається у вигляді прийнятих нормативно-правових актів. Розгляд історії розвитку природоохоронних норм показує, що доктрини в цій сфері постійно змінювались залежно від сформованого в суспільстві ставлення до природи. У Київській Русі положення, пов'язані з охороною природою, існували у вигляді традицій, правил, звичаїв, направлених на збереження окремих об'єктів. Так, давні слов'яни виділяли окремі об'єкти природи, обожнювали їх, встановлювали статуї язичницьких богів і забороняли будь-яке користування ними. Прийняття християнства сприяло закріпленню цих традицій і правил у вигляді церковних обрядів, таких як Божелісся, коли священики заповідували ліс і забороняли в ньому рубки, обряд водохрещення, під час якого освящались джерела, річки, озера та інші водні об'єкти. Ці звичаї закріплено в таких пам'ятках права, як Коротка та Просторова редакція Руської Правди. Так, ст. 69 Просторової редакції охороняла бобрів, ст. 73 – дуби, ст. 76 – бджіл, ст. 81 – птахів – яструбів, соколів, лебедів, журавлів, голубів [1]. У період перебування українських земель у складі Великого князівства Литовського (ВКЛ) правові норми, пов'язані з охороною природи, відображено в Статутах 1529 р. (Старому), 1566 р. (Волинському), 1588 р. (Новому). У Статут 1588 р. увійшли артикули розділу X, які регламентували охорону звірів (арт. 2), птахів (арт. 8), риб (арт. 7), бобрів (арт. 9), бджіл (арт. 14), земель, лісів (арт. 13), окремих видів дерев – дубів, сосен, хмільників (арт. 10) [2, с. 259–266]. Загальною рисою доктрин, які відбито в змісті цих пам'яток права, була охорона природи як об'єкта власності, який належав державі чи конкретній приватній особі. Період перебування українських земель у складі Російської держави характеризується поширенням на них імперського законодавства у вигляді указів, сенатських указів, постанов

Державної Ради та інших видів актів. У їх зміст увійшли норми, направлені на обмеження полювання на деяких звірів, птахів, охорону лісів, озер, річок, джерел, лікувальних вод. При цьому особливістю доктрин, на підставі яких розроблялись природоохоронні норми, був принцип охорони деяких об'єктів, які мали стратегічне значення для держави. Наприклад, Петро I прийняв значну кількість нормативно-правових актів щодо охорони лісів, які використовувались для будівництва флоту, портів, укріплень, фортець. У часи існування Радянської України приймалися нормативно-правові акти, які передбачали охорону землі, надр, лісів, водних об'єктів, флори та фауни, шляхом прийняття відповідних кодексів, законодавчих і підзаконних актів. Дослідження змісту й направленості доктрин доцільно проводити на підставі наукового підходу, сформульованого Б.В. Кіндюком стосовно лісової сфери [3]. Виходячи із цього, правотворчість цього історичного періоду характеризувалася інтервенціоністською доктриною, яка розглядала природу як засіб сировинного забезпечення будівництва, промислових об'єктів у рамках реалізації завдання з побудови соціалізму. Такі доктринальні підходи почали змінюватися в кінці 40-х рр. минулого століття, коли окремі положення природоохоронних доктрин почали входити до змісту прийнятих актів. Першим таким підзаконним актом стала постанова Ради Міністрів УРСР «Про охорону природи на території Української РСР» від 4 червня 1949 р. Природоохоронна доктрина, на якій була побудована ця постанова, передбачала організаційно-правові заходи, введення заборон на рубку, полювання, ловлю риби, збільшення кількості пам'яток природи, виховну та інформаційну роботу.

20 жовтня 1948 р. було прийнято Постанову Ради Міністрів СРСР і ЦК ВКП(б) «О плане полезащитных лесонасаждений, внедрения травопольных севооборотов, строительства прудов и водоемов для обеспечения высоких и устойчивых урожаев в степных и лесостепных районах европейской части СССР», яка отримала іншу назву – «сталінський план перетворення природи». Основна ідея акта полягала в позитивних змінах клімату шляхом створення системи штучних лісів у південних районах СРСР. За допомогою збільшення площ цього природного ресурсу планувалось значно покращити природні умови, захистити землі від ерозії, суховіїв і підвищити врожай сільгоспкультури.

Цей законодавчий акт варто вважати наймасштабнішою програмою поліпшення природних умов за всю історію природоохоронної справи. Усвідомлення українського суспільства необхідності збереження природи відображено в спільній постанові ЦК КПУ та РМ УРСР «Про заходи по поліпшенню природи Української РСР» від 3 червня 1958 р. У постанові зафіксовано положення щодо регламентації значної кількості природоохоронних напрямів, серед яких треба відзначити такі: збільшення кількості природоохоронних об'єктів, а також практичні заходи з організації охорони природних багатств, уведення заборон на неочищені скиди у водні об'єкти, проведення заходів щодо боротьби з ерозією, заборона рубки лісів, активізація наукових робіт, залучення Міністерства внутрішніх справ, прокуратури УРСР у процес боротьби з порушниками правил охорони природи. На початку 1960-х рр. українськими вченими була сформульована значна кількість природоохоронних теорій, підходів, доктринальних поглядів, присвячених охороні природи. Ці історичні надбання природоохоронної науки збіглися з політичною лінією тодішнього керівництва СРСР на чолі з М.С. Хрущовим, яке намагалося донести всьому світові інформацію про досягнення в побудові соціалізму. У всіх радянських республіках були прийняті природоохоронні закони. В УРСР таким актом став Закон «Про охорону природи Української РСР», прийнятий 30 червня 1960 р., який мав характер політичної декларації й не міг забезпечити якісного вирішення цього завдання через відсутність механізмів його реалізації. Згідно із цим актом, природні багатства України повинні були використовуватися як всенародна власність для всебічного розвитку народного господарства. Позитивним моментом закону була фіксація в ньому охорони природи як процесу збереження, раціонального використання та розширеного відтворення всіх природних багатств.

На початку 70-х рр. минулого століття в УРСР склалася ситуація, за якої, одного боку, Закон «Про охорону природи» 1960 р. застарів і не міг ефективно вирішувати ці питання, а новий законодавчий акт, з іншого боку, знаходився у фазі проектування та підготовки. Як указує А.П. Гетьман, такі кодифікаційні роботи проводилися й обговорювалися на засіданні Ради щодо координації роботи науково-дослідних установ (26–27 січня 1971 р.) [4]. З метою вирішення проблем 8 травня 1973 р. була прийнята постанова «Про посилення охорони природи і поліпшення вико-

ристання природних ресурсів республіки» [5]. Дослідження змісту цього документа засвідчує, що в ньому відображено 4 доктрини: а) охорона та раціональне використання природних ресурсів, що передбачало боротьбу з ерозією, запобігання забрудненню атмосферного повітря, вод, збереження водоохоронних і захисних функцій лісів; б) посилення контролю та розробка організаційно-правових заходів; в) доктрина технічного забезпечення й переобладнання підприємств, забезпечення їх сучасною технікою за контролем стану навколишнього середовища, розробка приладів, водо-, газоочисних і пиловловлюючих установок; г) підвищення екологічних знань щодо пропаганди бережливого, дбайливого та шанобливого ставлення до природи. Загалом правотворчість радянського періоду у сфері охорони природи відрізнялась наявністю подвійних стандартів. Так, як указує відомий український еколог В.Є. Борецько, в прийнятих законодавчих актах відбито доктрини, направлені на охорону природних ресурсів, але в значній кількості підзаконних актів регламентувалися питання зменшення площ заповідників, знищення окремих видів флори та фауни, науково не обґрунтовані норми рубки лісів [6, с. 442].

Новим етапом розвитку природоохоронного законодавства стало прийняття Верховною Радою 29 червня 1991 р. Закону України «Про охорону навколишнього природного середовища» [7]. Законодавчий акт побудовано на положеннях доктрини комплексної охорони природного середовища шляхом регулювання відносин у галузі використання й відтворення природних ресурсів, забезпечення екологічної безпеки, запобігання та ліквідації негативного впливу господарської діяльності. На додаток до цього в його змісті відображено доктрини збереження біорізноманіття, генетичного фонду живої природи, ландшафтів і сталого розвитку.

У результаті проведеного дослідження можна сформулювати екологічну доктрину у вигляді таких розділів: 1) загальні положення; 2) мета й основні завдання; 3) основні проблеми у сфері охорони навколишнього середовища; 4) основні напрями правотворчості й удосконалення системи державного управління; 5) економічна діяльність; 6) науково-технічне забезпечення; 7) екологічна культура, освіта, підтримка громадських організацій; 8) міжнародне та міжрегіональне співробітництво. У початковій частині документа необхідно сформулювати преамбулу, де має бути обґрунтування необхідності її

прийняття, мети, пріоритетних напрямів правотворчості.

I. Загальні положення. У зміст цього розділу варто внести основні терміни, які вживаються в цьому документі, і їх значення, причини його підготовки. У цьому розділі повинні бути вказані шляхи реалізації сучасних доктрин: концепція сталого розвитку, екосистемного підходу, збереження біорізноманіття.

II. Мета й основні завдання. У цьому розділі необхідно визначити необхідність збереження природних систем, підтримки їх цілісності та життєзабезпечувальних функцій на основі концепції сталого розвитку, підвищення якості життя, покращення демографічної ситуації, здоров'я населення й забезпечення високого рівня охорони природи України. Однією з найважливіших позицій цього розділу є викладення основних принципів, на основі яких повинні прийматися нормативно-правові акти та забезпечуватися державна політика у сфері охорони природи. Важливим моментом є фіксація прав людей на безпечне навколишнє природне середовище. У зв'язку з цим потребує свого врахування історичний досвід концепції права громадянина на безпечне навколишнє середовище, яка розроблялась радянськими правниками в 70–90-х рр. минулого століття.

III. Основні проблеми. До них варто зарахувати забруднення водних об'єктів шкідливими скидами, забруднення повітря неочищеними газами, розвиток систем переробки відходів, зменшення площ, зайнятих несанкціонованими сміттєзвалищами, оптимізація систем енергопостачання й забезпечення населення чистою питною водою. У зміст цього пункту повинні ввійти положення з реалізації доктрини збереження площ українських лісів, заліснення земельних ділянок, створення лісових смуг уздовж сільськогосподарських угідь і доріг, а також зелених насаджень у населених пунктах України. При викладенні цього пункту потрібно враховувати історичні традиції правової охорони дубів та інших цінних видів порід у нормах Руської Правди і Статутів Великого князівства Литовського. Так, ст. 73 Просторової редакції Руської Правди охороняла від знищення, рубок, підпалу, псування всі види дубів, а в чинному законодавстві правова охорона надається лише одному виду – Дуб кошенільний (австрійський). Аналогічно арт. 8 розділу X Статуту Великого князівства Литовського 1588 р. охороняв від знищення соколів і лебедів, а чинне законодавство охороняє

лише деякі види цих птахів – сокіл Сапсан і лебідь малий. Виходячи із цього, в цей пункт доктрини треба включити всі види дубів, лебедів, соколів, які знаходяться на території України. До природних комплексів, що потребують своєї особливої охорони, належать такі: Українські Карпати, болота Полісся, басейни річок Дніпр, Дністер, Сіверський Донець, а також лимани Хаджибейський, Куяльницький, Тилігульський, Дністровський. Досить значною проблемою, яка потребує свого закріплення в доктрині, є посилення контролю та розробка заходів безпеки на АЕС, рекультивація земель Чорнобильської АЕС і будівництва нового укриття.

IV. Основні напрями правотворчості й удосконалення системи державного управління. До них потрібно зарахувати прийняття нормативно-правових актів, спрямованих на невиснажливе, заощадливе, раціональне, дбайливе використання природних ресурсів і збалансування потреб економіки та соціальної сфери. При викладенні цього пункту доктрини необхідно врахувати позитивний історичний досвід зміни клімату в рамках реалізації постанови ЦК ВКП(б) і Ради Міністрів СРСР під назвою «сталінській план перетворення природи». Іншою проблемою, яку необхідно викласти в цьому пункті, є врахування історичного досвіду правової охорони земель від зменшення її родючості й погіршення стану. У радянський період приймалася значна кількість нормативно-правових актів, що регламентували проведення протиерозійних заходів шляхом створення служби державних контролерів за якістю ґрунтів. У сфері охорони ґрунтів мають бути використані розробки радянських фахівців сільського господарства і юристів, досвід використання екологічно чистих сільськогосподарських технологій, а також ведення сільського господарства, адаптованого до природних ландшафтів. Однією з умов реалізації цієї доктрини є наявність системи державного управління у сфері охорони природи шляхом створення єдиного органу державного управління, замість двох наявних, а саме: а) Міністерства екології та природних ресурсів; б) Державної екологічної інспекції. Важливим елементом державного управління у сфері охорони природи є зміна ситуації, коли, згідно з чинними нормативно-правовими актами, на користувачів покладено обов'язок контролю за своєю ж діяльністю. З метою виходу із цієї ситуації може бути використаний історичний досвід правового регулювання системи контролю, який у часи прав-

ління Петра I покладався на вальтмейстерську службу. Спроба вивести контролюючий орган з відомчої підпорядкованості була реалізована у 2004–2006 рр. шляхом створення державної лісової інспекції яка підпорядковувалася Міністерству екології та природних ресурсів України. Діяльність цієї інспекції дала змогу виявити значну кількість порушень законодавства, повернути до державного бюджету значні кошти, що викликало незадоволення чиновників, які ліквідували цю службу. Сьогодні функції цього контролюючого органу були передані державній екологічній інспекції, яка через відсутність спеціалізованих підрозділів не може організувати ефективний контроль у сфері охорони лісів.

V. Економічна діяльність. Основним завданням економічної діяльності у сфері охорони природи є створення сприятливих умов для впровадження досягнень науки й техніки. До них треба зарахувати пільгове оподаткування підприємств і реалізацію принципу «забруднювач платить», упровадження екологічно безпечних технологій, системи сплати за викиди забруднюючих речовин, розробку методики визначення розміру компенсацій за шкоду, що завдається навколишньому середовищі та здоров'ю громадян. При викладенні цього пункту необхідно враховувати історичний досвід правового регулювання виплати компенсації за незаконне полювання й використання природних ресурсів. Так, в арт. 1 «Про лови» розділу X Статуту Великого князівства Литовського 1588 р. вказується, що за незаконне полювання треба заплатити подвійну ціну кожного зі звірів, а якщо порушник не має коштів на цю виплату, то має бути ув'язнений і знаходиться в такому стані до моменту виплати коштів. До цієї сфери має ввійти правове регулювання, направлене на стимулювання збільшення вивезення готової продукції та зменшення вивезення сировини. У цьому пункті має бути відображено положення з екологічного страхування, екологічних ризиків щодо компенсації негативного впливу на навколишнє середовище.

VI. Науково-технічне забезпечення. У доктрину повинні ввійти питання розробки методів екологічно-ефективних, природоохоронних і ресурсозберігаючих технологій. З урахуванням концепції щодо боротьби із забрудненнями необхідно включити засоби утилізації сміття, небезпечних відходів, технології очищення води та повітря від небезпечних викидів. З метою використання історичного досвіду варто залучити підходи до цієї справи, які відображено в Поста-

нові ЦК КПУ й РМ УРСР «Про посилення охорони природи і поліпшення використання природних ресурсів республіки» від 8 травня 1973 р. Так, згідно із цим правовим актом, в Україні планувалося побудувати сміттєспалювальні заводи, з яких увели в експлуатацію лише один у місті Києві. З огляду на необхідність збереження біологічного різноманіття необхідно розробити регіональні методики визначення площ і місць розташування нових природоохоронних об'єктів, уточнити межі вже наявних. Під час вирішення цього питання треба врахувати досвід правового регулювання заповідної справи, накопичений у дореволюційний і радянський періоди, це стосується повернення площ, які були відібрані в багатьох заповідників.

VII. Екологічна культура, освіта, підтримка громадських організацій.

Підвищення екологічної культури суспільства і професійна підготовка спеціалістів повинні забезпечуватися загальнообов'язковою комплексною освітою та вихованням. Така робота має проводитись у дошкільних закладах у системі загальної середньої, професійної й вищої освіти, курсів підвищення кваліфікації та перепідготовки кадрів. Для цього необхідно прийняти нормативно-правові акти, що регламентують кількість годин, присвячених викладенню основ правового охорони природи та практичних заходів у цій сфері. Одночасно із цим важливим напрямом є державна підтримка громадських організацій, які здійснюють просвіту й уживають практичні заходи у сфері охорони природного навколишнього середовища. Основною метою цієї роботи є формування в суспільстві правосвідомості, направленої на шанобливе і дбайливе ставлення до природи. Із цією метою може бути використано положення релігійних доктрин, спрямованих на захист окремих об'єктів природи, водних джерел, окремих об'єктів, а також дерев. Знання в природоохоронній сфері повинні стати обов'язковою кваліфікаційною вимогою до всіх посадових осіб, діяльність яких пов'язана з використанням природних ресурсів і призводить до впливу на стан навколишнього природного середовища. У зміст доктрини повинні ввійти положення стосовно того, що спеціально визначені вищі та професійні навчальні заклади здійснюють підготовку спеціалістів у галузі охорони навколишнього природного середовища, використання природних ресурсів з урахуванням регіональної політики та проблем, які склалися в конкретних частинах України.

VIII. Міжнародне й міжрегіональне співробітництво. Правове регулювання в цій сфері потребує реалізації міжнародного співробітництва, вивчення, узагальнення та поширення міжнародного досвіду в цій галузі. Україною підписано низку угод щодо охорони навколишнього природного середовища, таких як Кіотський протокол, конференції в Ріо-де-Жанейро, конвенція про збереження біорізноманіття. У цьому пункті варто вказати, що Україна бере участь у міжнародному співробітництві на державному рівні відповідно до чинного законодавства та міжнародного права. Реалізація цих положень потребує закріплення природоохоронних питань у чинних міжнародних договорах і документах, які планує прийняти Верховна Рада України. Важливим засобом реалізації цих завдань є активна участь України в міжнародних екологічних організаціях, у том числі в тих, які входять у систему ООН. Такий підхід потребує здійснення заходів щодо розвитку та зміцнення міжнародного співробітництва з іншими державами, а також іншими урядовими й неурядовими міжнародними організаціями. Таке співробітництво вимагає забезпечення обов'язкової державної екологічної експертизи й екологічного контролю всіх міжнародних програм і проектів, які плануються **реалізувати за участю України.**

Висновки і пропозиції. За результатом проведеного дослідження можна зробити такі висновки. По-перше, досліджено історію розвитку природоохоронних доктрин, що виявило наявність правил, традицій, нормативно-правових актів із охорони окремих природних об'єктів, деяких видів звірів, дерев, птахів, прийнятих у різні історичні часи. По-друге, запропоновано схему та розроблено вісім положень природо-

охоронної доктрини України, яка базується на сучасних концепціях сталого розвитку, біорізноманіття, системного підходу, відновлення природних об'єктів і зниження рівня забруднення природного середовища. По-третє, доведено наявність правових норм, що регламентували компенсацію заподіяної шкоди природним об'єктам, представникам флори та фауни, які також можуть бути закріплені в тексті природоохоронної доктрини.

Список використаної літератури:

1. Греков Б.Д. Правда Русская : [учеб. пособ.] / Б.Д. Греков. – М. : Изд-во АН СССР, 1940. – 112 с.
2. Статути Великого князівства Литовського : у 3 т. / за ред. С. Ківалова, П. Музиченка, А. Панькова. – О. : Юрид. л-ра, 2002–2004. – Т. III. – Кн.2 : Статут Великого князівства Литовського 1588 року. – 2004. – 568 с.
3. Кіндюк Б.В. Доктрини українського лісового права та їх відображення в нормативно-правових актах / Б.В. Кіндюк // Бюлетень Міністерства юстиції України. – 2011. – № 11. – С. 35–41.
4. Гетьман А.П. Методологічні засади становлення правових основ охорони довкілля / А.П. Гетьман // Право України. – 2011. – № 2. – С. 11–19.
5. Про посилення охорони природи і поліпшення використання природних ресурсів республіки : Постанова Центрального Комітету КП України і Ради Міністрів Української РСР від 8 травня 1973 р. // СУ. – 1973. – № 5. – Ст. 35.
6. Борецько В.Е. История охраны природы Украины. X век – 1980 г. / В.Е. Борецько. – К. : Киев. екол.-культ. центр, 2001. – 544 с.
7. Науково-практичний коментар Закону України «Про охорону навколишнього природного середовища» / за заг. ред. О.М. Шуміла. – Х., 2006. – С. 17.

Патlachuk O. B. Пути построения экологической доктрины Украины

В статье рассмотрены доктринальные взгляды, которые отражены в нормах Русской Правды, Устава Великого княжества Литовского 1588 г., петровского законодательства и в законодательстве Советской Украины. С учетом исторического опыта предложена схема и основные положения восьми пунктов природоохранной доктрины Украины и рассмотрены пути ее реализации.

Ключевые слова: памятники права, природоохранная доктрина, охрана природы, Советская Украина, кодификация законодательства, нормативно-правовой акт.

Patlachuk O. V. Ways to build environmental doctrine of Ukraine

The article considers the doctrinal views which found reflection in the norms of Russian Truth, of the Statute of the Grand Duchy of Lithuania 1588, Peter's legislation and in the legislation of the Soviet Ukraine. Taking into account the historical experience was proposed scheme and the basic situation of the eight items that comprise the environmental doctrine of Ukraine and the ways of its implementation.

Key words: attractions rights, environmental doctrine, conservancy, Soviet Ukraine, codification of legislation, normative-legal act.

АДМІНІСТРАТИВНЕ ПРАВО І ПРОЦЕС; ФІНАНСОВЕ ПРАВО

УДК 342.9

Ю. 3. Біла-Тюріна

здобувач кафедри адміністративного та фінансового права
Національного університету «Одеська юридична академія»

ЩОДО ПИТАННЯ ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНИХ ЗАСАД ДОСЛІДЖЕННЯ ПОСЛУГ, ЯКІ НАДАЮТЬСЯ НАЦІОНАЛЬНОЮ ПОЛІЦІЄЮ УКРАЇНИ

Статтю присвячено встановленню концептуально-методологічних засад надання послуг Національною поліцією України. Запропоновано методологічне підґрунтя наукового пізнання надання послуг поліцією. Установлено комплекс принципів, методів і концепцій, що дають змогу всебічно, об'єктивно дослідити послуги, які надаються населенню, та правові засади надання послуг поліцією. Систематизовано методологічний інструментарій, що дає можливість вивчити перспективи формування поліції як сервісного органу держави.

Ключові слова: метод, методологія, публічні послуги, Національна поліція, поліцейські послуги.

Постановка проблеми. Трансформаційні процеси, що вже кілька десятиліть тривають в Україні, сприяють становленню нашої держави як повноправної європейської країни. Вимоги, які висуває до нас європейська спільнота, спрямовані на реформування правоохоронних органів держави, трансформацію України на сервісну державу, призначенням якої є не примус і контроль, а забезпечення соціального компромісу, пом'якшення та подолання соціальних антагонізмів, де правоохоронні органи стоять на сторожі захисту прав, свобод і законних інтересів громадян. Закономірним наслідком еволюційного розвитку функцій держави є переорієнтація органів внутрішніх справ, їх перетворення на державну структуру надання правоохоронних послуг населенню.

Прийняття Закону України «Про Національну поліцію» стало важливим етапом інтеграції України в європейський ідеологічний простір і наблизило нашу правоохоронну систему до визнаних стандартів захисту прав і свобод людини. Невипадково, що саме реформа поліції сприймається як одне з найбільш вагомих надбань останніх років, а сама ідея визнання полі-

ції сервісним органом є суттєвим зрушенням у відносинах між державою й людиною. Водночас такі фундаментальні зрушення потребують науково-теоретичного опрацювання. Це зумовлює необхідність загальнотеоретичного дослідження вказаної проблеми з метою формування цілісної теорії надання публічних послуг Національною поліцією України.

Законодавче закріплення надання послуг населенню як основного завдання поліції в Україні та впровадження його в реальну практику діяльності поліції є особливо актуальним в аспекті європейської інтеграції України, виконання взятих на себе зобов'язань щодо реформування органів внутрішніх справ і приведення їх у відповідність до міжнародних стандартів правоохоронної діяльності.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Різномасштабному дослідженню функції надання послуг присвячено чимало вітчизняних досліджень таких учених, як В. Авер'янов, О. Бандурка, Ю. Битяк, В. Гаращук, І. Голосніченко, А. Кірмач, І. Коліушко, А. Комзюк, О. Кузьменко, Є. Курінний, Г. Писаренко, М. Свірін, О. Сосновик, В. Тимощук та інші.

Щодо праць зарубіжних учених, то означені питання тим чи іншим чином розкриваються в роботах таких авторів, як А. Андерсон, Д. Бейлі, Т. Беннетт, М. Бентон, А. Боужа, Дж. Клейніг, П. Колкухон, Е. Орландо, А. Оссе, А. Плат, І. Ранелетті, Н. Річардс, Р. Д. Свон, Р. Троянович, Н. Уільдрікс і багато інших. Так, у них висвітлюється природа функції надання публічних послуг, аналізуються моделі її втілення в різних країнах світу, робиться акцент на службовій ролі поліції щодо громадянського суспільства, пропонуються дієві механізми вдосконалення поліцейської діяльності.

Водночас складність феномена публічних послуг загалом і послуг, що надаються поліцією в Україні, зокрема, їх новизна для нашої країни, складність розуміння для нашої правової культури та менталітету українців ставлять питання надання публічних послуг по-новому, а їх дослідження вимагає правильного й об'єктивного методологічного інструментарію.

Метою статті є визначення методологічного підґрунтя дослідження сервісного концепту діяльності Національної поліції України. Для досягнення поставленої мети необхідно вирішити такі завдання: по-перше, визначити поняття методу й методології пізнання, визначити їх роль у формуванні методології наукового пізнання надання послуг поліцією; по-друге, встановити комплекс принципів, методів і концепцій, які нададуть змогу всебічно й об'єктивно дослідити послуги, що надаються населенню, і сформулювати адміністративно-правові засади надання послуг поліцією; по-третє, систематизувати обраний методологічний інструментарій.

Виклад основного матеріалу. Виходячи з буквального тлумачення ст. 2 Закону України «Про Національну поліцію», можемо констатувати, що завданням цього органу є надання поліцейських послуг. Якщо виходити з того, що єдиним завданням органу-представника силового блоку держави є надання послуг, можна зробити висновок, що й уся діяльність держави набуває характеру сервісу. Це й ставить головне питання: вся діяльність поліції є послугою за своєю сутністю чи лише частина такої діяльності? Саме збалансоване методологічне підґрунтя дасть змогу надати виважену відповідь на це питання, відтак у цьому випадку послуги Національної поліції розглядаються насамперед як об'єкт наукового пізнання.

Методологія дослідження послуг, які надаються поліцією в Україні, що уможливорює пі-

знання й підсумовування логічних висновків, є вченням про сукупність прийомів, способів і підходів аналізу сутнісних характеристик, процесів організації, структурування та реалізації послуг, що надаються поліцією України, з метою формування достовірних даних про сучасне розуміння завдань поліції і трансформаційних процесів в Україні та світі, а також про потенційні тенденції розвитку сервісної функції правоохоронних органів зокрема й держави взагалі на засадах об'єктивності, конструктивної критики, наукової коректності, відтворюваності, системності, плюралізму, діалектики, поєднання даних теорії і практики.

Методологія сформувалася у зв'язку з необхідністю типізації й розроблення принципів і підходів критичного осмислення правової реальності, які було відкрито у філософії, науці та інших сферах діяльності людини [14, с. 48]. Як наслідок, питання методів і методології не можна обмежувати суто філософськими, вузьконауковими межами, їх варто вирішувати в широкому соціокультурному контексті. У методологічному сенсі сутність постає у трьох аспектах: по-перше, як джерело об'єкта дослідження, що обґрунтовує його появу й розвиток; по-друге, як стрижень внутрішнього змісту і взаємозв'язку всіх інших елементів явища; по-третє, як детермінант функціонування явища та виконання ним поставлених завдань. Тому характеристика сутності завдань поліції, безумовно, передбачає з'ясування змісту цього інституту, форми його організації й функціонування, структури, взаємодії з іншими інститутами демократичної соціальної держави – інститутом послуг, інститутом відповідальності, захистом прав і свобод громадян тощо.

В оцінюванні реформованого правоохоронного органу поліції в системі сучасного державотворення мірилом є ефективна реалізація мети й завдань означеного органу, встановлених відповідним законодавством. Для правової теорії першочерговим є конструювання чіткої системи узгоджуваних між собою понять, які відображають еволюційний розвиток поліції та її завдань на сучасному етапі розвитку держави. Саме істинність пізнавальних засобів є визначальним чинником достовірності розуміння сутності правової реальності [11, с. 82–83], у даному випадку поліції та її завдань.

Детермінацію методів зумовлено специфічним предметом вивчення, тому пізнавальний процес характеризується поєднанням ознак

об'єктивного (послуги, що надаються поліцією, досліджуються як явище правової реальності) і суб'єктивного (аналіз постає як творча логічна свідомо діяльність). І лише після формалізації, систематизації та матеріалізації отриманих матеріалів у вигляді висновків, теорій, суджень самим суб'єктом пізнання ця інформація може стати надбанням користувачів [5, с. 48–49]. Оформлення теоретичних конструкцій у юридичні норми надає їм практичної цінності, що зазнає змін після трансформації правової реальності й подальшої неможливості використовувати старі догми в поєднанні з новими ідеями [9, с. 67–69].

Варто підкреслити, що в основі чинного законодавства загалом і законодавства, що регулює діяльність правоохоронних органів в Україні, зокрема лежить учення про природні, невідчужувані права людини. Становлення та розвиток української державності на сучасному етапі зазнає особливого впливу ідей природно-правової теорії [10, с. 49–50]. Антропологічна парадигма акцентує увагу на пріоритетах соціального консенсусу, гуманізації суспільства, формуванні держави загального добробуту, захисті інтересів особи [12, с. 19]. Теоретично і практично організація й реалізація завдань реформованої поліції мають здійснюватися згідно з чітко формалізованими нормативними приписами, і застосування природно-правового підходу у вивченні цього інституту сприятиме його достовірному оцінюванню з позицій об'єктивізму та суб'єктивізму.

Сучасна методологія характеризується розмаїттям підходів до класифікації методів дослідження політико-правових явищ. Так, Р. Лукич і В. Сирих виокремлюють методи філософського, загальнонаукового й приватно-наукового рівнів. До першого рівня зараховують філософські категорії, поняття та принципи пізнання: історичне й логічне, конкретне й абстрактне, загальне й особливе, ціле й частина тощо, до другого – ті, що використовуються більшістю наук; до приватно наукових – методи, що діють у межах однієї або декількох наук (порівняльний, техніко-юридичний) [8, с. 59; 13, с. 10].

Відповідно, до загальнонаукових методів, на думку Д. Керімова, належать такі: системний, структурно-функціональний, порівняльний, праксеологічний, а також аналіз, синтез, абстракція, типологія, моделювання, індукція, дедукція тощо. Усі ці методи знаходяться в єдності, взаємозв'язку, доповнюють один одного й дають змогу забезпечувати об'єктивність та істинність

пізнавального процесу [6, с. 88]. До названих вище методів Е. Юдін пропонує додати також спеціальні, які, у свою чергу, включають методику й техніку наукового дослідження, розробку набору процедур, що забезпечують одержання однакових і достовірних емпіричних матеріалів та їх первинне опрацювання [15, с. 43].

Узагальнюючи наявність різноманітних точок зору щодо класифікації методів дослідження правових явищ, вважаємо, що методи діляться на методи окремо-наукові, або спеціальні, методи загальнонаукові та методи універсальні, або філософські. Критерієм такого розподілу є взаємозалежність предмета й методів його дослідження. Предмет діяльності, розкриваючи свої властивості, диктує відповідні їм прийоми і способи свого оформлення та переформування.

Філософські методи – це система «м'яких» принципів, операцій, прийомів, що знаходиться на найвищих «поверхах» абстрагування. Будучи універсальними за своїм змістом, вони задають лише загальну стратегію дослідження послуг, що надаються поліцією. Саме вони задають найабстрактніші регулятиви, визначають стратегію подальшого дослідження правових засад послуг, що надаються поліцією (діалектика, герменевтика, аналітика, феноменологія). При цьому вони не підміняють спеціальні методи й безпосередньо не визначають остаточний, вичерпний, результат пізнання [7, с. 183–184]. Серед філософських методів виокремлюють насамперед діалектичний метод. Однак неприпустимо зводити діалектику лише до методу, оскільки це «спрощує» сприйняття закономірностей, наближає її до софістики. Варто погодитися із думкою О. Івакіна, що діалектикою іменується й сам процес існування та розвитку дійсності, і метод пізнання цього процесу. Перше – це об'єктивна, друге – це суб'єктивна діалектика [4, с. 20]. Саме в такому розумінні діалектика є методологічним підґрунтям дослідження послуг, що надаються поліцією.

Отже, діалектика є універсальною методологією та евристичною логікою пізнання правової реальності загалом і її окремих процесів зокрема, а в нашому випадку основного завдання поліції України – надання послуг населенню, адже цінність діалектики полягає в неможливості створення правильного світогляду та розуміння явищ правової реальності без об'єктивної діалектики як предмета світогляду й без суб'єктивної діалектики як методу формування такого світогляду.

Використання діалектичного методу призводить до швидкого накопичення теоретично і практично значущої інформації про соціальні процеси, реалії суспільного життя. Проникнення в сутність держави і права можливе лише в процесі всебічного й глибокого аналізу цих соціальних феноменів у контексті їх зв'язків з іншими явищами (політика, економіка, мораль). Важливим постулатом діалектичного методу пізнання, як слушно зазначає Д. Керімов, є наголос на конкретності істини як єдності різноманітностей [6, с. 146]. Отже, діалектичний метод характеризує загальні закономірності еволюції завдань поліції та правових засад послуг, що надаються Національною поліцією. Він розкривається через застосування низки методів. По-перше, логічний метод сходження від простого до складного, від абстрактного до конкретного. Метод сходження від абстрактного до конкретного – це теоретичний системний метод, що полягає в такому ході думки, що веде дослідника до більш повного, всебічного відтворення предмета. У процесі такого руху теоретичної думки виділяються три етапи: 1) емпіричне дослідження безпосередньо, чуттєво-конкретно даного предмета, тобто об'єкта дослідження, 2) етап сходження від чуттєво-конкретного до вихідної абстракції, до пізнання сутності предмета, 3) етап повернення до предмета на основі знання його власної сутності, тобто етап сходження від вихідної абстракції до цілісного теоретично-конкретного розуміння предмета. Іншими словами, це шлях до конкретного, сутнісного наукового мислення, здатного втілитися в практику. Отже, пізнання здійснюється в декілька етапів: спершу сприйняття об'єкта як неподільного цілого, після чого він аналізується конкретними частинами, тобто розгляд послуг, що надаються поліцією, розпочинається з тлумачення дефініції «послуга» та генезису її становлення. Пізніше вивчається практична реалізація послуг, що надаються поліцією, у конкретно-історичних умовах, процедуру надання окремих послуг, наприклад, інформаційних, правові та адміністративні засади реалізації поліцією своїх завдань.

По-друге, метод єдності логічного та історичного. Сутність історичного методу полягає в тому, що процес становлення й розвитку правоохоронних органів із пріоритетним сервісним призначенням у світі відтворюється в усій багатогранності, з усіма випадковостями, що перекручують об'єктивну логіку еволюціонування. Цей метод спрямовано на періодизацію гене-

зису формування змісту послуг, що надаються поліцією в Україні та світі. Під час логічного дослідження відкидається все неістотне й теоретично характеризується об'єкт у його сутнісних, закономірних зв'язках. Метод єдності історичного та логічного є методологічною основою дослідження послуг, що надаються поліцією, на основі особливостей історичної спадщини й сучасних теоретичних і нормативних підходів.

По-третє, системно-структурний метод вивчає основне завдання поліції – надання послуг населенню як відкриту систему, що складається із систем нижчого порядку і, своєю чергою, належить до ширших конструкцій. Так, до структурних елементів належать, по-перше, органи, що здійснюють завдання поліції; по-друге, засоби та методи реалізації завдань поліції; по-третє, різновиди послуг, які надають правоохоронні органи; по-четверте, правові наслідки надання послуг населенню Національною поліцією. Системно-структурний метод дає змогу досягнути взаємодію органів державної влади як комплексний процес з усіма його виявами, значення реформованих правоохоронних органів із уже, так би мовити, «сервісним призначенням» у системі інших демократично-правових інститутів сучасності в контексті євроінтеграційних процесів в Україні, простежити зв'язки між причиною та наслідком у державотворчих процесах сучасної України.

Інші філософські методи – герменевтика (тлумачення), аналітика (логічний аналіз), феноменологія (опис апіорної сутності явища, а не нав'язаних фактів, установок) [16] – забезпечують об'єктивне трактування текстів правових актів із питань надання публічних послуг населенню, узагальнення досвіду державного будівництва, виявлення позитивного правового регулювання і прогалин чинного законодавства та вміння на основі набутих знань, проникливості й інтуїції дослідника підсумовувати логічні висновки, тобто згадані методи забезпечують одержання достовірних даних із теорії і практики надання публічних послуг правоохоронними органами на основі суб'єктивного підходу оцінювання об'єктивної реальності.

Отже, методологія наукового дослідження послуг, які надаються поліцією, формується на основі діалектичного підходу до розумінні сутності й природи явищ. Відповідно до вимог діалектики, публічні послуги, генезис їх становлення, різновиди, зміст і сутність, міжнародний досвід у цій сфері варто розглядати у взаємно-

му зв'язку між собою та суспільним життям, у їх взаємодії та взаємовпливові.

Методи пізнання є тією ланкою, що пов'язує принципи й форми пізнання з практикою. Тому наступний рівень осмислення питань послуг, що надаються Національною поліцією, обіймають загальнонаукові методи. Вони пов'язують фундаментальні теоретико-методологічні положення спеціальних наук із філософськими категоріями та забезпечують їх взаємодію в комплексній характеристиці об'єкта дослідження.

Серед загальнонаукових методів як найуживаніший виокремлюють аксіологічний метод, що забезпечує визначення ціннісних характеристик основних закономірностей публічних послуг, засобів і методів їх здійснення. Метод вірогідності й моделювання дає змогу проектувати варіанти ефективного прототипу сервісної держави з оцінюванням позитивної реалізації її компетенційних і організаційно-структурних якостей, наводити конкретні пропозиції з модернізації правових засад надання послуг Національною поліцією України (зокрема оптимізації застосування основних принципів прав людини та громадянина під час надання таких послуг, посилення правової відповідальності за порушення прав людини та громадянина, доцільності вдосконалення й конкретизація чинного законодавства, що регулює надання послуг поліцією України). Пізнання і прогнозування перспектив розвитку правоохоронних органів із новим, сервісним, призначенням полягає в аналізі результатів їхньої діяльності в умовах правової дійсності.

Метод формалізації передбачає аналіз досліджуваного об'єкта у вигляді чітко організованої формальної системи, яку вже розроблено в процесі пізнання та яка вже є в наявності в дослідника. Автор набуває подальших знань, відмінних від уже систематизованих наукою, внаслідок вивчення не самих послуг, які надаються поліцією України, а форми теоретичних висновків про них. Процедура формалізованого аналізу має відповідати стандартам коректності й адекватності, не суперечити перевіреним фактам. Такий метод забезпечує повноту формального уявлення про об'єкт дослідження [1, с. 39, 41] і дає можливість з'ясувати функціональне призначення, структурування публічних послуг, процедури та проблеми їх здійснення тощо.

Соціологічний метод дослідження дає змогу аналізувати тенденції функціонування реформованих поліцейських органів в Україні та світі для вирішення складних проблем їх призначен-

ня й застосування за допомогою анкетування чи бесіди, вивчення змісту правових документів, спеціальної літератури, результатів практичної діяльності у формі спостереження та узагальнення практичного досвіду. Головним критерієм ефективності соціологічного методу є висока результативність отриманої інформації, оскільки достовірні судження можна отримати лише на основі остаточних результатів, а не запланованих досягнень. Прикладом використання соціологічного методу може слугувати наведення даних опитування населення про їхні очікування від реалізації Закону України «Про Національну поліцію України». Крім того, означений метод був використаний окремими дослідниками для ілюстрації наслідків проведення реформ правоохоронних органів у пострадянських країнах і деяких країнах Європи.

Догматичний метод дає змогу викласти чинні норми адміністративно-правового, конституційно-правового, кримінально-правового законодавства, з'ясувати й коментувати їх зміст, визначаючи в такий спосіб значення окремих термінів («адміністративні послуги», «послуга», «поліцейські послуги», «публічні послуги», «інформаційні послуги», «сервісна концепція держави» тощо). Догматичний метод у тісному зв'язку з методом аналізу та синтезу дає можливість проаналізувати низку нормативно-правових актів із різних галузей права й адаптувати вже усталені наукові категорії до нових сфер, що є особливо важливим для осмислення сервісної сутності владної діяльності.

Порівняльно-правовий метод є важливим інструментом використання позитивного досвіду зарубіжних країн у запровадженні та здійсненні реформ і трансформацій правоохоронних органів та їх призначення. Методи компаративістики дали можливість проаналізувати законодавство й літературу зарубіжних країн, здійснити порівняльну характеристику окремих явищ правової дійсності, висловити власні пропозиції та запропонувати певні запозичення для використання в національному законодавстві на сучасному історико-культурному етапі розвитку України.

Висновки. Дослідження послуг, що надаються Національною поліцією в Україні, у сучасних трансформаційних процесах державотворення має інтердисциплінарний характер і базується на різноманітних філософських, філософсько-правових та історичних методах у поєднанні із загальнонауковими. Визначення методологічних засад дослідження послуг

Національної поліції формує новий напрям сучасних досліджень сервісної сутності функціонування публічної влади, в тому числі під час здійснення правоохоронної діяльності.

Список використаної літератури:

1. Валеев Г.Х. Методология научной деятельности в сфере социально-гуманитарного знания / Г.Х. Валеев. – М. : Наука, 2005. – 234 с.
2. Гегель Г. Наука логики / Г. Гегель // Гегель Г. Соч. : в 3 т. / Г. Гегель. – М. : Мысль, 1972. – Т. 3. – 1972. – 350 с.
3. Ивакин А.А. Система методологии научного познания / А.А. Ивакин // Актуальні проблеми політики : зб. наук. праць. – 2002. – Вип. 15. – С. 246–254.
4. Ивакин А.А. Диалектика как ценность и самоценность / А.А. Ивакин // Актуальні проблеми держави і права : зб. наук. праць. – 2008. – Вип. 40. – С. 18–25.
5. Кельман М.С. Юридична наука: проблеми методології : [монографія] / М.С. Кельман. – К. : Тернограф, 2011. – 492 с.
6. Керимов Д.А. Методология права (предмет, функции, проблемы философии права) / Д.А. Керимов. – 2-е изд. – М., 2001. – 321 с.
7. Кохановский В.П. Философия и методология науки : [учебник] / В.П. Кохановский. – Ростов н/Д : Феникс, 1999. – 576 с.
8. Лукич Р. Методология права / Р. Лукич. – М., 1976. – 287 с.
9. Нерсисянц В.С. Юриспруденция: введение в курс общей теории государства и права / В.С. Нерсисянц. – М. : Норма, Инфра-М, 1998. – 288 с.
10. Пацурківський П.С. Сучасні проблеми правопізнання : [навч. посіб.] / П.С. Пацурківський. – Чернівці : Рута, 2000. – 313 с.
11. Петров А.В. О методологических подходах к определению категории сущности права / А.В. Петров // Вестник Нижегородского госуд. ун-та им. Н.И. Лобачевского. – 2003. – № 1. – С. 69–84.
12. Петров С. Методологія наукового пізнання правових традицій України / С. Петров // Право України. – 2007. – № 10. – С. 17–23.
13. Сырых В.М. Метод правовой науки (основные элементы, структура) / В.М. Сырых. – М., 1980. – 165 с.
14. Циппеліус Р. Юридична методологія; пер., адаптація, приклади із права України і список термінів – Романа Корнута / Р. Циппеліус. – К. : Реферат, 2004. – 176 с.
15. Юдин Е.И. Системный подход и принципы деятельности / Е.И. Юдин. – М., 1978. – С. 40–44.
16. Юридична енциклопедія : в 6 т. / редкол. Ю.С. Шемшученко (голова редкол.) та ін. – К. : Укр. енцикл., 1998–2004. – Т. 1 : А–Г. – 1998. – 672 с.; Т. 6 : Т–Я. – 2004. – 768 с.

Била-Тюрина Ю. З. К вопросу формирования теоретико-методологических основ исследования услуг Национальной полиции Украины

Статья посвящена установлению концептуально-методологических основ предоставления услуг Национальной полицией Украины. Сформирована методологическая основа научного познания предоставления услуг полицией. Определен комплекс принципов, методов и концепций, которые дают возможность всесторонне и объективно исследовать услуги, предоставляемые населению Национальной полицией, и их правовые основы. Систематизирован методологический инструментарий, позволяющий изучить перспективы формирования полиции как сервисного органа государства.

Ключевые слова: метод, методология, публичные услуги, Национальная полиция, полицейские услуги.

Bila-Turina Yu. Z. On the issue of formation of theoretical and methodological bases of research of the National Police Service of Ukraine

The article is devoted to the conceptual and methodological foundations of the National Police Service of Ukraine. It formed the methodological basis of scientific knowledge of the police services. Established a set of principles, methods and concepts that provide the ability to comprehensively and objectively examine the services provided to the population of the National Police and their legal basis. A systematic methodological tools allowing to explore the prospects for the formation of the police as a service body of the state.

Key words: method, methodology, public services, the National Police, police services.

УДК 336.221:352

Г. Д. Болотова

молодший науковий співробітник
сектору проблем реалізації господарського законодавства
Інституту економіко-правових досліджень
Національної академії наук України

ЩОДО ПИТАННЯ ПРО ШЛЯХИ ВДОСКОНАЛЕННЯ ОПОДАТКУВАННЯ НА РЕГІОНАЛЬНОМУ РІВНІ

У статті досліджуються зміни, які відбулися в системі місцевого оподаткування в процесі впровадження першого етапу бюджетної децентралізації – реформи міжбюджетних відносин. Особлива увага приділяється змінам у частині кількості місцевих податків і зборів, повноважень органів місцевого самоврядування щодо їх стягнення, фактичним показникам їх надходжень. Визначено інші джерела, за рахунок яких була розширена податкова база місцевого самоврядування. Проаналізовано поточні проблеми, якими супроводжується процес фіскальної децентралізації. Запропоновано напрями, за якими має відбуватися подальше реформування міжбюджетних відносин і місцевого оподаткування в умовах регіоналізації.

Ключові слова: місцеві податки і збори, місцеві бюджети, бюджетна децентралізація, регіоналізація, органи місцевого самоврядування.

Постановка проблеми. У зв'язку з перетвореннями, що проводяться в Україні на регіональному рівні, одним із актуальних питань є реформування системи місцевого оподаткування. Упровадження основ державної регіональної політики тісно пов'язане з реформуванням бюджетного та податкового законодавства. Проблема формування належної фінансової бази регіональних і місцевих бюджетів залишається однією з нагальних у фінансовому й соціально-економічному стосунку. У процесі впровадження першого етапу бюджетної децентралізації – реформи міжбюджетних відносин – був досягнутий не тільки позитивний результат, а й виявилась низка проблем. Це свідчить про актуальність подальшого вивчення цієї проблеми в напрямі визначення шляхів удосконалення місцевого оподаткування в умовах регіоналізації.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Серед наукових досліджень напрямів правового забезпечення впровадження засад регіоналізації у сферу державного управління економікою України, зокрема, бюджетно-податкову сферу можна назвати праці В.А. Устименко, Р.А. Джабраїлова, О.Р. Зельдіної, О.Ю. Гостєвої та ін. Питання реформування місцевого оподаткування також широко розглядаються в контексті фінансової децентралізації багатьма вченими в рамках фінансово-економічної науки. Вивченню проблем, пов'язаних із функці-

онуванням системи місцевого оподаткування, та шляхів її вдосконалення присвячені праці В.М. Геєця, О.П. Кириленко, В.І. Кравченка, І.О. Луніної та багатьох ін. Однак продовження реформи міжбюджетних відносин і податкової реформи вимагає визначення подальших шляхів удосконалення місцевого оподаткування.

Як зазначається в літературі, ключовим завданням у реформуванні бюджетно-податкового законодавства потрібно визнати створення умов для формування регіонами власної необхідної й достатньої системи оподаткування [1, с. 25]. Для цього реформа міжбюджетних відносин і реформа системи місцевого оподаткування повинні бути добре прораховані, що, як показала практика, є досить складним завданням. Оскільки процес цей не завершено, необхідно й надалі здійснювати заходи, що підвищуватимуть роль місцевого оподаткування як джерела доходів бюджетів органів місцевого самоврядування.

Мета статті полягає в дослідженні шляхів удосконалення місцевого оподаткування в період поглиблення фіскальної децентралізації та визначенні напрямів подальшого реформування бюджетно-податкової сфери.

Виклад основного матеріалу. Місцеве оподаткування є складовою частиною системи оподаткування держави й самостійним джерелом доходів місцевих бюджетів. За часи незалеж-

ності України система місцевого оподаткування неодноразово зазнавала змін. Щоб краще зрозуміти стан і перспективи розвитку місцевого оподаткування, розглянемо ретроспективно зміни в частині кількості місцевих податків і зборів та повноваження щодо їх справляння.

До 2011 року чинним законодавством з оподаткування було передбачено 14 видів податків і зборів, що мали незначний вплив на формування місцевих бюджетів. Однак ефективність місцевих податків і зборів була дуже низькою. Територіальні громади існували за рахунок підтримки із загальнодержавного бюджету. Понад 90% із них були дотаційними.

У 2011 році система місцевого оподаткування була реорганізована шляхом прийняття Податкового кодексу України та внесення змін до переліку місцевих податків і зборів. Їх кількість скоротилася: з 14 місцевих податків і зборів залишилося лише 5. Було ліквідовано ті місцеві податки та збори, що мали незначний вплив на формування місцевих бюджетів (комунальний податок, ринковий збір, податок з реклами тощо), і запроваджено нові, а саме: податок на нерухоме майно, відмінне від земельної ділянки; єдиний податок; збір за провадження деяких видів підприємницької діяльності (надалі скасований у 2015 році); збір за місця для паркування транспортних засобів; туристичний збір. Однак, незважаючи на це, створена система місцевого оподаткування все ще не забезпечувала фінансової автономії й незалежності місцевого самоврядування.

У 2014–2015 роках відбувався наступний етап реформування податкової системи загалом і системи місцевого оподаткування зокрема. Законом України «Про внесення змін до Податкового кодексу України та деяких законодавчих актів України щодо податкової реформи» від 28 грудня 2014 року № 71-VIII (далі – Закон № 71) були передбачені подальші зміни до прийняття місцевих бюджетів і додаткових джерел їх доходів. З метою підвищення фінансової спроможності місцевих рад Законом № 71, зокрема, було передбачено такий перелік місцевих податків і зборів: місцеві податки (податок на майно; єдиний податок); місцеві збори (збір за місця для паркування транспортних засобів; туристичний збір). Також до місцевих бюджетів став надходити запроваджений із 2015 року збір із роздрібного продажу підацизних товарів (пиво, алкогольні напої, тютюнові вироби, нафтопродукти) за ставкою 5% вартості реалізованого товару.

1. Місцевий податок на майно складається з податку на нерухоме майно, відмінне від земельної ділянки; транспортного податку; плати за землю.

Ставки податку для об'єктів житлової та/або нежитлової нерухомості, що перебувають у власності фізичних і юридичних осіб, установлюються за рішенням сільської, селищної або міської ради залежно від місця розташування (зональності) й типів таких об'єктів нерухомості в розмірі, передбаченому законом. Із 2016 року сільські, селищні, міські ради позбавлені права збільшувати площу житлової нерухомості, на яку не поширюється база оподаткування. Однак у них залишилося право в окремих випадках установлювати пільги з податку, що сплачується на відповідній території з об'єктів житлової та/або нежитлової нерухомості, які перебувають у власності фізичних або юридичних осіб, тощо. Із 2015 року базу оподаткування податку на нерухомість розширено шляхом включення до оподаткування комерційного (нежитлового) майна.

2. Плата за землю. Місцевим радам надано право в межах повноважень приймати рішення щодо встановлення ставок плати за землю та пільг щодо земельного податку, що сплачується на відповідній території. Органи виконавчої влади й органи місцевого самоврядування повинні проводити інвентаризацію земельних ділянок і землекористувачів та організувати роботу щодо оформлення права землекористування відповідно до повноважень, визначених ст. 122 Земельного кодексу України. У 2016 р. надходження до місцевих бюджетів від плати за землю збільшилися завдяки впорядкуванню вартості оренди землі й запровадженню більш ефективного обліку з боку місцевих громад.

3. Єдиний податок для суб'єктів малого підприємництва. У 2014–2016 роках двічі було запроваджено оптимізацію кількості груп платників єдиного податку зі зменшенням у кінцевому підсумку наявного максимального розміру доходу, який дає змогу перебувати на спрощеній системі оподаткування.

Фіксовані ставки єдиного податку для платників першої – другої груп установлюються сільськими, селищними та міськими радами для фізичних осіб-підприємців, які провадять господарську діяльність, залежно від виду господарської діяльності й можуть бути переглянуті. Розмір єдиного податку для платників III групи визначено імперативно.

4. Транспортний податок. Згідно з чинним законодавством, органи місцевого самоврядування не мають повноважень щодо встановлення транспортного податку. Контроль за його нарахуванням лежить на контролюючих органах за місцем реєстрації об'єктів оподаткування.

5. Місцеві збори. Порядок справляння збору за місця для паркування транспортних засобів і туристичного збору у 2016 році не зазнав змін. Тому рішення, прийняті органами місцевого самоврядування до 2015 року, залишилися чинними й обов'язкового перегляду не потребували. Водночас із 2015 року місцеві ради скасували відповідні рішення щодо збору за провадження деяких видів підприємницької діяльності, оскільки, відповідно до Закону № 71, такий місцевий збір було ліквідовано.

6. Акцизи. До повноважень сільських, селищних, міських рад належить, зокрема, встановлення в межах, визначених Податковим кодексом України, ставок акцизного податку з реалізованих суб'єктами господарювання роздрібною торгівлю підакцизних товарів (пп. 12.4.4 п. 12.4 ст. 12 Кодексу). Водночас акцизний податок за ставкою 5% сплачується починаючи з 1 січня 2015 року, незалежно від наявності прийнятих місцевими радами рішень, оскільки Податковим кодексом України передбачена єдина ставка – 5% [2]. Зауважимо, що додатковим джерелом надходжень до місцевих бюджетів стали нові штрафи з акцизного податку, зокрема, за 1) порушення граничних термінів реєстрації акцизних накладних/розрахунків коригування до акцизних накладних у Єдиному реєстрі акцизних накладних (за такі дії буде стягуватись штраф у розмірі 2–40% від суми акцизного податку); 2) несвоєчасну реєстрацію акцизної накладної в Єдиному реєстрі акцизних накладних/розрахунку коригування (тобто більше ніж 120 календарних днів після дати, на яку платник податку зобов'язаний скласти акцизну накладну/розрахунок коригування) (за такі дії передбачено штраф у розмірі 50% від суми акцизного податку).

Зазначимо, що в результаті реформи місцевого самоврядування значна частина повноважень центрального уряду була передана на територіальні рівні. Для забезпечення їх виконання органами місцевого самоврядування на нижчий рівень, відповідно, було **передано частину дохідної бази державного бюджету**, а саме:

- передано з державного бюджету 100% плати за надання адміністративних послуг (крім

50% адміністративного збору за держреєстрацію речових прав на нерухоме майно та їх обтяжень і державної реєстрації юридичних осіб і фізичних осіб-підприємців), 100% державного мита;

- збільшено відсоток зарахування екологічного податку з 35 до 80%;

- закріплено за місцевими бюджетами стабільні джерела – податок на доходи фізичних осіб за новими нормативами (бюджети міст обласного значення, районів – 60%, обласні бюджети – 15%, бюджет м. Києва – 40%) і податок на прибуток підприємств приватного сектора економіки (обласні бюджети – 10%);

- закріплено за місцевими бюджетами 25% рентної плати за користування надрами для видобування корисних копалин загальнодержавного значення, а також 50% рентної плати за спеціальне використання лісових ресурсів, 50% плати за спеціальне використання води тощо.

За даними бюджетного моніторингу, податок на доходи фізичних осіб є основним за обсягом джерелом дохідної частини місцевих бюджетів. Надходження цього податку в I кварталі 2016 року становили 16,1 млрд. грн., що на 45,9% більше за відповідний показник минулого року.

Другим за обсягом джерелом наповнення місцевих бюджетів за останні два роки стали податки на майно. Їх частка в структурі доходів останніх у I кварталі 2016 року становила більше ніж чверть доходів усіх доходів місцевих бюджетів, а обсяг – 9 млрд. грн. Основним джерелом місцевих податків є плата за землю. Із цього джерела надійшло 5,1 млрд. грн., що на 54% більше за відповідний показник минулого року. У 2016 році скорочувалася частка орендної плати за землю й, відповідно, збільшувалася частка земельного податку, що пов'язано з дворазовим збільшенням відрахувань земельного податку суб'єктами господарювання – юридичними особами.

Єдиний податок для суб'єктів малого підприємництва є третім за обсягом серед місцевих податків і зборів. За I квартал 2016 року обсяг його надходжень становив 3,2 млрд. грн., що на 46,3% більше, порівняно з аналогічним періодом 2015 року. За даними статистики, таке збільшення відбулося в основному через збільшення кількості платників податку – фізичних осіб, що спричинило обсяги нарахування нарахувань у 1,5 рази. Зауважимо, що у 2015 році до складу єдиного податку включено податок із сільськогосподарських товаровиробників, у

яких частка с/г виробництва за попередній рік дорівнює або перевищує 75% виробництва. У 2016 році цього податку надійшло у 2,5 рази більше, ніж у попередньому році (раніше цей податок мав назву «фіксований с/г податок»).

Акцизний податок на роздрібний продаж підакцизних товарів у січні-березні 2016 року становив 2,3 млрд. грн., що вдвічі більше, ніж у 2015 році. Частка цього податку в загальних надходженнях місцевих бюджетів становить 6,5%, що робить його четвертим за обсягом податковим джерелом. На думку аналітиків, цей вид акцизу є стабільним джерелом доходів, що забезпечує місцеві бюджети рівномірними щомісячними надходженнями [3].

Отже, у 2015–2016 роках структура доходів місцевих бюджетів зазнала суттєвих змін, насамперед у частині частки податкових надходжень, через збільшення таких видів доходів, як податок на доходи фізичних осіб, місцеві податки і збори (єдиний податок, плата за землю, податок на нерухоме майно, відмінне від земельної ділянки) та акцизний податок із реалізації в роздрібній мережі підакцизних товарів. Згідно з даними бюджетного моніторингу, за січень-березень 2016 року загалом до місцевих бюджетів надійшло 30,2 млрд. грн., що на 46,5% більше, ніж у відповідному періоді попереднього року; за січень-травень 2016 року збільшення становило 48,8%.

Загалом можна зробити висновок, що повноваження органів місцевого самоврядування щодо встановлення місцевих податків і зборів незначні за своїм обсягом. Уважаємо, що подальше реформування оподаткування на регіональному та місцевому рівнях потребує збільшення повноважень цих органів у частині адміністрування місцевих податків і зборів. Що стосується кількості місцевих податків і зборів, то аналіз показує, що в Україні, порівняно з іншими країнами, їх кількість мала. Можливо, у перспективі органам місцевого самоврядування варто надати право самостійно запроваджувати на своїй території власні місцеві податки та збори, враховуючи специфіку території й наявні потенційні об'єкти оподаткування. Одним зі шляхів збільшення доходів місцевих бюджетів визнається надання місцевим органам права на запровадження додаткових податкових ставок до окремих загальнодержавних податків. Сьогодні ж більшість місцевих рад, навіть маючи відповідні повноваження, не можуть собі дозволити підвищити наявні ставки місцевих

податків і зборів, оскільки це негативно вплине на малий і середній бізнес. Навпаки, сьогодні по Україні спостерігається тенденція до зниження ставок місцевих податків, оскільки йде боротьба за інвестора.

Зауважимо, що в деяких зарубіжних країнах перелік місцевих податків і зборів сягає 50 і більше. Але в скрутній фінансовій ситуації в Україні встановлення нових місцевих податків і зборів, на нашу думку, є проблематичним. Однак надалі окремі з них потрібно все ж таки запроваджувати (наприклад, це стосується збору на вивіз сміття тощо). Крім того, було б доцільним наділити місцеве самоврядування повноваженнями на встановлення зборів і податків, що не мають постійного характеру. Також законодавцю варто більш виважено підходити до питання закріплення податків за різними рівнями влади (насамперед це стосується ПДФО, акцизів, рівномірно розподілених природних ресурсів, екологічного податку тощо). Так, у Верховній Раді України зараз розглядається декілька законопроектів, якими пропонується тим чи іншим чином змінити розподіл надходжень від податку на доходи фізичних осіб (законопроекти № № 4209 від 11.03.2016, 4345 від 31.03.2016, 4366 від 01.04.2016). У літературі називаються й інші шляхи вдосконалення місцевого оподаткування.

Окремо варто вказати й на проблемні моменти формування місцевих бюджетів, хоча більшою мірою це стосується не стільки місцевого оподаткування, скільки реформи міжбюджетних відносин загалом. Запроваджені у 2016 році зміни в податковому та бюджетному законодавстві лише частково дали можливість вирішити окремі питання місцевих бюджетів. Водночас в органів місцевого самоврядування виникли нові проблеми з фінансуванням сфер, зарахованих до їхньої компетенції.

Так, хоча, як зазначалося вище, доходи місцевих бюджетів зросли, але, відповідно, зросли й витрати, за деякими даними, майже у 1,5 рази. У 2016 році на місцеву владу було покладено багато статей видатків. Однак на практиці виявилось, що чинні положення Бюджетного кодексу України не передбачають повного фінансового забезпечення об'єктів соціальної сфери, галузей культури, освіти, медичних закладів тощо. У місцевих органів влади виникли значні проблеми з фінансуванням соціально-економічних сфер, зарахованих до їх відома (наприклад, професійно-технічної освіти, перевезення пільгових категорій громадян

тощо), що викликало значний резонанс у суспільстві. На відміну від минулого року, місцеві бюджети не отримали субвенцію на підготовку робітничих кадрів. Більшість рад були вимушені розробляти компромісні рішення, які були спроможні вирішити питання лише на деякий час, і шукати альтернативні шляхи фінансування хоча б мінімальних видатків. Ішлося про те, що кошти на фінансування доведеться «витягати» з інших статей витрат, і тотальне скорочення фінансування інших важливих галузей [4], тоді як, згідно з чинним Законом України «Про професійно-технічну освіту» від 10.02.1998 № 103/98-ВР, підготовка робітничих кадрів є функцією держави та й майно таких закладів поки що знаходиться в державній власності. Це питання потребує нагального вирішення на законодавчому рівні.

З метою збереження матеріальної та фінансової основ місцевого самоврядування й подальшого розвитку місцевих бюджетів у чинному податковому та бюджетному законодавстві необхідно завчасно передбачати відповідні компенсаторні механізми. Уважаємо, що доцільно підтримати пропозиції про запровадження вищевказаних механізмів, що пропонується здійснити шляхом 1) збільшення нормативу відрахування до бюджетів міст обласного значення й об'єднаних територіальних громад податку з доходів фізичних осіб – стабільного та найбільшого джерела доходів місцевого бюджету – до 75%; 2) збільшення нормативу відрахування до бюджетів міст обласного значення екологічного податку до 50%; 3) спрямування 10% податку на прибуток підприємств незалежно від форми власності до бюджетів міст обласного значення й об'єднаних територіальних громад тощо. Запровадження вищевказаних пропозицій сприятиме подоланню загрози незбалансованості місцевих бюджетів.

Висновки і пропозиції. У 2014–2016 роках у результаті прийняття низки законодавчих актів сформувалася стійка тенденція до зміцнення дохідної бази органів місцевого самоврядуван-

ня, було передбачено формування нової системи міжбюджетних відносин в Україні. Відбулося розширення податкової бази для місцевих органів влади та зміщення податкових важелів на місцевий рівень. Місцеві бюджети отримали наповнення за рахунок збільшення окремих податків і зборів. Відбулися зміни в територіальних розмірах громад, районів, що сприяло збільшенню фінансових можливостей об'єднаних громад. Водночас подальше реформування оподаткування на регіональному та місцевому рівнях потребує збільшення повноважень органів місцевого самоврядування в частині адміністрування місцевих податків і зборів; подальшого врегулювання питань розподілу ресурсів між державним і місцевими бюджетами; визначення відповідних компенсаторів утрат джерел наповнення місцевих бюджетів тощо.

Список використаної літератури:

1. Устименко В.А. Правове забезпечення впровадження засад регіоналізації у сферу державного управління економікою / В.А. Устименко, Р.А. Джабраїлова // Регіональна економіка. – 2014. – № 4. – С. 24–30.
2. Про особливості встановлення ставок з місцевих податків та зборів : Інформаційний лист ДФС України від 16.01.2015 № 722/5/99-99-19-01-01-16 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://sfs.gov.ua/baneryi/podatkovizmini-2015/informatsiya/63482.html>.
3. Бюджетний моніторинг: Аналіз виконання бюджету за січень-березень 2016 року / [В.В. Зубенко, І.В. Самчинська, А.Ю. Рудик на ін.] ; ІБСЕД, Проект «Зміцнення місцевої фінансової ініціативи. ЗМФІ–II впровадження», USAID. – К., 2016. – 73 с. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://www.ibser.org.ua/UserFiles/File/Monitoring%20Quarter-2016/KV_%D0%86_2016_Monitoring_ukr.pdf.
4. Профтехосвіта як ярмо. Місцеві бюджети тріщать [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.ukrinform.ua/rubric-society/1945412-proftechosvta-yak-yarmo-mistsevi-byudjetitrischat.html>.

Болотова А. Д. К вопросу о путях усовершенствования налогообложения на региональном уровне

В статье исследуются изменения, которые произошли в системе местного налогообложения в процессе внедрения первого этапа бюджетной децентрализации – реформы межбюджетных отношений. Особое внимание уделяется изменениям в части количества местных налогов и сборов, полномочий органов местного самоуправления по их взиманию, фактическим показателям их поступлений. Определены другие источники, за счет которых была расширена налоговая база местного самоуправления. Проанализированы текущие проблемы, которыми сопровождается процесс фискальной децентрализации. Предложены направления, по которым должно происходить дальнейшее реформирование межбюджетных отношений и местного налогообложения в условиях регионализации.

Ключевые слова: местные налоги и сборы, местные бюджеты, бюджетная децентрализация, регионализация, органы местного самоуправления.

Bolotova H. D. On the question of how to improve the tax at the regional level

The article examines the changes that have occurred in the local tax system in the implementation of the first phase of fiscal decentralization – the reform of intergovernmental fiscal relations. Particular attention is paid to changes in terms of the amount of local taxes and fees, local government authority to which they are levied, the actual performance of their revenues. Identify other sources, due to which has been expanded tax base of local governments. We analyzed the current problems, which accompany the process of fiscal decentralization. The directions, which should be further reform of intergovernmental fiscal relations and local taxation in terms of regionalization.

Key words: local taxes and fees, local budgets, fiscal decentralization, regionalization, local governments.

УДК 347.73

С. О. Бондаренкоздобувач кафедри фінансового права
Національного юридичного університету імені Ярослава Мудрого

СУБ'ЄКТИВНІ ПРАВА ПЛАТНИКІВ ПОДАТКІВ З ОБЛІКУ ТА ЗВІТНОСТІ

У статті аналізуються права платників податків з обліку та звітності. Автор доводить, що ця група прав посідає проміжне місце серед прав платників податків. На основі проведеного аналізу автор встановив, що процедура прийняття податкової звітності в податковому органі має такі етапи: 1) отримання податкової звітності від платника податків і перевірка обов'язкових реквізитів; 2) реєстрація податкової звітності в податковому органі; 3) дії платника податків у разі відмови в прийнятті звітності; 4) відповідальність за неподання чи несвоєчасне подання податкової звітності.

Ключові слова: платник податків, податкові права, облік та звітність платника податків, податкова декларація, податкове зобов'язання.

Постановка проблеми. Для з'ясування юридичної природи й змісту суб'єктивних прав платників податків необхідна їх ефективна класифікація, зокрема за функціонально-змістовим критерієм: а) інформаційні права платників податків (п. п. 17.1.1, 17.1.8, 17.1.9 Податкового кодексу України (далі – ПКУ)); б) права платників податків з обліку та звітності (п. п. 17.1.2, 17.1.3, 17.1.12 ПКУ); в) права зі сплати податків (п. п. 17.1.4, 17.1.5, 17.1.10 ПКУ); г) захисні права платників податків (п. п. 17.1.6, 17.1.7, 17.1.11 ПКУ). Права з обліку й звітності посідають проміжне місце та виконують важливу роль – сприяють встановленню методики й способу контролю за діяльністю платника податків. Тому пропонуємо звернути увагу на дослідження цієї групи прав.

Метою статті є аналіз прав платників податків з обліку та звітності, виявлення проблем реалізації цих прав і вироблення пропозицій для їх урегулювання.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. На жаль, самостійні комплексні дослідження із цієї тематики в науці податкового права не проводились, є деякі напрацювання в економічній науці, зокрема в розвідках таких учених, як Т.М. Семенко [1], М.П. Каширіна [2], Л.П. Ткачик [3] та інші. Науковці в галузі податкового права дослідження прав платників податків з обліку та звітності обмежують статтями, розділами в підручниках, що підтверджує доцільність виокремлення цих прав платників податків в окрему групу та необхідність зосередження особливої

уваги на питаннях правового механізму їх реалізації.

Виклад основного матеріалу. Після ознайомлення з категорією «податкова декларація», визначення якої міститься не в ст. 14 ПКУ, яку присвячено термінології, а в п. 46.1 ст. 46 ПКУ, стає зрозуміло, що кількість документів податкової звітності скоротилася. Податкова декларація – документ, що подається платником податків (у тому числі відокремленим підрозділом у випадках, визначених ПКУ) контролюючому органу в строки, встановлені законом, на підставі якого здійснюється нарахування та/або сплата податкового зобов'язання, чи документ, що свідчить про суми доходу, нарахованого (виплаченого) на користь платників податків – фізичних осіб, суми утриманого та/або сплаченого податку.

Отже, податковими деклараціями вважаються не лише ті документи, на підставі яких нараховуються (сплачуються) податки, а й ті, за допомогою яких податкові агенти інформуватимуть податкову службу про суми податків, які на момент подання звітності вже утримані та/або сплачені.

Водночас формулювання п. 46.1 ст. 46 ПКУ дає підстави стверджувати, що статус податкових декларацій набули лише ті форми податкової звітності, які стосуються сум податків, утриманих із доходів фізичних осіб. Про такі форми, зокрема, ідеться в пп. «б» та «д» п. 176.2 ст. 176 ПКУ.

Однак у ПКУ передбачено також інші форми звітності, які податкові агенти повинні подавати

до податкових органів стосовно доходів юридичних осіб (наприклад, звіт про утримання та внесення до бюджету податку на прибуток нерезидента, отриманий у вигляді доходів від безпроцентних (дисконтних) облігацій чи казначейських зобов'язань (п. 160.3 ст.160 ПКУ)). І хоча інші форми звітності щодо податків, утриманих із доходів чи прибутків нерезидентів – юридичних осіб, у ПКУ прямо не названо, зрозуміло, що без них не обійтися. Однак ці форми звітності не відповідають визначенню поняття «податкова декларація» (ст. 46 ПКУ), що саме є перешкодою для податківців у разі спроби притягти до відповідальності податкового агента, який не подав ці форми. Адже п. 120.1 ст. 120 ПКУ встановлено відповідальність за неподання податкових декларацій (розрахунків).

У п. 46.6 ст. 46 ПКУ передбачено обов'язок Державної фіскальної служби України оприлюднювати нові форми податкової звітності, якщо у зв'язку зі зміною правил оподаткування змінюються форми звітності. При цьому такі нові форми набирають чинності лише з «податкового періоду, що настає за податковим періодом, у якому відбулося їх оприлюднення», а до початку такого податкового періоду чинними залишаються старі форми. Чи означає це, що таке формулювання дає платникові змогу розраховувати податок також за старими правилами оподаткування? Вважаємо, що так, адже п. 5 підрозділу 10 розділу XX «Перехідні положення» ПКУ передбачає, що штрафні санкції за порушення нормативних актів Кабінету Міністрів України та Державної фіскальної служби України, які розроблено відповідно до ПКУ, можуть бути накладені на платників податків за наслідками податкового періоду, наступного за податковим періодом, протягом якого такі акти було введено в дію.

Платнику податків Закон України «Про порядок погашення зобов'язань платників податків перед бюджетами та державними цільовими фондами» [4] (втратив чинність згідно із законом від 1 січня 2011 р.) раніше дозволяв подавати «податковий звіт за іншою формою, якщо він вважає, що форма податкової звітності, визначена центральним (керівним) органом контролюючого органу, збільшує або зменшує його податкові зобов'язання, всупереч нормам закону з такого податку, збору (обов'язкового платежу)» та відповідні пояснення до нього (п. 4.4.2 ст. 4). Тоді як у чинному ПКУ платники податків такого права не мають. Відповідно до

п. 46.4 ст. 46 ПКУ платник податків може зазначити факт своєї незгоди з формою звітності в «спеціально відведеному місці в податковій декларації». Вочевидь, при цьому мається на увазі, що встановлену форму платник повинен заповнювати, а не лише робити в ній зазначені позначки. Щоправда, платник має право подати разом із такою податковою декларацією доповнення до неї за довільною формою, яке буде невід'ємною частиною податкової декларації, та письмове пояснення мотивів подання такого доповнення.

Проте в ПКУ не визначено головне, а саме яку суму податкового зобов'язання буде відображено в особовому рахунку платника податків, який ведеться в податкових органах: ту, яка визначається в офіційній формі звітності, чи ту, яку платник податків визначив у доповненні?

Процедуру прийняття податкової звітності в податкових органах визначено в ст. 49 ПКУ, що передбачає декілька способів подання звітності:

- особисто платником податків або уповноваженою на це особою;
- поштою з повідомленням про вручення та з описом вкладення;
- засобами електронного зв'язку в електронній формі.

Однак для платників податків, які належать до великих і середніх підприємств, п. 49.4 ПКУ передбачає подання звітності лише в електронній формі. Отже, подавати звітність особисто або надсилати її поштою на адресу податкового органу мають право лише малі підприємства. Однак вони мають зважати на те, що надсилати звітність поштою варто не пізніше ніж за 10 днів до закінчення граничного строку подання податкової декларації (п. 49.5 ст. 49 ПКУ). У ПКУ передбачено звільнення платника податків від відповідальності за неподання або несвоєчасне подання звітності з вини оператора поштового зв'язку, проте при цьому платник податків, відповідно до п. 49.6 ст. 49 ПКУ, повинен протягом 5 робочих днів із дня отримання повідомлення про втрату або відсуття поштового відправлення надіслати поштою чи подати особисто (за його вибором) податковому органу другий примірник податкової декларації разом із копією зазначеного повідомлення.

Отже, процедура прийняття податкової звітності в податковому органі має такі **емоу:** 1) отримання податкової звітності від платника податків та перевірка обов'язкових реквізитів;

2) реєстрація податкової звітності в податковому органі; 3) дії платника податків у разі відмови в прийнятті звітності; 4) відповідальність за неподання чи несвоєчасне подання податкової звітності.

Етап отримання податкової звітності від платника податків та перевірки обов'язкових реквізитів. Платник податків має подати податкову звітність у терміни, встановлені п. 49.18 ст. 49 ПКУ. Загалом вони не відрізняються від термінів, які передбачалися Законом України «Про порядок погашення зобов'язань платників податків перед бюджетами та державними цільовими фондами» [4], за винятком термінів подання звітності фізичними особами: для фізичних осіб – підприємців – протягом 40 календарних днів, що настають за останнім календарним днем звітного (податкового) року, а для решти фізичних осіб – платників податків – до 1 травня року, що настає за звітним.

Відповідно до п. 49.8 ст. 49 ІПКУ під час прийняття податкової декларації посадова особа податкового органу зобов'язана перевірити наявність і достовірність заповнення всіх обов'язкових реквізитів, передбачених п. п. 48.3 та 48.4 ст. 48 ПКУ. Ідеться про такі реквізити, як звітний період, найменування (прізвище, ім'я, по батькові) платника податків, коди ЄДРПОУ, КВЕД, місцезнаходження платника податків. Згадки про будь-які фінансові показники податкової звітності в п. п. 48.3 та 48.4 ПКУ немає, проте п. 49.8 ПКУ містить важливе застереження: «інші показники, зазначені в податковій декларації платника податків, до її прийняття перевірки не підлягають». Отже, до фактичного прийняття звітності можуть перевірятися лише згадані обов'язкові реквізити, а не фінансові показники.

Крім цього, відповідно до п. 150.2 ст. 150 ПКУ податковий орган не може відмовити в прийнятті податкової декларації, яка містить від'ємне значення як результат розрахунку об'єкта оподаткування, з причин наявності такого від'ємного значення. До того ж п. 49.10 ПКУ забороняє відмовляти платнику в прийнятті декларації з причини невідповідності показників такої податкової декларації, зменшення або скасування від'ємного значення об'єктів оподаткування, сум бюджетних відшкодувань, незаконного збільшення податкових зобов'язань тощо.

Однак у ПКУ наявні деякі суперечності між нормами щодо прийняття звітності податковими органами. Так, якщо відповідно до п. 49.15 ПКУ податкова декларація вважається непо-

даною, коли в ній немає обов'язкових реквізитів, передбачених п. п. 48.3 та 48.4 ПКУ, то відповідно до п. 48.7 ПКУ податкова звітність не вважається податковою декларацією, якщо її складено з порушенням ст. 48 ПКУ. Отже, під час складання та подання декларації необхідно враховувати всі вимоги, передбачені ст. ст. 48 та 49 ПКУ, адже саме на ці норми є посилання в п. 49.9 ст. 49 ПКУ щодо реєстрації податкової звітності в податковому органі.

На сьогодні вже звичайною практикою стало подання податкових декларацій і звітності в електронній формі. Так, у 2015 р. значних успіхів досягнуто із залучення платників до подання звітності в електронному вигляді. Через централізовану систему опрацьовано майже 284 млн документів, надісланих платниками в електронному вигляді, що втричі більше ніж у 2014 р. (88 млн документів). Автоматизованою системою «Єдине вікно подання електронної звітності» в 2015 р. скористались 1 039,6 тис. суб'єктів господарювання. На 1 січня 2016 р. кількість платників, які здійснили реєстрацію податкових накладних у Єдиному реєстрі податкових накладних (далі – ЄРПН), становить 203,1 тис. платників. За січень – грудень 2015 р. в ЄРПН зареєстровано 232,1 млн податкових накладних. За допомогою автоматизованої системи «Єдине вікно подання електронної звітності» Державною фіскальною службою України опрацьовано 314,7 тис. електронних повідомлень про відкриття/закриття рахунків платників податків у банках та інших фінансових установах [5].

До переваг подання податкової звітності в електронному вигляді варто віднести такі моменти:

- суттєву економію робочого часу. Завдяки Інтернету відпадає потреба витрачати час на дорогу та вистоювати в чергах, марнувати кошти на транспорт і придбання бланків. Достатньо лише сформувати звітність в електронному вигляді за допомогою спеціальних програм і передати через мережу Інтернет у податковий орган;

- можливість відслідковувати платнику рух свого звіту на шляху до податкової. Після відправлення звіту має прийти відповідь (перша квитанція) про прийняття або відмову в прийнятті звітності (також в електронному вигляді). Потім повинна прийти друга квитанція, яка підтверджує внесення податкових документів до бази даних;

- можливість безкоштовно завантажити з офіційного веб-сайту Державної фіскальної

служби України або отримати в Державній податковій інспекції за місцем проживання необхідне програмне забезпечення;

- можливість оперативного оновлення форматів подання документів в електронному вигляді за допомогою телекомунікаційних каналів зв'язку;

- конфіденційність інформації та зниження впливу людського фактора. Система електронних ключів робить електронну звітність захищеною від стороннього втручання;

- оперативність обробки одержаної інформації;

- можливість платникам своєчасно та зручно звітувати в усі контролюючі державні органи;

- звітність, відправлена до податкового органу електронною поштою через мережу Інтернет із застосуванням посиленних сертифікатів ключів електронного цифрового підпису, не потребує дублювання на паперових носіях та зберігання останніх;

- скорочення терміну проведення перевірок щодо правомірності заявлених платниками податків до відшкодування сум ПДВ та своєчасність відшкодування ПДВ;

- відсутність потреби в перенавчанні, адже сторінки електронної форми звітності повністю відповідають звітному документу на паперових носіях;

- автоматичну перевірку документів на наявність арифметичних і методологічних помилок та описок. Програмне забезпечення звітності виконує чимало спеціальних автоматичних розрахунків і самостійно знаходить помилки. Це стало надзвичайно актуальним із набранням чинності Податковим кодексом України, адже коли змінюються бланки й форми заповнення звітності, бухгалтер може помилитись мимоволі, а система відразу про це сигналізує. Тому завжди можна відправити відкоригований чи новий звіт, і остання відправлена версія вважається в податковій правильною. Це хороший крок податківців назустріч платникам податків.

Отже, запровадження електронної звітності – це підвищення рівня обслуговування платників податків, зниження затрат та поліпшення їхньої звітності, полегшення процедур, спрощення отримання й обробки звітності, безконтактний метод, який унеможливує зловживання в податковій сфері. Подання звітності в електронному вигляді є не лише засобом забезпечення прозорості відносин між податковими органами та платниками податків, а й питанням престижу

для підприємства, яке демонструє свою позицію сумлінного платника податків [6, с. 95].

Проте існують і недоліки в системі електронної податкової звітності. Наприклад, тривалий час платники були вимушені купувати за власні кошти електронні ключі в акредитованих центрах сертифікації ключів для подання електронної податкової звітності, адже податкові органи безкоштовно ключі не «роздають». Із запровадженням передбаченої законодавством автоматизованої системи «Єдине вікно подання електронної звітності» ситуація поліпшилася.

Інша проблема існує щодо звіту «Податкова декларація з податку на додану вартість». Під час заповнення форми звіту програма не повідомляє про недійсність свідоцтва про реєстрацію платника ПДВ. Можливості кожного разу під час заповнення реєстру податкових накладних перевіряти актуальність інформації щодо окремого контрагента часто немає. Тому виникають непоодинокі випадки, коли відбуваються розрахунки та виписуються податкові накладні на платника ПДВ, якого юридично не існує. Це може призвести до неврахування частини податкового кредиту, що тягне донарахування податку, а також пеню й адміністративні штрафи. Зовсім абсурдна ситуація виникає, коли підприємство позбавляють свідоцтва платника ПДВ, не повідомляючи його про це.

Інша проблема електронної звітності стосується роботи з іноземними контрагентами суб'єкта господарювання. Під час подання документа «Звіт про суми нарахованої заробітної плати (доходу, грошового забезпечення, допомоги, компенсації) застрахованих осіб та сум нарахованого єдиного внеску на загальнообов'язкове державне соціальне страхування до органів Пенсійного фонду України», коли вносяться дані іноземних громадян, видає помилку у зв'язку з відсутністю в останніх по батькові. Тому звіт не вводиться в базу та вважається незданим, що знов-таки тягне фінансові санкції. Доводиться відвідувати податкову й надавати належним чином засвідчену копію паспорта іноземця. Це забирає дуже багато часу та не сприяє підвищенню позитивного іміджу працівників податкових органів. Вирішення цієї проблеми також криється в зміні програмним шляхом форми звіту [6, с. 96].

Етап реєстрації податкової звітності в податковому органі. Пунктом 49.9 ст. 49 ПКУ передбачено, що декларація вважається прийнятою (а отже, має бути зареєстрована) за датою

її фактичного отримання податковим органом за таких умов:

– якщо платником виконано вимоги ст. ст. 48 та 49 ПКУ щодо складання й подання декларації;

– якщо на всіх аркушах податкової декларації є відмітка (штамп) податкового органу із зазначенням дати її отримання, а також за наявності квитанції про отримання декларації (у разі електронної форми подання) або поштового повідомлення з відміткою про вручення;

– якщо податковий орган не надає (або не надсилає) платнику податків у встановлені терміни повідомлення про відмову в прийнятті податкової декларації. Таке повідомлення податківці мають право надсилати лише в тому разі, якщо в декларації немає реквізитів, зазначених у п. п. 48.3 та 48.4 ст. 48 ПКУ. Формально невідповідність підписів не може бути підставою для надсилання платникові такого повідомлення.

Терміни, у які повідомлення має бути надано, вказані в п. 49.11 ст. 49 ПКУ, зокрема: щодо звітності, надісланої платником податків поштою чи засобами електронного зв'язку, – протягом 5 робочих днів із дня її отримання, а щодо звітності, отриманої від платника податків чи його представника особисто, – протягом 3 робочих днів із дня її отримання.

З огляду на те, що відповідальність за неподання або несвоєчасне подання податкової звітності значно підвищилась, платникам варто звертати увагу на дотримання податківцями цих термінів; і незалежно від наявності відмови в прийнятті податкової декларації платник податків зобов'язаний погасити податкове зобов'язання, самостійно визначене ним у декларації, упродовж встановлених термінів (п. 49.16 ст. 49 ПКУ).

Третій етап – *дії платника податків у разі відмови в прийнятті звітності*. Платник податків, який отримав письмове повідомлення про відмову в прийнятті податкової декларації, має право подати податкову декларацію та сплатити штраф у разі порушення терміну її подання, а також оскаржити рішення податкового органу в адміністративному чи судовому порядку. Тобто він має право подати скаргу до податкового органу вищого рівня або позов до суду. Якщо рішення за скаргою буде прийнято на користь платника податків, відповідно до п. 49.13 ПКУ податкова декларація вважатиметься прийнятою в день її фактичного отримання органом державної податкової служби.

Четвертий етап утворює *відповідальність за неподання чи несвоєчасне подання податкової звітності*. Міру відповідальності платників податків за неподання або несвоєчасне подання податкової звітності передбачено п. 120.1 ст. 120 ПКУ. За неподання чи несвоєчасне подання податкових декларацій (розрахунків) розмір штрафу становить 170 грн за кожне таке неподання або несвоєчасне подання. Однак за ті ж дії, вчинені платником, до якого протягом року вже було застосовано штраф за таке порушення, йому загрожує штраф у розмірі 1020 грн. У зв'язку із запровадженням такої прогресивної шкали штрафів необхідно з'ясувати низку питань.

По-перше, варто виходити з того, що штраф у розмірі 1020 грн може бути застосовано у випадку, коли штраф у розмірі 170 грн було застосовано за аналогічне порушення менше року тому. Тобто якщо, наприклад, першим порушенням було неподання звітності, то другим також має бути неподання звітності, а не несвоєчасне її подання.

По-друге, у п. 120.1 ст. 120 ПКУ кількість порушень не прив'язана до окремого виду податкової звітності. Тобто формально якщо перше порушення полягало в несвоєчасному поданні декларації з ПДВ, то другим порушенням може вважатись несвоєчасне подання декларації про прибуток підприємства. За таких умов штрафи за неподання або несвоєчасне подання податкової звітності становитимуть здебільшого 1020 грн. Тому залишається лише сподіватись, що процедура подання податкової звітності стане значно простішою, і податківці не вигадуватимуть будь-які неправомірні причини для неприйняття декларацій [7, с. 68, 69].

Висновки. Таким чином, процедуру прийняття податкової звітності в податковому органі утворюють такі етапи: 1) отримання податкової звітності від платника податків та перевірка обов'язкових реквізитів; 2) реєстрація податкової звітності в податковому органі; 3) дії платника податків у разі відмови в прийнятті звітності; 4) відповідальність за неподання чи несвоєчасне подання податкової звітності.

Список використаної літератури:

1. Семенко Т.М. Облік та аудит податку на додану вартість на цукрових заводах : дис. ... канд. екон. наук : спец. 08.00.09 / Т.М. Семенко ; Київський нац. ун-т ім. Т. Шевченка. – К., 2012. – 200 с.
2. Каширина М.П. Методика аудита налогового учета и отчетности налога на прибыль организаций :

- дисс. ... канд. екон. наук : спец. 08.00.12 / М.П. Каширина ; Московский гос. ун-т экономики, статистики и информатики. – М., 2013. – 164 с.
3. Ткачик Л.П. Розвиток корпоративного податкового менеджменту в умовах відкритої економіки України : дис. ... канд. екон. наук : спец. 08.00.08 / Л.П. Ткачик ; Львівський нац. ун-т ім. І. Франка. – Львів, 2014. – 200 с.
 4. Про порядок погашення зобов'язань платників податків перед бюджетами та державними цільовими фондами : Закон України від 21 грудня 2000 р. № 2181-III // Відомості Верховної Ради України. – 2001. – № 10. – Ст. 44.
 5. Звіт про виконання Плану роботи Державної фіскальної служби України на 2015 рік : затверджений Головою Державної фіскальної служби України [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://sta-sumy.gov.ua/data/files/131201.pdf>.
 6. Теремецький В.І. Електронна податкова звітність: міжнародний досвід та проблеми впровадження в Україні / В.І. Теремецький // Право і суспільство. – 2012. – № 3. – С. 92–98.
 7. Журавська І.М. Податкова звітність у Податковому кодексі: без змін не обійшлося / І.М. Журавська // Бізнес. Бухгалтерія. – 2011. – № 1/2. – С. 66–69.

Бондаренко С. А. Субъективные права налогоплательщиков по учету и отчетности

В статье анализируются права налогоплательщиков по учету и отчетности. Автор доказывает, что эта группа прав занимает промежуточное место среди прав налогоплательщиков. На основе проведенного анализа автор установил, что процедура принятия налоговой отчетности в налоговом органе имеет следующие этапы: 1) получение налоговой отчетности от налогоплательщика и проверка обязательных реквизитов; 2) регистрация налоговой отчетности в налоговом органе; 3) действия налогоплательщика в случае отказа в принятии отчетности; 4) ответственность за непредставление или несвоевременное представление налоговой отчетности.

Ключевые слова: налогоплательщик, налоговые права, учет и отчетность налогоплательщика, налоговая декларация, налоговое обязательство.

Bondarenko S. O. Subjective rights of taxpayers in accounting and reporting

The article analyzes the law of tax accounting. The author argues that the rights group takes an intermediate position among the rights of taxpayers. Based on the conducted analysis, the author found that the procedure of making tax reports to the tax authority is divided into the following stages: 1) receiving of tax reporting from the taxpayer and verification of details; 2) the registration of tax reporting to tax authorities; 3) the actions of the taxpayer in case of refusal in acceptance of statements; 4) liability for failure to submit or late submission of the tax reporting.

Key words: taxpayer, tax rights, accounting taxpayer, tax declaration, tax liability.

УДК 342.951: [351.74:349.6]

І. Д. Казанчук

кандидат юридичних наук, доцент,
професор кафедри адміністративної діяльності органів внутрішніх справ
Харківського національного університету внутрішніх справ

РЕАЛІЗАЦІЯ ПРИНЦИПУ ДЕЦЕНТРАЛІЗАЦІЇ НА ШЛЯХУ ДО РЕФОРМУВАННЯ СИСТЕМИ УПРАВЛІННЯ ПРИРОДООХОРОННОЮ СФЕРОЮ РЕГІОНУ: АДМІНІСТРАТИВНО-ПРАВОВІ АСПЕКТИ

Статтю присвячено доктринальним засадам формування інституту децентралізації в юридичній науці й адміністративному законодавстві України. Розглянуто погляди закордонних і вітчизняних учених, на підставі яких надано узагальнене визначення поняття децентралізації щодо природоохоронної сфери. Здійснено пошук шляхів оптимізації адміністративно-правових аспектів впровадження принципу децентралізації влади в процесі модернізації системи управління охороною навколишнього природного середовища на рівні регіону.

Ключові слова: децентралізація, органи місцевого самоврядування, регіон, природоохоронна сфера, адміністративне законодавство України.

Постановка проблеми. В умовах розвитку євроінтеграційних процесів українська держава повинна поглиблювати реформи в усіх галузях державного управління з урахуванням екологічних чинників. Поряд із цим реалізація державної екологічної політики можлива шляхом створення ефективних організаційно-правових і економічних умов саме на рівні регіонів, надання їм можливостей використання наявних матеріальних і фінансових ресурсів для здійснення природоохоронних заходів, проведення комплексу управлінських дій щодо зміни галузевої й технологічної структури виробництва в напрямі зменшення його впливу на екологічний стан. Для системи адміністративно-територіального устрою України характерний високий ступінь централізації влади по вертикалі [1, с. 56], відповідно, представницькі органи на місцях не змогли стати провідниками ефективної політики в інтересах людини й забезпечення захисту нагальних потреб територіальних громад. Фактично формування ефективної системи управління галуззю охорони навколишнього середовища та раціонального природокористування має яскраво виражений регіональний характер, відіграє особливу роль в інтенсифікації виробництва на основі прискорення науково-технічного прогресу, а отже, й вимагає актуалізації дій щодо проведення

реформи децентралізації державного регулювання влади в Україні.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Проблема децентралізації влади в теорії й практиці українського державотворення завжди посідала вагоме місце, починаючи з моменту проголошення незалежності України. У вітчизняній науці питання децентралізації державної влади також неодноразово ставали предметом дослідження багатьох учених, серед яких О. Євтушенко, С. Карпець, О. Козич, М. Корявець, К. Линьов, А. Матвієнко, В. Мельниченко, Н. Мельтюхова, О. Петренко, Т. Тарасенко, Б. Шевчук, Ю. Шемшученко та інші. Особливу увагу значенню децентралізації як правової категорії в побудові демократичної держави приділяли зарубіжні науковці, зокрема А. Ларсон, Дж. Райбот, Томас Д. Холл, Дж. Стоссел, Террі Л. Андерсон. Незважаючи на те що децентралізація широко вивчається і практикується в урядовій сфері, на жаль, немає загального розуміння поняття децентралізації в адміністративній науці, недосконалою є правова база реалізації цього принципу в тому числі в системі управління галуззю природоохорони та природокористування на рівні регіону.

Метою статті є аналіз наукових концепцій щодо визначення поняття «децентралізація», з'ясування тенденцій розвитку адміністратив-

но-правових аспектів реалізації принципу децентралізації в природоохоронній сфері регіону.

Виклад основного матеріалу. Треба зазначити, що ступінь децентралізації залежить від ступеня її здатності, у концептуальному значенні по-різному застосовується в державному управлінні, законодавстві й політиці. Із провідного досвіду низки країн Євросоюзу (Франції, Італії, Іспанії, Польщі, Данії, Чехії) стає зрозумілим, що саме децентралізація є однією з головних форм розвитку демократії, яка дає змогу при збереженні держави і її інститутів розширити ключову роль інституту місцевого самоврядування в публічному управлінні на рівні регіону й держави [2, с. 254], активізувати населення на участь у прийнятті важливих управлінських рішень із питань вирішення його потреб та інтересів у природоохоронній сфері, захисту його екологічних прав, звузити сферу впливу держави на суспільство, замінюючи цей вплив механізмами саморегуляції, виробленими самим суспільством.

Зауважимо, що сенс децентралізації може до певної міри змінюватися залежно від аспекту, в якому вона розглядається. Тому для розуміння саме в адміністративно-правовому сенсі важливості принципу децентралізації в державотворенні й розвитку суспільства розглянемо його діалектичну сутність.

Хоча неефективна організація влади на рівні регіону, неієздатність місцевого самоврядування й досі залишаються проблемою українського суспільства, треба визнати, що поняття «децентралізація» для України запозичене, хоча й має давню історію. Цікаво, як закордонні дослідники описали історію урядів і імперій із погляду централізації та децентралізації. Так, у 1910 році Генрі Кебот Лодж у працях написав, що перський цар Дарій I (550–486 до н. е.) був майстром організації, тому саме за його правління вперше в історії централізація почала розглядатися з боку політики. Науковець зазначив, що система децентралізації Дарія I відрізняється від децентралізації у Стародавній Греції [2, с. 253]. Із 1980-х років XX століття багато вчених писали про цикли централізації й децентралізації. Зокрема, Стівен К. Сандерсон зазначав, що за останні 4 000 років усі князівства та держави послідовно пройшли кроки централізації й децентралізації економічної, політичної та соціальної влади [3, с. 118–119]. Крістофер К. Чейз-Данн і Томас Д. Холл, аналізуючи теорію еліт, що формуються під час накопичення державою

багатств і які в період «конкуренції всередині правлячого класу, провокують злет і падіння держави», визначали роль еліти в процесі централізації й децентралізації сучасних держав [4, с. 33].

В Україні вперше поняття «децентралізація» згадується в Конституції Української Народної Республіки від 29 квітня 1918 року, у якій зазначалося, що, «не порушуючи єдиної своєї влади, УНР надає своїм землям, волостям і громадам права широкого самоврядування, дотримуючись принципу децентралізації» [5, с. 102]. Тому, за змістом Політологічного енциклопедичного словника, децентралізація означає систему управління, за якої частина функцій центральної влади переходить до місцевих органів самоуправління та передбачає скасування або послаблення централізації [6, с. 117].

Як зазначає Ю.С. Шемшученко, децентралізація – це процес розширення і зміцнення прав і повноважень адміністративно-територіальних одиниць або нижчих органів та організацій при одночасному звуженні прав і повноважень відповідного центру. Вона, як правило, здійснюється цілеспрямовано з метою оптимізації практичного вирішення питань загальнонаціональної ваги, а також утілення в життя специфічних регіонально-локальних програм [7].

Аналізуючи погляди закордонних і вітчизняних учених, можемо виділити узагальнене визначення поняття децентралізації, під яким варто розуміти процес перерозподілу або диспергування функцій, повноважень, людей або речей від центрального управління, тобто це система правління, за якої частина функцій центральної влади переходить до місцевих органів самоуправління так, аби якомога більше повноважень мали ті органи, що ближче до людей, де такі повноваження можна реалізовувати найбільш успішно.

Беручи за основу закордонну практику, хотілося б відмітити, що дуже високий ступінь децентралізації спостерігається у Швеції, Данії, Італії, Франції, при чому уряд у цих країнах не втручається у справи місцевої влади [8, с. 64]. В Україні конституційна модель організації державної виконавчої влади є недосконалою. Хоча в межах певних адміністративно-територіальних одиниць і співіснують дві форми організації місцевої влади (органи місцевого самоврядування та місцеві державні адміністрації), проте місцеві державні адміністрації не тільки здійснюють контрольно-наглядові функції щодо ор-

ганів місцевого самоврядування, а й володіють повноваженнями щодо управління відповідними територіями [1, с. 57]. Поляризація інтересів центру й регіонів є основою зародження муніципальної влади, яка виникає в процесі децентралізації публічної державної влади. Масштаби та ефективність органів місцевого самоврядування, відповідно, і добробут територіальних громад та держави загалом прямо залежать від характеру правовідносин між різними рівнями влади. А отже, й досі є проблема пошуку оптимального варіанта взаємодії органів самоврядування з органами виконавчої влади.

За роки незалежності в Україні були зроблені перші кроки з метою створення правових засад для інституціонування демократичної децентралізації. Спочатку прийнято Закони України: «Про місцеві Ради народних депутатів і місцеве самоврядування» (1990 рік), «Про місцеві Ради народних депутатів, місцеве і регіональне самоврядування» (1992 рік). Саме ці законодавчі акти на той момент визначили межі функціонування органів місцевого самоврядування й державної влади. Важливою віхою на шляху децентралізації стала ратифікована в 1997 році Європейська хартія місцевого самоврядування, в преамбулі якої зазначено таке:

– «місцеві влади є однією з головних підвалин будь-якого демократичного режиму, а право громадян на участь в управлінні державними справами є одним з демократичних принципів, які поділяються державами-членами Ради Європи,

– це право найбільш безпосередньо може здійснюватися саме на місцевому рівні, ... існування місцевих влад, наділених реальними функціями, може забезпечити ефективне і близьке до громадянина управління,

– з цього випливає необхідність існування місцевих влад, які мають створені на демократичній основі директивні органи і широку автономію щодо своїх функцій, а також ресурси, необхідні для їх виконання...» [9].

Тобто в Хартії чітко визначено право на участь громадян в управлінні державою та надання місцевим органам влади широкої автономії.

Із того часу Верховна Рада України зробила ще низку важливих кроків у напрямі формування правової основи для децентралізації влади, прийнявши такі демократичні й необхідні для свого часу Закони України: «Про місцеве самоврядування в Україні» від 21 травня 1997 року

[10], «Про місцеві державні адміністрації» від 9 квітня 1999 року. Останній, зокрема, закріпив за місцевими державними адміністраціями певні повноваження щодо здійснення виконавчої влади на території окремої адміністративно-територіальної одиниці, реалізацію повноважень, делегованих їй відповідною радою в природоохоронній сфері [11]. Вирішальним кроком, спрямованим на процес децентралізації влади та реалізацію Концепції реформи місцевого самоврядування, стало закріплення на конституційному рівні системи організації влади на місцевому рівні [12, ст. 7].

Історичні події, які мали місце в нашій державі на початку 2014 року, знову висунули на перший план проблему децентралізації. І це зрозуміло, адже обраний Україною євроінтеграційний вектор розвитку держави, з одного боку, та політична й соціально-економічна ситуація в Україні, з іншого боку, актуалізували питання децентралізації влади – передачу повноважень і ресурсів на нижчі рівні публічного управління. Тому реальні кроки в реформі місцевого самоврядування й територіальної організації влади були зроблені лише в лютому 2015 року з прийняттям Законів України: «Про засади державної регіональної політики» [13] і «Про добровільне об'єднання територіальних громад» [14]. Але жодні реформи місцевого самоврядування неможливі без реального виконання вимог Європейського Союзу щодо децентралізації в здійсненні державної влади. Це передбачає внесення відповідних змін до Основного Закону та інших законодавчих актів України щодо закріплення принципу децентралізації, повсюдності місцевого самоврядування, сталого розвитку адміністративно-територіальних одиниць, розподілу повноважень у природоохоронній сфері й природокористування між органами місцевого самоврядування за принципом субсидіарності, наділення громад максимально широким колом повноважень із екологічних питань тощо.

У статті 132 Конституції України вказано, що «територіальний устрій України ґрунтується на засадах єдності та цілісності державної території, поєднання централізації і децентралізації у здійсненні державної влади, збалансованості і соціально-економічного розвитку регіонів, з урахуванням їх історичних, економічних, екологічних, географічних і демографічних особливостей, етнічних і культурних традицій» [12]. Гарантія територіальної цілісності України є базовою умовою децентралізації державної вла-

ди на користь збільшення прав регіонів в особі територіальних громад. Метою політики здійснення децентралізації є відхід від централізованої моделі управління в державі, забезпечення спроможності місцевого самоврядування та побудова ефективної системи територіальної організації влади в Україні.

У юриспруденції утвердилася думка, що децентралізація влади включає не тільки політичну, а й адміністративну й екологічну сторони, а також упровадження принципів правової, адміністративної та фінансової автономії територіальних громад [7]. Щодо екологічної складової центральний уряд може володіти великими ділянками землі й управляти лісовими, водними, мінеральними та іншими ресурсами. Уряд також може розпоряджатися ними за допомогою урядових операцій або шляхом здачі їх в оренду приватному бізнесу; або він може не використовувати ресурси задля збереження навколишнього природного середовища. Уряд також слідкує за землею, що знаходиться у приватній власності, шляхом установлення правил використання землі, створення екологічних та інших норм. Продаж або оренда земель може бути вигідною для уряду, який прагне відмовитися від управління землею, але за такими землями зберігається громадський контроль через небезпеку екологічного забруднення. Найефективнішим способом подолання проблем у цьому напрямі є передача управління регіонам – упровадження екологічної децентралізації. Це дає Україні можливість отримати не тільки ефективну й перспективну модель територіально-економічного розвитку, а й стати на шлях побудови справжньої демократії в країні відповідно до європейських стандартів.

У розділі VII «Децентралізація та реформа публічної адміністрації» Програми діяльності Кабінету Міністрів України [15] зазначається, що Кабінет Міністрів України зосереджуватиметься в процесі реформ місцевого самоврядування на вирішенні таких завдань у сфері децентралізації влади:

а) забезпечення продовження формування адміністративно-територіальних одиниць базового рівня – громад, ефективного розмежування за принципом субсидіарності повноважень органів місцевого самоврядування різних рівнів, а також органів місцевого самоврядування та органів державної влади;

б) оптимізація за результатами функціональних обстежень структури місцевих державних

адміністрацій, усунення дублювання й надлишкових функцій;

в) сприяння належному забезпеченню органів місцевого самоврядування фінансовими ресурсами, зокрема, шляхом спрямування до місцевих бюджетів частки загальнодержавних податків, забезпечення повноти і своєчасності фінансування делегованих повноважень за затвердженими стандартами;

г) надання громадам права розпоряджатися земельними ресурсами, делегування органам місцевого самоврядування повноважень із надання більшості базових адміністративних послуг;

д) запровадження нових методів і механізмів служби в органах місцевого самоврядування на основі європейських принципів публічної служби [15].

Наприкінці квітня 2016 року Кабінет Міністрів схвалив проект Угоди між Урядом України та Європейською Комісією, що діє від імені Європейського Союзу, про фінансування «U-LEAD з Європою: Програми для України з розширення прав і можливостей на місцевому рівні, підзвітності та розвитку». Реалізацією цієї програми інституціонального розвитку нашої держави будуть займатися Німеччина, Швеція і Польща через Німецьке товариство з питань міжнародної допомоги (GIZ) і Шведську агенцію міжнародного розвитку (SIDA) [16]. Передбачається, що нагляд і координація діяльності програми здійснюватиметься Міністерством регіонального розвитку, будівництва і житлово-комунального господарства України через Центральний офіс реформ у співпраці з Євросоюзом, центральними й місцевими органами влади, залученими до децентралізації. Нова програма, яка започатковується в рамках цієї угоди, розрахована на чотири роки і спрямована на підтримку реформи місцевого самоврядування та розвитку регіонів і включає два основних компоненти [16].

Перший – це зміцнення спроможності для реформ децентралізації й регіональної політики. Тут мова йде про навчання для місцевої влади на всіх рівнях, тематичні консультації, підтримку професійної освіти для посадових осіб виконавчих органів влади, навчання з управління проектним циклом.

Другий компонент включає розвиток центрів надання адміністративних послуг (навчання для місцевого персоналу, комплексні відновлювальні роботи, тощо) та підвищення обізнаності громадян щодо місцевого самоврядування.

У результаті виконання цієї Програми громадяни в регіонах отримують важливі для подальшого розвитку регіонів знання щодо складання місцевих бюджетів, електронного врядування, стратегічного планування, моніторингу виконання програм регіонального розвитку, ефективного фінансового управління.

Відзначимо, що з 2015 року джерела наповнення місцевих бюджетів було розширено за рахунок передачі з держбюджету на місця деяких податків, а також запровадження нових зборів. За рахунок цього за цей рік доходи місцевих бюджетів зросли більше ніж на 40% [17]. Цими доходами громади можуть розпоряджатися самостійно і спрямовувати їх на розв'язання своїх пріоритетних завдань, у тому числі й природоохоронних. І всі місцеві бюджети тепер можна затверджувати самостійно, не чекаючи затвердження бюджетів районних чи міст обласного значення. Однак важливо, щоб органи місцевого самоврядування скористалися наданими їм можливостями й усвідомили, що податкові надходження – це передусім результати економічної діяльності відповідних місцевих підприємств, суб'єктів малого та середнього бізнесу. А це потребує значного підвищення кваліфікації суб'єктів управління в окремих регіонах і розширення їхніх повноважень у сфері управління. Якщо в регіонах не розвиватиметься бізнес, жодна децентралізація не наповнить місцеві бюджети.

Тому в умовах проведення адміністративно-територіальної реформи в Україні, основи якої мають бути закріплені в новій редакції Конституції України, повинен бути докорінно оновлений і Закон України «Про місцеві державні адміністрації». А за ним має бути оновлено або ухвалено такі закони, як «Про місцеві реформи», «Про співробітництво громад» і багато інших. Передбачається, що ці законодавчі нововведення забезпечать надійну правову основу для ефективного здійснення влади в регіонах і країні загалом.

Згідно із Законом України «Про місцеве самоврядування в Україні» [10], первинним суб'єктом місцевого самоврядування, основним носієм його функцій і повноважень є територіальні громади сіл, селищ і міст. У селах, селищах, визначених за рішенням місцевої об'єднаної територіальної громади, за винятком її адміністративного центру, обирається староста, який є посадовою особою місцевого самоврядування на строк повноважень місцевої влади. За до-

помогою цього інституту законодавець ставив завдання максимально наблизити до громадян надання адміністративних послуг, а також надати населенню пунктам своїх представників у виконавчих органах відповідних рад. Тому до власних повноважень місцевої влади має належати й функція розробки та реалізації стратегії соціально-економічного розвитку і програм розвитку еколого-правової культури регіону, що дає змогу суб'єктам управління визначати перспективи регіону й підвищити відповідальність місцевої влади за майбутнє громадян. На практиці більшість сіл і селищ майже ніколи не займалися питаннями стратегії розвитку, у них немає такого досвіду. Щоб подолати цю проблему в усіх регіонах необхідно створити регіональні офіси як юридичні особи для підтримки реформи місцевого самоврядування й територіальної організації влади, децентралізації повноважень, які стануть містком між центральною та місцевою владою й допоможуть у налагодженні зворотного зв'язку під час реформування державної регіональної політики. У перспективі регіональні офіси реформ мають стати основою для формування повноцінних агенцій регіонального розвитку. Підвищити кваліфікацію кадрів, посилити право та розширити повноваження суб'єктів управління в умовах децентралізації влади можуть агенції регіонального розвитку, неприбуткові установи, які, відповідно до Постанови Кабінету Міністрів України [18], утворюються з метою ефективної реалізації державної регіональної політики.

Агенція не є бюджетною організацією. Її співзасновниками можуть бути регіональні торгово-промислові палати, регіональні відділення всеукраїнських асоціацій органів місцевого самоврядування, місцеві асоціації органів місцевого самоврядування відповідного регіону, громадські об'єднання, вищі навчальні заклади, наукові установи. Основними функціями агенції в регіоні є такі:

- 1) аналіз соціально-економічної ситуації, проблем розвитку відповідного регіону, подання пропозицій щодо шляхів їх розв'язання;
- 2) вивчення досвіду інших держав щодо реалізації регіональної політики та підготовка пропозицій щодо використання позитивного досвіду в регіоні;
- 3) сприяння в тому числі шляхом організації і проведення консультаційної роботи щодо реалізації суб'єктами регіонального розвитку регіональної стратегії розвитку й виконання

плану заходів щодо її реалізації, регіональних програм і проектів; підвищення інвестиційної привабливості регіону; залучення міжнародної технічної допомоги для регіонального розвитку; створення умов для інституційного та інфраструктурного розвитку регіону;

4) участь у проведенні моніторингу стану виконання в регіоні завдань, визначених Державною стратегією регіонального розвитку, плану заходів щодо реалізації регіональної стратегії розвитку, програм і проектів; розробленні пропозицій щодо правового регулювання питань регіонального розвитку;

5) інформування громадськості про діяльність агенції, зокрема, шляхом розміщення на своєму офіційному веб-сайті відповідної інформації тощо [18].

Президент України П. Порошенко підкреслив, що децентралізація не означає послаблення центральної влади в таких питаннях, як оборона, зовнішня політика, національна безпека, верховенство права, дотримання громадянських свобод. Вона пропонує вирішення вагомих проблем регіонів у бік розмежування повноважень між органами місцевого самоврядування різних рівнів між собою та виконавчої влади; визначення, скільки ресурсів треба на кожному рівні; підзвітності органів місцевого самоврядування перед виборцями й державою за виконання завдань державної екологічної політики [19]. Однак, реалізуючи політику децентралізації, варто зважати на ті ризики, які можуть виникнути. Адже зарубіжний досвід підтверджує, що навіть в успішних країнах (Франція, Італія, Польща) в процесі здійснення децентралізації влади існують проблеми. У цьому плані в Україні в умовах сучасної політичної та економічної кризи можливе зростання свавілля місцевих чиновників і незадоволення населення владою [20, с. 4], поглиблення сепаратистських тенденцій в окремих регіонах за умови надання їм можливості вирішувати свою долю у складі держави тощо.

Висновки і пропозиції. Отже, децентралізація сприяє ефективному територіальному розвитку, демократизації, дійсному народовладдю, ефективному забезпеченню екологічних прав і свобод громадян на рівні регіону. Координація діяльності органів виконавчої влади й місцевого самоврядування з реалізації державної екологічної політики здійснюється шляхом узгодження цілей, пріоритетів, завдань і заходів центральних та місцевих органів виконавчої влади, органів місцевого самоврядування під час роз-

робки та виконання документів, що визначають державну регіональну політику, проведення моніторингу й оцінювання результативності дій. При цьому процес децентралізації містить такі дії: держава повинна сприяти зміцненню інститутів місцевого самоврядування, ефективності їхньої діяльності з метою забезпечення здійснення ними самоврядних функцій на рівні регіону, забезпечити ефективність системи служби в органах місцевого самоврядування, підвищення освітнього й компетентного рівня їхніх службовців, здійснення ефективної політики, спрямованої на подолання диспропорцій в економічній, природоохоронній та інших сферах розвитку територій, збільшення обсягу бюджетного фінансування й удосконалення механізму трансфертів фінансових ресурсів держави на рівень територіальних громад тощо.

Список використаної літератури:

1. Євтушенко О.Н. Проблеми децентралізації державної влади і місцевого самоврядування в Україні / О.Н. Євтушенко // Гілея: науковий вісник : збірник наукових праць. – 2009. – № 29. – С. 56–60.
2. Карпець С.Л. Світовий досвід управління регіональним розвитком / С.Л. Карпець // Вісник Житомирського державного технологічного університету. – 2008. – Вип. 2 (44). – С. 252–258.
3. Stephen K. Sanderson. Civilizations and World Systems: Studying World-Historical Change. – Rowman & Littlefield, 1995. – 408 p.
4. Christopher K. Chase-Dunn, Thomas D. Hall. Rise and Demise: Comparing World Systems. – Westview Press, 1997. – 332 p.
5. Трачук П.А. Децентралізація та проблеми адміністративного самоврядування / П.А. Трачук // Держава і право : збірник наукових праць. – 2010. – Вип. 48. – С. 101–108.
6. Політологічний енциклопедичний словник / уклад.: Л.М. Герасіна, В.Л. Погрібна, І.О. Поліщук та ін. ; за ред. М.П. Требіна. – Х. : Право, 2015. – 816 с.
7. Юридична енциклопедія : в 6 т. / редкол. : Ю.С. Шемшученко (відп. ред.) та ін. – К. : Укр. енцикл., 1998–2004. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://leksika.com.ua/19320925/legal/detsentralizatsiy>.
8. Іжа М.М. Показник децентралізаційних процесів у країнах Європи / М.М. Іжа // Вісник СевНТУ : збірник наукових праць. – 2010. – Вип. 112. – С. 62–70.
9. Європейська хартія місцевого самоврядування від 15.10.1985 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/994_036.

10. Про місцеве самоврядування в Україні : Закон України від 21.05.1997 № 280/97-ВР // Відомості Верховної Ради України. – 1997. – № 24. – Ст. 170.
11. Про місцеві державні адміністрації : Закон України від 09.04.1999 № 586-XIV // Відомості Верховної Ради України. – 1999. – № 20–21. – Ст. 190.
12. Конституція України : Закон України від 28.06.1996 // Відомості Верховної Ради України. – 1996. – № 30. – Ст. 141.
13. Про засади державної регіональної політики : Закон України від 05.02.2015 № 156-VIII // Урядовий кур'єр. – 2015. – 11 березня.
14. Про добровільне об'єднання територіальних громад : Закон України від 05.02.2015 № 157-УШ // Урядовий кур'єр. – 2015. – 11 березня
15. Програма діяльності Кабінету Міністрів України : Постанова Верховної Ради України від 14.04.2016 №1099-VIII // Урядовий кур'єр. – 2016. – 20 квітня.
16. Уряд схвалив підписання Угоди між Україною та ЄС про виділення 97 млн. євро на підтримку децентралізації // Урядовий портал. – 20.04.2016. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.kmu.gov.ua/control/uk/publish/printable>.
17. Короткий огляд реформи місцевого самоврядування та територіальної організації влади в Україні / Інститут громадянського суспільства, 2015 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.csi.org.ua/korotkyj-oglyad-reformy-mistsevogo-sam/>.
18. Типове положення про агенцію регіонального розвитку : Постанова Кабінету Міністрів України від 11.02.2016 № 268 // Урядовий кур'єр. – 2016. – 8 квітня.
19. Децентрализация не означает ослабления центральной власти в ключевых вопросах / Центр підтримки реформ від 01.07.2015 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.ostro.org/general/politics/news/474166/>.
20. Данилишин Б. Регионализм в Украине: реальность и перспективы / Б. Данилишин // Зеркало недели. – 2012. – 16 июня. – № 22(70). – С. 3–7.

Казанчук И. Д. Реализация принципа децентрализации на пути к реформированию системы управления природоохранной сферой на региональном уровне: административно-правовые аспекты

Статья посвящена доктринальным основам формирования института децентрализации в юридической науке и административном законодательстве Украины. Рассмотрены научные подходы зарубежных и отечественных ученых, на основании которых дано определение понятия децентрализации касательно природоохранной сферы. Осуществлен поиск путей оптимизации административно-правовых аспектов реализации принципа децентрализации в процессе модернизации системы управления сферой охраны окружающей природной среды на уровне регионов.

Ключевые слова: децентрализация, органы местного самоуправления, регион, природоохранная сфера, административное законодательство Украины.

Kazanchuk I. D. The implementation of the principle of decentralization on the way to reform the environmental area management at the regional level: the administrative and legal aspects

The article is devoted to the doctrinal basis of formation of the institute of decentralization in jurisprudence and legislation of Ukraine. Also indicated ways of optimizing the legal and administrative aspects of the implementation of the principle of decentralization in the process of modernization of the sphere of management of environmental protection and use of natural resources at the regional level.

Key words: decentralization, local government, region, scope of environmental protection, administrative legislation of Ukraine.

С. М. Клімова

кандидат наук з державного управління, доцент,
доцент кафедри права та європейської інтеграції
Харківського регіонального інституту державного управління
Національної академії державного управління при Президентові України

УПРАВЛІННЯ ПУБЛІЧНИМИ ФІНАНСАМИ ЯК СКЛADOVA РЕФОРМИ ДЕРЖАВНОГО УПРАВЛІННЯ В УКРАЇНІ

У статті окремим елементом реформи державного управління визначено реформу державних фінансів. З'ясовано, що реалізація законодавства про публічні фінанси не є досить ефективною. Правова база, що регламентує управління публічними фінансами, ще неструктурована, не створено єдиного інституційного простору нормативно-правового управління публічними фінансами. Пропонується ввести в законодавство України термін «публічні фінанси».

Ключові слова: публічні фінанси, управління, державне управління, правове регулювання, реформування.

Постановка проблеми. Діяльність сучасної держави пов'язана з фінансами. В Україні започатковано реформи в різних сферах, тому що чим більше розвивається держава, тим більш потрібно їй коштів. Достатня кількість коштів у держави є основою успішного реформування освіти, медицини, оборонної галузі тощо. Будь-яке рішення держави можна вважати реальним лише після знаходження можливості покриття витрат, пов'язаних із забезпеченням її грошовими ресурсами.

Сьогодні рівень управління публічними фінансами в Україні поки що не забезпечує можливості для швидкого реформування й соціального розвитку суспільства. Тому актуальними є питання дослідження організаційно-правових основ управління публічними фінансами. Фінансова система може функціонувати ефективно при належно праворегульованих фінансових відносинах. Тому над проблемою «управління публічними фінансами» в Україні працюють більше за інших учені-економісти і юристи.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Критичний огляд наукових робіт щодо управління публічними фінансами виявив, що зазначена наукова проблема розглядається нині в Україні фрагментарно. Родоначальниками теорії управління публічними фінансами можна вважати А. Вагнера, К. Рау, Л. Штейна. Окремі проблеми функціонування фінансової системи в Україні досліджували економісти: О. Близнюк, Т. Бондарчук, А. Зюнькін, Л. Коваленко, С. Ко-

вальчук, В. Кравченко, С. Міщенко, С. Науменкова, В. Опарін, В. Стоян та інші. Питаннями фінансів в Україні займалися вчені-правники, серед яких варто особливо відмітити Л. Воронову, Р. Гаврилюк, Е. Дмитренко, А. Ковальчука, М. Кучерявенка, О. Лукашева, А. Монаєнка, О. Музику-Стефанчук, А. Нечай, Н. Пришву й інших.

Загальні аспекти адміністративно-правових засад управління фінансами в Україні досліджувалися в працях таких вітчизняних учених, як В. Авер'янов, О. Андрійко, Ю. Битяк, В. Гаращук, А. Комзюк, С. Кузніченко, Н. Матюхіна, В. Настюк, О. Рябченко, А. Селіванов та ін. Водночас, незважаючи на значну кількість наукових праць, присвячених питанням управління фінансами, дослідженню цього виду управління як складової реформи державного управління присвячено недостатньо уваги. У науці адміністративного права комплексний аналіз зазначеної проблеми фактично залишився поза увагою.

Метою статті є характеристика управління публічними фінансами як складової реформи державного управління. Об'єктом обрано систему державного управління, а предметом – управління публічними фінансами.

Виклад основного матеріалу. Управління публічними фінансами – це передусім складова частина управління економікою. Його здійснює спеціальний апарат за допомогою специфічних прийомів і методів. Сьогодні немає єдиного підходу до визначення цієї категорії. Тому під час характеристики цього поняття будемо виходити

з розкриття сутності терміна «управління», точніше, соціального, державного, або публічного управління.

Соціальне управління – це явище, яке характеризує внутрішню властивість суспільства, що витікає з його системної природи, суспільного характеру праці, процесу спілкування людей під час роботи й в інших сферах життя. Його зміст полягає в цілеспрямованому впливі на суспільство та його окремі частини (ланки) з метою їх упорядкування, удосконалення й розвитку [1].

Державне управління – складне та багатоманітне явище, якому дати точне визначення надзвичайно важко. Можна погодитись із американським дослідником Дуайтом Валдо, який писав, що немає точного визначення державного управління; якщо є точні короткі визначення, то немає точних коротких пояснень [2]. Але найбільш влучним є підхід авторів словника «Державне управління» до визначення явища через конкретизацію сутності управлінського організуючого впливу держави в особі уповноважених органів: «... це практичний, організуючий і регулюючий вплив держави на суспільну життєдіяльність людей з метою її упорядкування, зберігання або перетворення, що спирається на її власну силу» [3, с. 63]. Розвиваючи цю точку зору, О. Оболенський визначив специфіку державного управління: «а) у своєму здійсненні спирається на владу – організовану силу суспільства, здатну до примусу; б) поширює свій вплив на все суспільство, піддаючи управлінській дії його найважливіші явища, процеси та взаємозв'язки; в) діє системно, поєднуючи функціонування таких структур, як державний апарат, управління і публічні прояви суспільства» [4, с. 94].

Об'єкт управлінських відносин – забезпечення (у кінцевому підсумку створення) оптимальних організаційних умов спільної, комбінованої діяльності людей, спрямованої, як відомо, на досягнення певного загального результату. Це означає, що управління, управлінські відносини виникають там, де здійснюється будь-яка безпосередньо суспільна або спільна праця, яка має форму суспільно комбінованого процесу й не роз'єднана працею самостійних виробників [5].

Визначаючи управління публічними фінансами як вид управлінських відносин, маємо справедливо оцінити співвідношення цього поняття з терміном «фінансова діяльність держави», який широко використовує наука фінансового права. Аналіз позицій учених, проведений А. Монаєн-

ком щодо ознак фінансової діяльності держави, засвідчив, що вона є не тільки видом управлінської діяльності держави, а й складовою механізму соціального управління [6, с. 170].

Основні ознаки поняття «фінансова діяльність держави» такі: «... здійснюється на основі фінансової політики через посередництво фінансово-правових і фінансово-планових актів; суб'єктами фінансової діяльності є органи державної влади та управління; фінансова діяльність держави полягає у формуванні, розподілі, витратах публічних фінансів і контролі за ними; метою її є публічні (суспільні) потреби» [7, с. 9–10]. Особливості ж фінансової діяльності держави А. Монаєнко вбачає в такому: вона характеризується міжгалузевим змістом; стосується всіх галузей і сфер державного управління; здійснюється представницькими й виконавчими органами виконавчої влади, належить до відання органів держави та місцевого самоврядування [6, с. 169]. Досить чітко викладено риси фінансової діяльності держави, які дають можливість зважити на види суспільних відносин, у яких перебувають суб'єкти управління публічними фінансами.

Публічні фінанси Н. Пришва розглядає як сукупність суспільних економічних відносин, які спрямовані на формування, розподіл і використання публічних фондів коштів, необхідних для безперебійного функціонування як держави загалом, так і її територіальних утворень, задоволення публічного інтересу [8, с. 22]. Правильність цього твердження не викликає сумнівів, але сьогодні суттєвого переосмислення потребують теоретичні питання забезпечення функціонування публічних фінансів і їх реформування. Ці аспекти системи публічних фінансів аналізуються більше адміністративістами. Але, як указував проф. М. Агарков, між окремими галузями не існує різко окреслених меж [9, с. 61]. Відсутність таких меж не є ознакою неіснування відмінності між галузями.

Сьогодні вітчизняна юридична наука залучає дослідницькі засоби інших наук зарубіжних країн. Стосовно управління публічними фінансами щодо європейських країн із ринковим типом економіки виділяють два рівні управління: міжнародне управління, публічне управління в межах держави.

Автори підручника “Public Administration in Austria” зазначили: споконвічна мета публічних фінансів Австрії – забезпечити громадян суспільними послугами (освіта, соціальне стра-

хування, економічна інфраструктура, внутрішня та зовнішня безпека тощо). Після розвитку фінансової сфери в Австрії відбулося відділення регіональних і місцевих фінансів від загальнодержавних, їх призначення не дублюється, вони спрямовані на вирішення різних питань [10].

А. Нечай пропонує в системі публічних фінансів виділяти ланки: публічні фінанси держави; публічні фінанси суб'єктів федерації; публічні фінанси місцевого самоврядування; публічні фінанси суспільного (соціального) призначення [11].

В умовах розвитку України як демократичної держави змінюються й форми реалізації владних повноважень. Органи та установи реалізують публічну владу шляхом виконання законів, підзаконних актів і вчинення інших дій у публічних інтересах. Однак у сфері публічних фінансів усе більше відчувається вплив міжнародних інституцій. Тому управління публічними фінансами в Україні – це діяльність суб'єктів публічної влади з метою організації ефективного й раціонального формування, розподілу та використання фінансових ресурсів держави та її територіальних утворень, напрями якої узгоджені з певними міжнародними інституціями. Управління публічними фінансами – це галузь управлінської діяльності, що здійснюється спеціальним апаратом за допомогою особливих засобів і методів через наявну систему правових відносин. Таке управління здійснюється на правових засадах – законодавчо встановлених правилах поведінки, які є регулятором суспільних відносин.

Отже, похідним від публічних фінансів є термін «управління публічними фінансами», принципова специфіка цього управління зумовлює необхідність досліджувати його як сферу управлінських відносин, аналізувати механізм забезпечення порядку діяльності суб'єктів впливу на публічні фінанси, виявляти властивості правових режимів у сфері управління фінансами. Варто врахувати, що це управлінсько-правове явище має багато спільного з усталеною категорією «фінансова діяльність держави», але кут дослідження при цьому дещо різний.

Організація державного управління, виходячи з функцій органів виконавчої влади, передбачає такі управлінські сфери:

- а) управління в економічній сфері;
- б) управління в соціально-культурній сфері;
- в) управління в адміністративно-політичній сфері [12, с. 135–140; 13, с. 343].

Як бачимо, окремо сферу «управління публічними фінансами» вчені-адміністративісти не виділяють, хоча ґносеологічний підхід дає змогу обґрунтувати тезу про те, що управління публічними фінансами за своєю сутністю є економіко-правовою категорією, яка пов'язана з «1) діяльністю органів виконавчої влади; 2) внутрішньо організаційною діяльністю інших державних органів, підприємств, установ, організацій; 3) управлінською діяльністю органів місцевого самоврядування; 4) здійсненням недержавними суб'єктами делегованих повноважень органів виконавчої влади...» [12, с. 5]. Перераховані суспільні відносини – частина предмета адміністративного права. Тож управління публічними фінансами розглядається як багатоаспектна правова категорія (інститут), яка регулює фінансово-управлінські відносини.

Українське адміністративне право перебуває в стані реформування. За словами В. Авер'янова, потребує радикальних змін ставлення до доктринального тлумачення поняття адміністративного права, а саме: «Уважається, що це галузь права, яка регулює здебільшого не управлінські відносини між державними та недержавними публічно-владними органами, з одного боку, і підвладними керованими об'єктами, з іншого боку, а різноманітні взаємостосунки між цими органами та приватними особами щодо забезпечення першими з них необхідних умов для ефективної реалізації належних приватним особам прав, свобод та законних інтересів. І лише як додаткова, тобто не першорядна (хоч і важлива), риса адміністративного права має враховуватися «управлінська» (тобто власне адміністративна) складова предмета регулювання цієї галузі права» [14].

У 2016 році Кабінетом Міністрів України було затверджено довгоочікувану Стратегію реформи державного управління, яка включає в себе стратегічні засади для реформування, а також належне політичне керівництво та координацію належного комунікаційного супроводження й достатню спроможність упровадження. Другим елементом зазначеної реформи є стратегічне планування, формування та координація політики, а також делегування права прийняття рішень від уряду міністерствам і центральним органам виконавчої влади. Третньою складовою Стратегії реформи є державна служба й управління людськими ресурсами. Підзвітність, організація, прозорість і нагляд є невід'ємними елементами Стратегії реформи, що має прони-

зувати всі етапи й напрями управління в державі. П'ятим елементом Стратегії є надання адміністративних послуг, що має наближатися за процедурами до принципів Європейського Союзу. Шостий, останній, елемент реформи – управління державними фінансами.

Українським урядом було створено Координаційну раду з питань реформування державного управління (далі – Рада), яка є тимчасовим консультативно-дорадчим органом Кабінету Міністрів України, утвореним з метою забезпечення координації заходів щодо розробки проекту та реалізації Стратегії реформування державного управління на 2016–2020 роки.

Основними завданнями Ради є такі: 1) сприяння забезпеченню координації дій органів виконавчої влади, пов'язаних із розробкою проекту й реалізацією Стратегії та виконанням плану заходів щодо реалізації; 2) аналіз проектів актів законодавства, спрямованих на створення нормативно-правової бази з питань реформування державного управління; 3) підготовка пропозицій щодо вдосконалення організаційно-правових засад виконавчої влади.

Рада здійснює аналіз діяльності центральних органів виконавчої влади щодо реалізації Стратегії та виконання плану заходів щодо її реалізації, готує й подає Кабінетові Міністрів України пропозиції щодо підвищення ефективності такої діяльності; проводить моніторинг та оцінку ефективності реалізації Стратегії й виконання плану заходів щодо її реалізації, схвалення та оприлюднення періодичних звітів про хід їх реалізації; співпрацює з інститутами громадянського суспільства, підприємствами, установами й організаціями, незалежними експертами, міжнародними організаціями та їхніми представництвами в Україні; подає Кабінетові Міністрів України рекомендації і пропозиції [15].

Розвиток людського суспільства вплинув на появу публічних фінансів, які забезпечують, згідно з Конституцією України, справедливість і неупередженість розподілу суспільного багатства між громадянами й територіальними громадами [16], а також між державою й територіальними громадами, між різними територіальними громадами, органами влади, установами, організаціями. Цим самим, на думку Р. Гаврилюк, Верховна Рада України підтримала конституційно-правову доктрину публічних фінансів моделі соціально-інструментальної демократичної сучасної конструкції, що вже реалізована в повному обсязі багатьма держа-

вами світу. Згідно із цією доктриною, конструкція «суспільне багатство», застосована до публічних фінансів, є визначеною в Конституції України мірою свободи контрагентів держави в обов'язковому формуванні публічних фінансів. Інакше кажучи, частина їхньої приватної власності, на яку не поширюється правовий режим «суспільного багатства», апіорі безроздільно й повно перебуває в їхній повній власності, щодо якої вони вправі здійснювати повний набір правомочностей власника. Р. Гаврилюк також наголошує на необхідності доповнення Конституції України окремим розділом «Публічні фінанси» [17, с. 18].

Уперше в сучасній класичній формі конституційну процедуру регламентування публічних фінансів було запроваджено в Основному Законі Федеративної Республіки Німеччини від 23 травня 1949 року. Німецький народ у такий спосіб насамперед прагнув поставити надійний заслін на майбутнє волюнтаризму з боку правлячих кіл у поводженні з публічними фінансами та унеможливити використання їх в антинародних, негуманних інтересах, зобов'язував публічну владу підпорядкувати публічні фінанси завданням поліпшення добробуту і благополуччя всього населення країни. Зокрема, конституційному регламентуванню публічних фінансів ФРН повністю присвячено окремий розділ «Фінанси» Основного Закону держави [18].

Окрім конституцій європейських держав, модель функціонування публічних фінансів регулюється спеціальними законами та підзаконними актами. Наприклад, Польський закон “Act on public finance” («Про публічні фінанси» – переклад К. С.) від 8 грудня 2006 року [19] став відповідним кроком щодо впровадження Національної програми реформування у 2005–2008 роках.

У нашій країні законодавчо не визначено цілей, плану конкретних дій щодо реформування публічних фінансів, а також показників результатів їх виконання. Раніше затверджені стратегії втратили свою актуальність. Без оновленої стратегії вважаємо безуспішною реформу державного управління в країні загалом.

Висновки і пропозиції. З'ясовано, що реалізація законодавства про публічні фінанси не досить ефективна, не створено єдиного інституційного простору нормативно-правового управління публічними фінансами. Держава в особі Міністерства фінансів України в цьому процесі повинна відіграти роль координуючого та роз-

подільного центру, сприяючи децентралізації влади, що означатиме фінансову самостійність органів місцевого самоврядування. Для цього необхідно започаткувати окремий напрям роботи Координаційної ради з питань реформування державного управління. Це розробка стратегії реформування публічних фінансів.

Принцип правової впорядкованості об'єктивно зумовлює необхідність головним чином законодавчого визначення основних аспектів цілей, функцій, структур процесу управління публічними фінансами. Цей принцип доповнює принцип законності і створює сприятливі умови для раціонального й ефективного управління публічними фінансами, а прогалини та суперечності в чинному законодавстві стають причинами неефективного використання бюджетних коштів.

Напрямки вдосконалення нормативної бази, що регулює фінансові відносини:

- внесення змін до Конституції України, її доповнення окремим розділом «Публічні фінанси»;
- затвердження стратегії реформування публічних фінансів;
- систематизація бюджетного й податкового законодавства (суспільство бажає отримати вдосконалений Бюджетний кодекс і новий Податковий кодекс);
- забезпечення стабільності бюджетного та податкового законодавства. Доцільно було б передбачити стабільність законодавства України щодо забезпечення основ формування й використання публічних фінансів і заборонити вносити зміни протягом 3–5 років.

Запропоновані напрями вдосконалення законодавства підвищать потужність публічних фінансів і вдосконалять систему їх управління, що дасть можливість покращувати якість і підвищувати кількість послуг, які надаються державою та місцевим самоврядуванням України. Отже, вкрай важливою вважаємо розробку організаційно-правових основ управління публічними фінансами в Україні.

Список використаної літератури:

1. Юридичний словник-довідник / за ред. Ю.С. Шемшученка. – К. : Феліна, 1996. – С. 658.
2. Waldo Dwight. The Study of Public Administration. (Third Edition) New York. The MacMillan Company, 1955. – P. 2.
3. Державне управління: Словник-довідник / уклад.: В.Д. Бакуменко (кер. творчого кол.), Д.О. Безносенко, І.М. Варзар, В.М. Князєв, С.О. Кравченко, Л.Г. Штика ; за заг. ред.

- В.М. Князєва, В.Д. Бакуменка. – К. : Вид-во УАДУ, 2002. – 228 с.
4. Державне управління та державна служба: Словник-довідник / уклад. О.Ю. Оболенський. – К. : КНЕУ, 2005. – 480 с.
5. Державне управління: теорія та практика / [В.Б. Авер'янов, О.Ф. Андрійко, Ю.П. Битяк та ін.]. – К. : Юрінком Інтер, 1998.
6. Монаєнко А.О. Фінансова діяльність держави як категорія фінансового права / А.О. Монаєнко // Право України. – 2010. – № 9. – С. 162–171.
7. Упоров І.В. Финансовое право : [учебник] / И.В. Упоров, О.В. Старков. – М. : ЮНИТИ-ДАНА, 2013. – 359 с.
8. Пришва Н.Ю. Публічні доходи: поняття та особливості правового регулювання : [монографія] / Н.Ю. Пришва. – К. : КНТ, 2008. – 200 с.
9. Агарков М.М. Предмет и система советского гражданского права / М.М. Агарков // Советское государство и право. – 1940. – № 8–9. – С. 52–72.
10. Public Administration in Austria / Ed. Federal Chancellery. – Vienna, 1992. – 396 p.
11. Нечай А.А. Правові проблеми регулювання публічних видатків у державі : дис. ... докт. юрид. наук : спец. 12.00.07 «Адміністративне право і процес; фінансове право; інформаційне право» / А.А. Нечай ; Київський національний ун-т ім. Тараса Шевченка. – К., 2005. – 558 с.
12. Адміністративне право : [посібник для підготовки до іспиту] / [Ю.П. Битяк, В.М. Гаращук, В.В. Зуй та ін.]; за заг. ред. В.М. Гаращука. – Х. : Право, 2016. – 144 с.
13. Административное право Российской Федерации : [учебник для бакалавров] / отв. ред. Л.Л. Попов. – М. : РГ-Пресс, 2014. – 568 с.
14. Авер'янов В.Б. Реформування українського адміністративного права: необхідність переосмислення теоретичних постулатів / В.Б. Авер'янов // Актуальні проблеми держави і права. – 2003. – Вип. 19. – С. 8–12.
15. Конституція України від 28 червня 1996 р. – К. : Преса України, 1997. – 80 с.
16. Про Координаційну раду з питань реформування державного управління : Постанова Кабінету Міністрів України від 18 травня 2016 р. № 335 // Офіційний вісник України. – 2016. – № 42. – Ст. 1577.
17. Гаврилюк Р. Конституція держави і публічні фінанси: проблеми теорії / Р. Гаврилюк // Право України. – 2006. – № 12. – С. 15–19.
18. Конституции государств Европы : в 3 т. / под ред. Л.А. Окунькова. – М. : НОРМА, 2001. – Т. 1. – 2001. – С. 616–622.
19. Act on public finance of the Republic of Poland, 8 December 2006 // Journal of Laws. – № 249, item 1832, 29 December 2006.

Климова С. Н. Управление публичными финансами как составляющая реформы государственного управления в Украине

В статье отдельным элементом реформы государственного управления определено реформу государственных финансов. Установлено, что реализация законодательства о публичных финансах не является достаточно эффективной. Правовая база, регламентирующая управление публичными финансами, еще не структурирована, не создано единого институционального пространства нормативно-правового управления публичными финансами. Предлагается ввести в законодательство Украины термин «публичные финансы».

Ключевые слова: публичные финансы, управление, государственное управление, правовое регулирование, реформирование.

Klimova S. N. Management of public finances as part of public administration reform of Ukraine

Separate element of public administration reform identified reform of public finances. It was found that the implementation of the legislation on public finances is not very efficient. The legal framework regulating the management of public finances still unstructured, not only institutional space created legal management of public finances. The term “public finances” is proposed to introduce in the legislation of Ukraine.

Key words: public finance management, public administration, legal regulation, reforming.

М. О. Лиськов

кандидат юридичних наук,
докторант кафедри адміністративного права і процесу
Національної академії внутрішніх справ

ВИДИ ЛОТЕРЕЙ

У статті здійснено класифікацію лотерей. На основі системного аналізу виділено такі класифікаційні групи й, відповідно, види лотерей: за часом проведення: тиражна; безтиражна; комбінована; за призначенням: святкова; спортивна; для допомоги: інвалідам, дітям, безхатнім, тваринам тощо; шкільна; за обсягом виграшу: грандова; міні; за способом участі в лотереї: активна; пасивна; за масштабом проведення: загальнодержавна; місцева; міжнародна; за способом проведення: стимулювальна лотерея: інтернет-лотерея; телевізійна; радіолотерея; за рекламним призначенням: промо-акції, конкурси, вікторини; за економічним змістом як господарські операції з надання фінансових послуг: лотерея «Бінго»; лотерея «Тото»; розрядна лотерея; миттєва; числова лотерея.

Ключові слова: лотерея, господарська діяльність, ліцензія, міжнародний досвід, житлова лотерея.

Постановка проблеми. Державна монополія на проведення лотереї існує з кінця 40-х рр. XX ст. в більшості розвинутих держав, таких як Франція, Німеччина, Велика Британія, Бельгія, Швейцарія. І це не дивно, адже запровадження монополії за класичною моделлю дає державам можливість збирати значні фінансові ресурси. Державна монополія на проведення лотерей була запроваджена в СРСР, що дало змогу, зокрема, на 80% профінансувати Олімпійські ігри в Москві 1980 р. А обсяг розповсюдження лотерей у Франції становить 6 млрд. євро на рік. Як ще один яскравий приклад можна розглянути Польщу, яка запровадила повну монополію на проведення лотерей ще в 1998 р., унаслідок чого щорічні доходи її бюджету із цього джерела становлять 600 млн. євро. Водночас Російська Федерація не прийняла рішення про введення державної монополії на запровадження лотереї, і її бюджетні доходи із цього джерела є приблизно у 8 разів меншими, ніж у Польщі [1]. Саме тому Україна зацікавлена в монополізації лотерейної діяльності та в її розвитку. Державні лотереї розігруються через оператора державної лотереї – це юридична особа, яка отримала право від держави проводити державні лотереї. Законом дозволено проведення всіх видів лотерей, у тому числі й проведення лотерей в Інтернеті, а також проведення їх за кордоном, що надає операторам можливість розповсюдження ігор і, відповідно, отримання доходів за межами території держави.

Аналіз останніх досліджень і публікацій.

Загальнотеоретичні питання публічного адміністрування лотерейної сфери були предметом наукових пошуків таких фахівців, як А. Альохін, Ю. Козлов, А. Шпомер, С. Жилінський, Ю. Тихомиров, Ж. Іонова, О. Олейнік та інші. Окремі проблеми випуску і проведення лотерей були предметом наукових пошуків В. Туманова й ін.

Метою статті є розкриття видів лотерей.

Виклад основного матеріалу. Сьогодні існує дуже багато видів лотерей. Вони всі користуються попитом у споживачів. Так, в Україні в оператора «Молодьспортлото» проводяться спортивні тоталізатори «Спортліга» та «Спортпрогноз», а також лотереї «Забава», «Хто там», «Лотерея тіп-топ», «Мегалот» і миттєва лотерея «Гонка на гроші». В «Українську національну лотерею» входять «Супер Лото», «КЕНО», «Лото Максима», «Лото Трійка», «Секунда удачі» та спортивний тоталізатор «Фаворит». До оператора «Патріот» входять лотереї «Орел Решка», «Амазонка», «Зодіак», «Чемпіон», «Бліцлото», «Фауна», «Ельдорадо», «Лампа Аладіна», «Азія», «Сафарі», «Імперія розваг» і «Гривенька» тощо.

Для того щоб детально розглянути наявні види лотерей, їх необхідно систематизувати за допомогою класифікації.

Поділяємо думку С. Розової стосовно того, що призначення будь-якої класифікації в науках полягає в тому, щоб бути засобом найкращого

пізнання об'єктів, що вивчаються, про які до класифікації ще не було сформованих понять [2, с. 12].

Зміст класифікації простий. Усе різноманіття об'єктів, що вимагають осмислення або будь-якої обробки, організовуються у вигляді впорядкованої системи. Для цієї системи розробляються певні правила розподілу й навігації. Відповідно, кожному об'єкту відведено певне місце в цій системі. Для здійснення класифікації використовується весь логічний апарат. Класифікація як логічний оператор – це багатоступінчастий логічний поділ, у якому кожен із учасників поділу, у свою чергу, стає діленим поняттям, але вже на іншій підставі поділу.

Отже, класифікування будь-яких предметів здійснюється за умови наявності в них єдиних родових ознак. Крім того, класифікація може бути багаторівневою, оскільки кожен із елементів класифікації також може бути піддано класифікації.

Термін «класифікація» (від лат. classic – розряд, група) означає систему упорядкованого розподілу об'єктів на підставі певних ознак у логічній підпорядкованій послідовності. Безпосередньо методологія класифікації являє собою процес розподілу безлічі об'єктів за ознаками, правилами та принципами від найбільш загальних до часткових. Утворену при цьому систему називають класифікацією (системою класифікації) [3, с. 162].

Уважаємо, що класифікація лотерей дасть можливість не лише узагальнити інформацію про наявні їх види, а й відкрити особливості певних видів лотерей щодо їх проведення для дослідження та, відповідно, внесення пропозицій щодо вдосконалення їх адміністративно-правового регулювання.

У контексті викладеного насамперед значимо про висновок, якого дійшла В. Готинян-Журавльова, досліджуючи роль класифікації. Так, вона зауважує, що в XVII–XVIII ст. природнича класифікація вважалася найбільшою метою вивчення природи й вінцем наукового пізнання. У XIX–XX ст. ситуація дещо змінилася, але сьогодні кожна розвинена наука має у своєму арсеналі методів пізнання класифікацію [4, с. 50].

Можна виокремити такі класифікаційні групи й, відповідно, види лотерей: **за часом проведення**: тиражна; безтиражна; комбінована; **за призначенням**: святкова; спортивна; для допомоги: інвалідам, дітям, безхатнім, тваринам

тощо; шкільні; **за обсягом виграшу**: грандова; міні; **за способом участі в лотереї**: активна; пасивна; **за масштабом проведення**: загальнодержавна; місцева; міжнародна; **за способом проведення**: стимулювальна лотерея; інтернет-лотерея; телевізійна; радіолотерея; **за рекламним призначенням**: промо-акції; конкурси; вікторини; **за економічним змістом як господарські операції з надання фінансових послуг**: лотерея «Бінго»; лотерея «Тото»; розрядна лотерея; миттева; числова лотерея.

Розмежування лотерей за часом проведення виявляється в такому.

Тиражні лотереї – вид лотереї, коли переможці за всіма квитками, які беруть участь у тиражі, визначаються в процесі проведення розіграшу.

Їх можна поділити на два види: в яких гравцям надається право самостійного вибору чисел; у яких числа вже є на квитку.

У першому випадку гравець може ставити на ті чи інші номери, виходячи зі своїх прогнозів, інтуїції та інших факторів. Це найпопулярніший вид лотерей, адже саме в них накопичуються найбільші суперпризи. Виграшна комбінація формується за допомогою лототрону, з якого випадають кулі, або генератора випадкових чисел.

У другому випадку гравцеві надається можливість вибору квитка, також він може пошукати квиток, що містить потрібні йому номери, але повністю самостійно сформувати ігрову комбінацію він не може.

Безтиражні лотереї – вид лотереї, коли виграшні квитки визначаються вже на стадії друку лотерейних квитків. Гравець, який купив квиток, може відразу дізнатися, чи виграшний він, стерши захисний шар квитка. Якщо виграш невеликий, то його можна отримати на місці, в пункті продажу, а якщо він значний, то за великою сумою доведеться звернутися до офісу організатора лотереї.

Комбіновані лотереї – вид лотереї, який поєднує в собі властивості двох попередніх видів. Тут гравець стирає захисний шар, дізнаючись про миттєвий виграш, а після може чекати розіграш і отримати ще один приз.

За рекламним призначенням – промо-акції, вікторини, конкурси (вони ще мають назву стимулювальні лотереї), хоча в повному обсязі й не можуть бути зараховані до лотерей, але принцип визначення переможців, вплив учасників на результат гри тощо однаковий із лотереями.

Багато комерційних компаній влаштовують конкурси або промо-акції з метою привернути до себе уваги, прорекламувати продукт, збільшити цільову аудиторію тощо. Стимулювальні лотереї, згідно із законодавством, відрізняються від звичайних тим, що їх призовий фонд формується не за рахунок внесків учасників, а за рахунок коштів організатора лотереї. При цьому вони можуть проводитися за допомогою спеціального обладнання. Стимулювальні лотереї – це недорогий, але дуже дієвий інструмент маркетингу. Найчастіше стимулювальні лотереї використовують виробники продуктів харчування. А для виробників тютюнової та алкогольної продукції це взагалі один із основних інструментів просування.

Лотереї за ступенем участі: активна лотерея – один із видів лотерей, під час яких учасник гри сам визначає комбінацію цифр, символів, знаків на ігровому полі лотерейного квитка; *пасивна лотерея* – один із видів лотерей, під час яких учасник купує лотерейний квиток із уже нанесеною ігровою комбінацією, йому залишається тільки сподіватися, що придбаний квиток виявиться виграшним. У друкарні друкується певна кількість унікальних квитків (тираж), на кожен із яких наноситься певна комбінація чисел або символів, після чого ці квитки надходять у продаж.

Розглянемо зміст і особливості класифікаційної групи лотерей *за призначенням*.

Спортивні – традиційно держави направляють дохід від проведення лотерей на фінансування найбільш важливих і затребуваних соціальних і гуманітарних програм. Дохід від спортивних лотерей направлений саме на розвиток спорту.

Першою миттєвою лотереєю, яка була запущена «Молодьспортлото» в 2000 р., стала «Олімпійська», яка тільки-но з'явилась, одразу ж включилась у роботу зі збору коштів на спортивні цілі. Гроші, зібрані від проведення лотереї, були спрямовані на підготовку українських спортсменів, які виступали спочатку в Сіднеї, а потім і в Афінах.

12 червня 2000 р. була відкрита ще одна сторінка в історії «Молодьспортлото». Розіграш двох її числових лотерей «Українське спортлото 5 із 36» й «Українське спортлото 6 із 40» став проводитись двічі на тиждень, завдяки чому гравці мали можливість вигравати в два рази частіше. У серпні 2001 р. «Молодьспортлото» замінило ці лотереї новою числовою онлайн

лотереєю «МЕГАЛОТ» з ігровою формулою «6 із 45». Пізніше ця формула була замінена на більш сучаснішу «6 із 42 плюс число (Мегакулька) від 0 до 9».

У квітні 2002 р. великих змін зазнав «Український спортпрогноз», який перейшов, подібно «Мегалоту» й «Забаві», на онлайнві рейки. Відтепер гравці вітчизняного «Тото» не тільки змогли відчувати всі принади цивілізованої лотерейної гри (зміни строків прийому ставок і виплата виграшів, гарантія участі ставки у грі, простота гри за системою тощо), а й отримати можливість за 11 угаданих результатів отримати 20 тисяч гривень. Безліч зручностей і солідні гроші за вдалу гру – це саме те, що підіграло інтерес до лотереї знавців футболу й суттєво збільшило кількість її прихильників.

Медичні лотереї проводяться з метою отримання додаткових коштів на розвиток фізкультури і спорту, в тому числі олімпійського й паралімпійського руху, охорони здоров'я, освіти, ліквідацію наслідків аварій і стихійних лих, надання громадянам (сім'ям) державної соціальної допомоги, охорону навколишнього середовища, історичних і культурних цінностей, а також на інші цілі, і визначаються Кабінетом Міністрів України.

Святкові – кошти, зароблені за допомогою цієї лотереї, перераховуються для розвитку природоохоронних установ, що знаходяться на територіях санаторно-оздоровчих організацій, а також для інших цілей, які визначаються Міністерством фінансів України. Розіграші призового фонду, що складається з 45–50 відсотків від суми, отриманої від реалізації квитків, проходять близько 2 разів на рік. Крім грошей, тут розігруються й майнові призи. На квитку є й поле, призначене для моментальної гри; стерши захисне покриття, учасник може стати володарем грошової суми, яка видається лише після розіграшу всього призового фонду в ході основної гри.

Сутність лотерей за обсягом виграшу полягає в тому, що *грандові лотереї* – це вид лотерей, у яких заявлено великий призовий фонд, у ній кожна гра передбачає два етапи. Спочатку лототрон видає будь-які п'ять кульок. Трохи пізніше вгадується доля й шостої кульки, яка визначає результат гри та розіграш джек-поту. Без заповітного шостого номера джек-пот залишиться недоторканим. На практиці така лотерея не користується особливою популярністю, так як шанси на перемогу в цю лотерею прирівнюються нулю.

Міні-лотерея – це вид лотереї, у якій виграти завжди значно легше і швидше, тим більше, що вона проводиться досить часто. Принцип залишається тим же, тільки істотно змінюється кількість куль. Головне правило – вгадати п'ять кульок, отримати головний грошовий приз.

Зміст інтернет-лотереї, телевізійної, радіо-лотерея заснований *на способі проведення*.

У середині 1990-х рр. з'являється нове поняття *інтернет-лотерея (онлайн-лотерея)*. Офіційні оператори лотерей, беручи до уваги, що кількість інтернет-користувачів зростає з величезною прогресією і що людям імponує ідея грати онлайн, реалізують нові можливості, у мережі з'являється безліч сайтів онлайн-лотереї, які дають можливість купити лотерейні квитки через Інтернет. Крім того, з появою національних сайтів інтернет-лотереї, які забезпечують продаж лотерейних квитків жителям своїх країн, виникають перші міжнародні інтернет-агентства, що дають змогу грати онлайн у найбільші лотереї світу незалежно від місця розташування і проживання гравця.

Очевидним є той факт, що Інтернет відіграв незамінну роль в історії лотереї, яка завдяки його технологічним можливостям фактично отримала друге народження й колосальний ресурс для своєї популяризації, а з виходом на зовнішні ринки й для глобалізації індустрії.

Телевізійна лотерея з розвитком сучасних технологій і появою телебачення, а після й інформаційно-розважальних програм значно спростилася. Тепер для повноцінної гри людям не потрібно навіть виходити з дому.

Сутність розігрування лотереї полягає в тому, що квитки телевізійних лотерей можна придбати в магазинах або в спеціально обладнаних для продажу квитків пунктах. Кожен квиток відповідає тій телевізійній лотереї, яка розігрується по телебаченню. Як правило, всі вони проводяться в режимі реального часу, в студії ведучий крутить барабан, який наповнений різними типами «барил» з номерами. У студії присутні люди, які є володарями квитка й також чекають неймовірного збігу чисел. У кожному лотерейному квитку наявна певна комбінація чисел, яка може виявитися переможною або ж принести власникові квитка значні кошти. Переможна комбінація чисел складається в процесі прокручування барабана й видачі їм барил з певним номером або ж сам ведучий дістає бочонок навання. Якщо ж квиток складається, наприклад, із шести цифр, при видачі барабана

цифри збігаються з тими, що у квитку, то власник цього квитка стає власником суперпризу й переможцем лотереї. Також збіг може виявлятися в трьох, чотирьох і п'яти цифрах, при цьому гравець отримує певну грошову винагороду.

Замінити вирашаний квиток або квиток, у якому збіглася певна комбінація цифр, на реальні гроші можливо в тому ж пункті, де придбано квиток.

Призовий фонд телевізійних лотерей складається з половини прибутку від продажу лотерейних квитків, що врегульовано законом. Джек-пот становить 5% від тиражу, однак може формуватися виходячи з кількості реально проданих квитків (яких, як правило, менше, ніж випущених), інші вилучаються із продажу. Також джек-пот не може накопичуватися більше ніж 20 розіграшів, у цьому випадку примусово розігрується.

Головні призи, звичайно, більш істотні – від автомобіля і квартири до декількох мільйонів гривень. І все ж призовий фонд українських телевізійних лотерей досить бідний, порівняно з Європою і виграшами в сотні мільйонів доларів, що зумовлено низьким купівельним попитом на лотерейні квитки. Статистика стверджує, що українець витрачає всього \$ 2 на подібні завави, тоді як середньостатистичний європеець – \$ 150–200, а громадянин США, де найбільш популярні національна лотерея Powerball і лотерея Megamillion, – \$ 450.

Розіграш тиражу лотерей заборонено проводити з комп'ютера, через небезпеку хакерських атак. У більшості лотерей використовується лототрон із гумовими м'ячиками-кулями, вагою 74 г, на які нанесено цифри. Це стара добра традиція радянського «Спортлото», однак нинішнє обладнання для телевізійних лотерей, як правило, закордонне.

Радіолотерея проводиться на радіо. Завдання цього виду лотерей:

- спрямувати потік відвідувачів до торгових точок, торгових брендів, певної продукції тощо;
- зробити торгову марку відомою/впізнаваною. Тобто щоразу, коли потрібно купити будь-який товар, аудиторія повинна згадувати саме цей супермаркет, салон, автомайстерню, лікарню тощо;
- повідомити про додаткові/неочевидні для звичайної людини послуги;
- реклама якості послуг, швидкості виконання тощо;
- корегування негативних стереотипів цільової аудиторії.

Наступною класифікаційною групою є лотереї, які об'єднані ознакою *за масштабом проведення*.

Загальнодержавні лотереї – лотереї, що проводяться на території двох і більше областей.

Місцеві лотереї – лотереї, які проводяться на території однієї адміністративно-територіальної одиниці.

Міжнародні лотереї – це лотереї, що проводяться на території двох і більше країн.

Розглянемо сутність *лотерей за економічним змістом як господарських операцій із надання фінансових послуг*. *Лотерея «Бінго»* – це одно- або багатотиражна лотерея, умови випуску та проведення якої передбачають, що на лотерейному квитку попередньо надруковано комбінацію чисел, символів або знаків, а розподіл призового фонду відбувається відповідно до збігу визначених чисел і символів за результатами розіграшу. До лотерей «Бінго» належить «Лото-Забава». Якщо гравцеві вдасться викреслити одну вертикальну лінію квитка, він одержує 5–12 гривень, за дві викреслені лінії – 150–800 гривень, за три лінії – 300 тис. гривень. Той, хто викреслив три лінії, у яких не буде жодної підкови замість цифри, зірве джек-пот, зазвичай це 3 млн. гривень. *Лотерея «Тото»* – однотиражна лотерея, за умовами якої визначення суми призу та розподіл призового фонду відбуваються залежно від угадування гравцями результатів випадкових подій у різних видах професійних змагань, що включені до опублікованої програми лотереї. Для одержання призу в лотереї «Тото» гравець має вгадати результати не менше ніж 8 спортивних змагань. У лотереї «Спортпрогноз» (МСЛ) учасникам пропонують угадати результати 11 футбольних матчів. Призи виплачують тим, хто правильно спрогнозував 9, 10 або 11 результатів. За 11 угаданих пар у середньому платять 10–20 тис. гривень, за 10 – 3–4 тис. гривень, за 9–2 тис. гривень. Сума виграшу в лотереї залежить від кількості переможців і складності прогнозу, яку визначають футбольні експерти. Найбільший виграш у 46,8 тис. гривень було виплачено за 10 угаданих пар. *«Миттєва лотерея»* – придбання гравцем лотерейного квитка з безпосередньо вказаними в ньому друкарським способом сумою виграшу або фактом його відсутності. Квитки моментальної лотереї зазвичай мають яскравий барвистий вигляд, завдяки чому й привертають увагу гравців. В Україні розігрується близько двох десятків таких лотерей із призами від 5 до 250 тис. гривень. Виграшним є в середньому кожен четвертий квиток. Частина миттєвих лотерей комбінована. Наприклад,

гравця запрошують на телебачення, де розігрують більший приз. Так, у лотереї «Хто там» (Молодьспортлото) – це квартира в Києві, у лотереї «Банк-лото» (Патріот) – 1 млн. гривень. *«Розрядна лотерея»* – однотиражна лотерея, умови випуску та проведення якої передбачають придбання гравцем лотерейного квитка з попередньо надрукованим порядковим номером, а визначення переможця відбувається в разі збігу такого номера з результатами прилюдного розігрування тиражу. *«Числова лотерея»* – одно- або багатотиражна; за її умовами гравець самостійно визначає й указує в лотерейному квитку комбінацію чисел, символів або знаків, а розподіл призового фонду між гравцями та визначення розміру призу здійснюється відповідно до кількості збігів таких чисел, символів або знаків із результатами прилюдного розігрування тиражу [5].

Висновки і пропозиції. Отже, на основі системного аналізу виділено такі класифікаційні групи й, відповідно, види лотерей: за часом проведення: тиражна; безтиражна; комбінована; за призначенням: святкова; спортивна; для допомоги: інвалідам, дітям, безхатнім, тваринам тощо; шкільна; за обсягом виграшу: грандова; міні; за способом участі в лотереї: активна; пасивна; за масштабом проведення: загальнодержавна; місцева; міжнародна; за способом проведення: стимульовальна лотерея: інтернет-лотерея; телевізійна; радіолотерея; за рекламним призначенням: промо-акції, конкурси, вікторини; за економічним змістом як господарських операцій із надання фінансових послуг: лотерея «Бінго»; лотерея «Тото»; розрядна лотерея; миттєва; числова лотерея.

Список використаної літератури:

1. Білик Т.О. Лотерейна діяльність в Україні – чи доцільно скасувати монополію? / Т.О. Білик [Електронний ресурс] – Режим доступу : http://www.lex-line.com.ua/?language=ru&go=full_article&id=183.
2. Розова С.С. Классификационная проблема в современной науке / С.С. Розова. – Новосибирск : Наука, 1986. – 224 с.
3. Федотова Г.Ю. Товарная номенклатура внешнеэкономической деятельности : [учебник] / Г.Ю. Федотова. – СПб. : Троицкий мост, 2013. – 408 с.
4. Готинян-Журавльова В.В. Вплив способу створення класифікації на зміст класифікаційних чарунок / В.В. Готинян-Журавльова // Молодий вчений. – 2015. – № 2 (17). – С. 50–52.
5. Лотерея [Електронний ресурс] – Режим доступу : <http://ru.wikipedia.org/wiki>.

Лыськов М. А. Виды лотерей

В статье осуществлена классификация лотерей. На основании системного анализа выделены следующие классификационные группы и, соответственно, виды лотерей: по времени проведения: тиражная; бестиражная; комбинированная; по назначению: праздничная; спортивная; для помощи: инвалидам, детям, бездомным, животным и т. д.; школьная; по способу участия в лотерее: активная; пассивная; по масштабу проведения: общегосударственная; местная; международная; по способу проведения: стимулирующая лотерея: интернет-лотерея; телевизионная; радиолотерея; по рекламному назначению: промо-акции, конкурсы, викторины; по экономическому содержанию как хозяйственные операции по предоставлению финансовых услуг: лотерея «Бинго»; лотерея «Тото»; разрядная лотерея; мгновенная; числовая лотерея.

Ключевые слова: лотерея, хозяйственная деятельность, лицензия, международный опыт, жилая лотерея.

Lyskov M. O. Classification of lottery

The article carried out the lotteries classification. On the basis of system analysis identified the following classification groups and respectively, types of lotteries: time of carrying: draw; non-draw; combined; Intended: festive; sportswear; to help: the disabled, children, the homeless, animals, etc.;. school; by the process of the lottery: active; passive; the scale of: nationwide; local; international; according to the method of: stimulating lottery: online lottery; TV; radio lottery; for advertising purpose: promotions, competitions and quizzes; economic content as the business transactions to financial services: lottery "Bingo"; Lottery "Toto"; bit lottery; instantaneous; number lottery.

Key words: lottery, economic activity, license, international experience, housing lottery.

Ю. Б. Хапко

аспірант
Класичного приватного університету

ІНСТИТУЦІОНАЛЬНІ ТА СУБІНСТИТУЦІОНАЛЬНІ ПРАВОВІ ПРИНЦИПИ ІНВЕСТИЦІЙНОЇ ДІЯЛЬНОСТІ ДЕРЖАВИ

У статті автор вказує, що істотні ознаки принципів права, які знайшли своє відображення в принципах фінансово-правового інституту інвестиційної діяльності держави, полягають у такому: керівній (визначальній) ролі принципів права в розробці, удосконаленні та застосуванні фінансово-правових норм; нормативно-керівному характері основних засад, який проявляється в регулюючому впливі на суспільні відносини у фінансовій сфері; стабільності принципів фінансового права, тобто їх міцному, стійкому, постійно діючому нормативно-керівному становищі. Автор виділяє також принципи інституту й субінституту правового регулювання інвестиційної діяльності держави.

Ключові слова: інвестиційна діяльність, фінансове право, фінансово-правове регулювання, фінансова діяльність, держава, інвестиційні відносини, інвестор, фінанси.

Постановка проблеми. Правове регулювання інвестиційної діяльності держави, як і будь-якого іншого правового інституту, ґрунтується на певній системі принципів, тобто засадничих начал, правил і вимог, що виражають найбільш суттєві його особливості й цілеспрямованість. Перш ніж розпочати розгляд цього питання, необхідно звернутись до аналізу понятійного апарату юридичної категорії «принцип права».

Мета статті – дослідити інституціональні й субінституціональні правові принципи інвестиційної діяльності держави.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. У вітчизняній юридичній науці правовим проблемам організації інвестиційної діяльності та її фінансово-правового регулювання традиційно не приділяється спеціальна увага. У сучасний період ці питання досліджують Є.О. Алісов, Л.К. Воронова, М.П. Кучерявенко, А.О. Монаєнко, О.П. Орлюк, Н.Ю. Пришва, Т.А. Латковська, Н.Я. Якимчук та інші вчені.

Виклад основного матеріалу. Питання про правові принципи посідає одне із центральних місць у теорії права, ніколи не втрачаючи свою теоретичну й емпіричну актуальність, оскільки якщо немає принципів, то немає й науки.

У перекладі з латинської мови «принцип» означає першооснову якого-небудь явища, початкове, відправне положення. У словнику української мови він визначається як основне, початкове положення якої-небудь теорії, навчання, науки тощо.

У загальній теорії права існують різні погляди на поняття «принципи права». Так, одні науковці розуміють під ними головні, керівні положення, що визначають загальну спрямованість і найбільш суттєві риси змісту правового регулювання суспільних відносин, другі – начала, відправні ідеї його буття, які виражають важливі закономірності й засади цієї суспільно-економічної формації та складають його головний зміст, треті – керівні, відправні ідеї, що виступають початковими для права в цілому, четверті – соціальні цінності, виражені в праві.

П.М. Рабінович зазначає, що принцип права – це керівні засади (ідеї), які зумовлюються об'єктивними закономірностями існування й розвитку людини й суспільства та визначають зміст і спрямованість правового регулювання. Значення принципів права полягає в тому, що вони в стислому вигляді, концентровано відображають найсуттєвіші риси права, є начебто його квінтесенцією, «обличчям» [2, с. 99].

Кожна з викладених позицій, «долаючи» труднощі на шляху визначення загальнотеоретичного поняття «принципи права», має свої переваги й недоліки, проте ми не ставимо завдання їх детального розгляду. Вважаємо найбільш важливим виділення істотних ознак принципів права, які знайшли своє відображення в принципах фінансово-правового інституту інвестиційної діяльності держави. Серед них варто виділити такі:

1) керівну (визначальну) роль принципів права в розробці, удосконаленні та застосуванні фінансово-правових норм;

2) нормативно-керівний характер основних начал, який проявляється в регулюючому впливі на суспільні відносини у фінансовій сфері;

3) стабільність принципів фінансового права, тобто їх міцне, стійке, постійно діюче нормативно-керівне положення.

Проблема загальних фінансово-правових принципів була предметом вивчення вже в до-революційній літературі, проте це питання досліджувалось у межах пошуку керівних начал фінансової науки. На думку В.А. Лебедева, спроби деяких учених дати фінансовій науці загальні стани, начала, принципи, які обіймали б усю ідею науки, вказували б на її суть, робилися вже давно (наприклад, Ж. Боденом у роботі «*Les six livres de la Republique*» 1576 р.) [1, с. 44]. Варто зазначити, що одним із перших учених, який запропонував вважати підставами фінансової науки принципи права, тобто справедливе застосування відомих правил із боку держави під час вживання державних доходів, став А. Шеффле. Проте цю позицію було розкритиковано В.А. Лебедевим, який вважав, що принципи права не є винятковим керівним началом для фінансової науки, оскільки принцип права має панувати в усьому державному управлінні, а отже, не становить прикметну властивість фінансової науки [1, с. 52].

Принципи права за своїм характером не є довільними початками або початковими положеннями, що пронизують норми, інститути й галузі права. Вони об'єктивно зумовлюються економічним і соціально-політичним ладом суспільства, що існує в тій чи іншій країні, соціальною природою держави та права, характером пануючого в країні політичного й державного режиму, основними принципами побудови та функціонування політичної системи того чи іншого суспільства. У зв'язку із цим завдання юридичної науки повинне полягати не лише у відкритті та пізнанні суті правових принципів, а й у їх виявленні та формуванні з урахуванням реальності їхньої дії.

Нині не всі принципи правового інституту інвестиційної діяльності держави отримали належне закріплення в чинному законодавстві України, а ті, які отримали його, «розкидані» в численних нормативно-правових актах, що мають різну юридичну силу. У зв'язку з викладеним нами зроблено спробу сформулювати

й систематизувати інституціональні та субінституціональні принципи інституту правового регулювання інвестиційної діяльності держави, оскільки визначення принципів підгалузей та інститутів фінансового права є одним з основних завдань, що стоять перед сучасним фінансовим правом.

Цінність дослідження принципів фінансово-правового інституту інвестиційної діяльності держави полягає насамперед у тому, що, по-перше, на їх основі можна скласти загальне уявлення про весь фінансово-правовий інститут, по-друге, вони виступають основою для тлумачення фінансово-правових норм, а по-третє, вони задають основні напрями й орієнтири розвитку цього фінансово-правового інституту. Крім того, за допомогою принципів права визначаються цілі, завдання, методи правового регулювання, закріплюються правові категорії та поняття. Принципи права дають змогу не лише правильно розуміти та застосовувати правові норми, а й виявляти та усувати прогалини в чинному законодавстві. Під час надання наукової характеристики будь-якої системи проблему принципу обійти неможливо, оскільки без неї тему не буде глибоко розкрито.

Традиційно правові принципи поділяються на загальноправові, або загальногалузеві (що мають універсальний характер), міжгалузеві (які поширюються на декілька галузей права) і галузеві (що визначають специфіку конкретної галузі права) [2, с. 100]. На нашу думку, вказаний перелік принципів можна доповнити внутрішньогалузевими принципами, або принципами інститутів права, що виділяються в межах галузі права. В основі системи принципів права повинне лежати розмежування принципів за сферою їхньої дії як наслідок відносин, що відображають особливості, на які вони поширюються. Наголосимо, що всі принципи взаємопов'язані, проявляються один в одному та утворюють систему принципів права, головне місце в якій відводиться загальноправовим (загальногалузевим) принципам права.

На правове регулювання інвестиційної діяльності держави як фінансово-правового інституту поширюються всі галузеві принципи сучасного фінансового права з тією лише обмовкою, що під час їх розгляду щодо конкретного фінансово-правового інституту, у тому числі інвестиційної діяльності держави, вони набувають особливого характеру, заломлюються та відображають особливі риси, властиві конкрет-

ному правовому інституту. Зупинимось детальніше на найбільш важливих із них.

Так, *принцип пріоритетності публічних заведань* у правовому регулюванні фінансових відносин, що поєднуються з реалізацією приватних інтересів громадян, проявляється в інституті інвестиційної діяльності держави у вигляді використання державних інвестицій як інструменту для державного регулювання економіки з огляду на публічні інтереси суспільства. При цьому варто зауважити, що необхідність державного регулювання ринкових відносин має важливе значення, оскільки ефективний ринок не створюється сам собою, а є, зокрема, продуктом чи результатом розробки законодавства, а також реалізації державної політики. Також зазначимо, що державне втручання в інвестиційну сферу має об'єктивні межі. Ці межі зумовлені, з одного боку, реальними фінансовими можливостями держави, а з іншого – тим, що ріст присутності держави в економіці має сприяти притоку приватних інвестицій, а не їх витісненню.

Принцип соціальної спрямованості інвестиційної діяльності держави означає, що ця діяльність повинна приводити до соціального ефекту, сприяти задоволенню публічних інтересів усього суспільства (наприклад, підвищенню рівня зайнятості населення, розвитку соціальної інфраструктури, підвищенню рівня охорони здоров'я тощо).

Принцип унітарності припускає спрямованість фінансово-правового регулювання у сфері інвестиційної діяльності держави на поєднання загальнодержавних інтересів з інтересами адміністративно-територіальних одиниць, на забезпеченість необхідними інвестиційними ресурсами виконання функцій, що мають значення як для країни в цілому, так і для її регіонів. Так, у межах розвитку принципу унітарності Україна відмовилась від включення в державну адресну інвестиційну програму більшої частини об'єктів регіонального та місцевого значення, передавши відповідні кошти регіонам в умовах проведення реформи децентралізації.

Принцип рівноправності регіонів під час здійснення інвестиційної діяльності держави припускає визначення інвестиційних повноважень місцевих органів державної влади, встановлення й виконання видаткових зобов'язань на здійснення державного інвестування, визначення умов доступу територіальних громад до процедури розподілу міжбюджетних трансфертів із державного бюджету відповідно до єдиних

принципів і вимог, встановлених чинним законодавством.

Рівність як загальнофілософська категорія поділяється на два види – фактичну та юридичну. При цьому в основі такого поділу лежать два аспекти справедливості. По-перше, ця справедливість зрівнює («арифметична»), тобто йдеться про рівність усіх перед законом і судом. По-друге, ця справедливість є пропорційною («геометрична»), вираженою в еквівалентному обміні за допомогою співмірності, пропорційності («рівне за рівне», «кожному своє», «кожному – по справах його»). У зв'язку із цим розподіл міжбюджетних трансфертів соціального характеру з державного бюджету має здійснюватись відповідно до принципу «арифметичної» справедливості, тоді як міжбюджетні трансферти інвестиційного характеру повинні надаватись на основі принципу «геометричної» справедливості.

Принцип законності в державній інвестиційній діяльності виражається в тому, що весь процес вкладення державних інвестицій має детально регламентуватись нормами фінансового й інвестиційного законодавства, дотримання яких повинне забезпечуватись можливістю застосування до правопорушників заходів державного примусу.

Принцип гласності під час здійснення інвестиційної діяльності держави проявляється в процедурі доведення до загального відома громадян інформації про розробку, затвердження й фінансування цільових програм, адресних інвестиційних програм та інвестиційних проєктів, що реалізуються державою та її адміністративно-територіальними одиницями, а також про прийняття звітів про їх виконання, про результати фінансового контролю за цільовим використанням державних інвестицій.

Принцип економічного стимулювання як один із нових принципів сучасного фінансового права дуже помітно проявляється у сфері інвестиційної діяльності держави, основним призначенням якої є вкладення державних інвестицій із метою не лише комплексного розвитку національної економіки, а й активізації інвестиційної діяльності як державних інституцій, так і приватних осіб за рахунок надання їм державної підтримки та (або) забезпечення інвестиційної привабливості проєкту шляхом входження в нього держави.

Безперечний інтерес із позиції предмета дослідження викликають інституціональні та

субінституціональні принципи правового регулювання інвестиційної діяльності держави. На нашу думку, основними інституціональними принципами цього інституту є такі:

- принцип бюджетування, орієнтованого на результат, згідно з яким інвестиційні витрати держави спрямовані на досягнення конкретних результатів, у зв'язку із чим державні інвестиції вкладаються або надаються місцевим бюджетам під реалізацію конкретного інвестиційного проекту, що пройшов належну процедуру Due Diligence та відповідав усім критеріям надання державних інвестицій;

- принцип раціонального й ефективного використання обмежених державних коштів, що означає, що під час здійснення інвестиційної діяльності держави повинні виходити з необхідності досягнення заданих результатів із використанням найменшого обсягу коштів або досягнення найкращого результату з використанням визначеного бюджетом обсягу коштів;

- принцип поєднання планового й конкурсного надання державних інвестицій, який означає, що їх вкладення в об'єкти державної форми власності має здійснюватись на основі фінансових планів (довгострокових цільових програм), а в об'єкти приватної та комунальної форм власності – відповідно до умов і порядку проведення конкурсу;

- принцип збалансованості державних і приватних інвестицій, що полягає в тому, що державні інвестиції не повинні розглядатись як альтернатива приватних, тобто вони не повинні прямувати у високоприбуткові підприємства й галузі національної економіки. Основна мета державних інвестицій – комплексний розвиток економіки та активізація інвестиційної діяльності фізичних і юридичних осіб;

- принцип адресності й цільового характеру державного інвестування, який означає, що державні інвестиції надаються в розпорядження конкретних організаторів інвестування з позначенням цілей і напрямів їх вкладення;

- принцип договірної оформлення інвестиційних відносин у межах державного інвестування, що припускає укладення угод (державних контрактів) між Урядом України та органом місцевого самоврядування про здійснення державних інвестицій у межах капітальних вкладень, фінансових вкладень або міжбюджетних трансфертів. Ці види інвестиційних угод варто розглядати як різновиди адміністративних договорів;

- принцип вкладення державних інвестицій у реалізацію інвестиційного проекту лише в межах однієї з операцій інвестиційної діяльності держави. Він покликаний підвищити рівень планування державних інвестиційних витрат і виключити випадки вкладення державних інвестицій в інвестиційний проект із використанням різних операцій державного інвестування.

Також у межах окресленої проблеми певний інтерес викликає аналіз субінституціональних принципів, які можуть характеризувати вихідні положення в процесі правового регулювання відносин, пов'язаних з окремими формами інвестиційної діяльності держави (капітальними вкладеннями, фінансовими інвестиціями та капітальними трансфертами).

До принципів правового регулювання інвестиційної діяльності держави, здійснюваної у формі капітальних вкладень, на нашу думку, варто віднести такі:

- принцип фінансової, економічної й бюджетної ефективності державної інвестиційної діяльності, суть якого полягає в тому, що, по-перше, державні інвестиції повинні окупатись протягом терміну реалізації інвестиційного проекту з урахуванням вартості капіталу в часі; по-друге, вони повинні сприяти зростанню ВВП, забезпеченню динаміки економічного зростання; по-третє, реалізація інвестиційного проекту має збільшувати приплив податкових та інших обов'язкових платежів у відповідний бюджет або скорочувати витрати цих бюджетів;

- принцип державно-приватного партнерства в інвестиційній сфері, який припускає співпрацю на контрактній основі держави, територіальних громад і «бізнесу», що дає змогу об'єднати в цілі їхні ресурси й можливості, а також знизити ризики учасників інвестиційних проектів, розподілити зони їхньої відповідальності та погоджувати інтереси;

- принцип пріоритетності державного інвестування в стратегічні галузі національної економіки, що виражається в тому, що державні інвестиції повинні вкладатись насамперед у ті інвестиційні проекти, які пов'язані з розвитком «точок росту» економіки;

- принцип стабільності умов державного контракту, укладеного між державним замовником і підрядником, на весь період реалізації інвестиційного проекту. Згідно із цим принципом державний контракт повинен містити в обов'язковому порядку умови про обставини підрядника після здачі об'єкта в експлуатацію та

зобов'язання держави з фінансування. Витрати на весь період реалізації інвестиційного проекту, щодо якого укладено державний контракт, підлягають включенню у витратні зобов'язання держави та не можуть бути переглянуті. Кошторис витрат розглядається лише як складова частина конкурсної документації під час проведення торгів, а надалі підрядчик має свободу вибору найбільш ефективних та економічних способів реалізації проекту;

– принцип фінансування державних капітальних вкладень лише тих об'єктів капітального будівництва державної власності, які мають затверджену проектно-кошторисну документацію та в межах цих проектів і кошторисів. Під час його реалізації необхідно враховувати, що проектно-кошторисна документація є детально розробленими технічними й економічними даними та показниками, містить усі характеристики майбутнього будівництва. Її затвердження є основою для планування та фінансування будівництва, замовлення устаткування, а також укладення договорів підряду на капітальне будівництво. За відсутності попередньої експертизи й затвердженої проектно-кошторисної документації фінансування будівництва не здійснюється, а підрядним організаціям забороняється виконувати будівельно-монтажні роботи. Таким чином забезпечується економне витрачання державних коштів, запобігання непродуктивним витратам.

До принципів правового регулювання інвестиційної діяльності держави, що здійснюється у формі фінансових вкладень, можна віднести такі:

– принцип диверсифікації, який встановлює співвідношення між високонадійними й ризикованими фінансовими активами так, щоб можливі втрати від ризикованих активів покривалися доходами від надійних активів;

– принцип ліквідності, що є здатністю фінансових інструментів бути швидко проданими та перетвореними на готівкові грошові кошти без істотних втрат для держави за невеликих коливань ринкової вартості й витрат на реалізацію;

– принцип надійності, що припускає вкладення державних інвестицій у фінансові інструменти, які вирізняються низькою мірою інвестиційного ризику, стабільністю, стійким курсом і регулярними виплатами дивідендів;

– принцип зворотності державних інвестицій, який полягає в тому, що інвестиції слугують для організатора інвестування лише тимчасовим

джерелом фінансових ресурсів і мають бути повернені державі-інвестору. Причому повернення їх може бути як безпосереднім, так і за допомогою податкових та інших обов'язкових платежів;

– принцип доходності, що передбачає вкладення державних інвестицій у фінансові активи з метою отримання доходу (прибутку) у вигляді дивідендів, відсотків, приросту капіталізованої вартості тощо.

Серед специфічних принципів правового регулювання інвестиційної діяльності держави, що здійснюється у формі капітальних трансфертів, можна виділити такі:

– принцип співфінансування капітальних трансфертів, що являє собою інвестиційну підтримку територіальних громад із державного бюджету з урахуванням рівня їх бюджетної забезпеченості шляхом перейняття на себе державою частини видатків, пов'язаних із реалізацією регіональних інвестиційних проектів;

– принцип взаємних зобов'язань державних, місцевих органів влади з реалізації спільних інвестиційних проектів, а також принцип надання капітальних трансфертів бюджетам бюджетної системи України в міру здійснення видатків з урахуванням використаних раніше бюджетних асигнувань. Реалізація цих принципів дасть змогу підвищити ефективність використання державних коштів, призначених на інвестиційні цілі;

– принцип надання інвестиційних субсидій лише в межах державного та регіонального фондів співфінансування видатків, реалізація якого дасть змогу розмежувати фінансування інвестиційних заходів як таких, що приводять до збільшення державної й комунальної власності, та таких, що не приводять до неї, а також створити єдиний механізм розподілу інвестиційної фінансової допомоги серед адміністративно-територіальних одиниць.

Висновки. Проаналізувавши основні інституціональні й субінституціональні принципи, яким підпорядковується фінансово-правовий інститут інвестиційної діяльності держави, можна дійти певних висновків.

По-перше, принципи інституту правового регулювання інвестиційної діяльності держави є засадничими початками, ідеями, установками, на яких базується правове регулювання цього інституту. Ці принципи в концентрованому вигляді виражають саму суть правового регулювання державного інвестування та є елементом цього регулювання, оскільки є основними

керівними положеннями, які поширюються на всі відносини, що становлять предмет регулювання цього інституту. Вони також направляють розвиток і функціонування, дію цього фінансово-правового інституту.

По-друге, досліджуючи питання про принципи фінансово-правового інституту інвестиційної діяльності держави, не можна обійти увагою проблему наявності чи відсутності ієрархії принципів. Безперечно, принципи цього фінансово-правового інституту підпорядковуються певній логіці й перебувають у єдиній системі. Однак говорити про наявність принципів, які мають один щодо одного більшу або меншу юридичну силу, необґрунтовано. Уся система принципів інвестиційної діяльності держави є сукупністю рівнозначних основних положень, оскільки кожне з них є взаємообумовленим та об'єктивним, що виражає конкретну сторону сутності інвестиційної діяльності держави, спрямованої на досягнення її завдань.

По-третє, основними інституціональними принципами фінансово-правового інституту інвестиційної діяльності держави є такі: бюджетування, орієнтованого на результат; раціонального й ефективного використання обмежених державних коштів; сполучення планового та конкурсного надання державних інвестицій; збалансованості державних і приватних інвестицій; адресності й цільового характеру державного інвестування; договірного оформлення інвестиційних відносин; вкладення державних інвестицій у реалізацію інвестиційного проекту лише в межах однієї з операції інвестиційної діяльності держави.

По-четверте, до принципів субінституту правового регулювання інвестиційної діяльності держави, що здійснюється у формі капітальних вкладень, належать принцип фінансової, економічної й бюджетної ефективності дер-

жавної інвестиційної діяльності; принцип державно-приватного партнерства в інвестиційній сфері; принцип пріоритетності державного інвестування в стратегічні галузі національної економіки; принцип стабільності умов державного контракту, укладеного між державним замовником і підрядчиком, на весь період реалізації інвестиційного проекту; принцип фінансування державних капітальних вкладень лише за тими об'єктами капітального будівництва державної власності, які мають затверджену проектно-кошторисну документацію, і в межах цих проектів і кошторисів.

По-п'яте, до принципів субінституту правового регулювання інвестиційної діяльності держави, що здійснюється у формі фінансових вкладень, належать принципи диверсифікації, ліквідності, надійності, доходності та зворотності державних інвестицій.

По-шосте, до принципів субінституту правового регулювання інвестиційної діяльності держави, що здійснюється у формі капітальних трансфертів, належать принцип співфінансування капітальних трансфертів, взаємні зобов'язання органів публічної влади з реалізації спільних інвестиційних проектів, надання капітальних трансфертів бюджетам бюджетної системи України в міру здійснення витрат з урахуванням використаних раніше бюджетних асигнувань, надання інвестиційних субсидій лише в межах державного й регіонального фондів співфінансування видатків.

Список використаної літератури:

1. Лебедев В.А. Финансовое право : [учебник] : в 2 т. / В.А. Лебедев. – М. : Статут, 2000– . – Т. 2. – 2000. – 461 с.
2. Рабінович П.М. Основы заглавной теории права та держави : [навч. посібник] / П.М. Рабінович. – 5-те вид., зі змін. – К. : Атіка, 2001. – 176 с.

Хапко Ю. Б. Институциональные и субинституциональные правовые принципы инвестиционной деятельности государства

В статье автор указывает, что существенные признаки принципов права, которые нашли свое отражение в принципах финансово-правового института инвестиционной деятельности государства, заключаются в следующем: руководящей (определяющей) роли принципов права в разработке, совершенствовании и применении финансово-правовых норм; нормативно-руководящем характере основных начал, который проявляется в регулирующем влиянии на общественные отношения в финансовой сфере; стабильности принципов финансового права, то есть их крепком, стойком, постоянно действующем нормативно-руководящем положении. Автор выделяет также принципы института и субинститута правового регулирования инвестиционной деятельности государства.

Ключевые слова: инвестиционная деятельность, финансовое право, финансово-правовое регулирование, финансовая деятельность, государство, инвестиционные отношения, инвестор, финансы.

Khapko Yu. B. The institutional and subinstitutional legal principles of investment activity of the state

The author points out that the essential features of the principles of law, as reflected in the principles of financial and investment activity of the legal institution of the state, are as follows: leadership (determining) the role of the principles of the right to development, improvement and implementation of financial and legal norms; regulatory and managerial nature of the basic principles, which manifests itself in the regulatory impact on social relations in the financial sphere; stability of the financial law principles, that is, their sturdy, persistent, constant current regulatory guideline. The author also highlights principles of the institute and subinstitut legal regulation of investment activity of the state.

Key words: investment activity, financial law, financially-legal regulation, financial activity, state, investment relations, investor, finances.

УДК 342.9

Д. М. Явдокименко

аспірант

Класичного приватного університету

**ДОКАЗУВАННЯ ТА ДОКАЗИ ПІД ЧАС ВИРІШЕННЯ
АДМІНІСТРАТИВНО-ПРАВОВИХ СПОРІВ**

У статті автор досліджує особливості збору доказів у судовому й позасудовому порядку в адміністративному процесі, специфіку електронних документів як доказів та доказування під час вирішення адміністративно-правових спорів, перерозподіл тягаря доказування під час розгляду адміністративно-правових спорів, а також пропонує внести зміни до чинного законодавства України.

Ключові слова: адміністративно-правовий спір, адміністративне право, адміністративна юстиція, публічні права, адміністративний суд, позовна заява, державне управління.

Постановка проблеми. Питання про доказування й докази під час вирішення адміністративними судами та адміністративними органами влади адміністративно-правових спорів є одним із центральних питань як адміністративного судочинства, так і позасудового порядку вирішення адміністративно-правових спорів. Проблема доказування й доказів в адміністративному процесі отримала висвітлення в працях як представників науки адміністративного права, так і представників науки цивільного процесу. На наше переконання, наукою адміністративного права та науками цивільного й кримінального процесів достатньою мірою розроблена теорія доказів, які класифікуються як прямі й непрямі, первинні та вторинні, а також за джерелами отримання інформації. Тому ми зупинимось на проблемних питаннях не стільки теорії, скільки практики доказування під час вирішення адміністративно-правових спорів.

Мета статті – дослідити проблеми доказування й докази під час вирішення адміністративно-правових спорів.

Аналіз останніх досліджень і публікацій.

Проблематиці адміністративно-правових спорів приділяли увагу такі науковці, як В.Б. Авер'янов, О.М. Бандурка, В.М. Бевзенко, Ю.П. Битяк, К.В. Бортняк, І.П. Голосніченко, І.С. Гриценко, Е.Ф. Демський, Є.В. Додін, С.В. Ківалов, І.Б. Коліушко, А.Т. Комзюк, О.В. Кузьменко, Р.О. Куйбіда, Д.В. Ліпський, Р.С. Мельник, А.О. Монаєнко, М.І. Смокович, Ю.М. Старілов, В.С. Стефанюк, М.М. Тищенко та інші.

Виклад основного матеріалу. Є.В. Додін, характеризуючи доказування в адміністративному процесі, вказує на те, що доказування для органів державного управління є також необхідною умовою в справі встановлення істини, як і для судового-слідчих органів. Також учений наводить дві позиції щодо розуміння обсягу доказування, поширені в науці (сам автор вважає більш переконливою другу):

1) доказування включає лише збір і дослідження доказів без їх оцінки;

2) доказуванням є єдність збирання, дослідження й оцінки доказів, єдність практичної та

розумової діяльності, спрямованої в певних межах законодавства [2, с. 34].

Аналізуючи доказування в справах про адміністративне правопорушення, С.В. Петков визначає доказування як «вид процесуальної діяльності осіб (органів), правомочних приймати рішення в справі про адміністративні правопорушення, та інших учасників провадження зі збирання, перевірки й оцінки доказів із метою встановлення істини та вирішення інших завдань провадження в справі про адміністративне правопорушення» [4, с. 238].

У свою чергу А.М. Апаров пропонує вважати судовим доказуванням процесуальну діяльність суду та всіх суб'єктів процесу з витребування, надання, оцінки, дослідження доказів, що стосуються справи, з метою встановлення фактів предмета доказування та доказових фактів для постановки законного й обґрунтованого рішення в справі [1, с. 26].

Варто зауважити, що витребування й надання доказів входить у більш загальне поняття «збирання». Узагальнюючи, можна сказати, що доказування під час вирішення адміністративно-правового спору – це діяльність уповноважених органів влади та посадових осіб із вирішення адміністративно-правового спору, а також сторін спору та інших зацікавлених у результатах справи осіб зі збирання, дослідження й оцінки фактичних даних, що мають значення для вирішення адміністративно-правового спору.

Відповідно до ст. 251 Кодексу України про адміністративні правопорушення доказами в справі про адміністративне правопорушення є будь-які фактичні дані, на основі яких у визначеному законом порядку орган (посадова особа) встановлює наявність чи відсутність адміністративного правопорушення, винність цієї особи в його вчиненні та інші обставини, які мають значення для правильного вирішення справи. Ці дані встановлюються протоколом про адміністративне правопорушення, поясненнями особи, яка притягується до адміністративної відповідальності, потерпілих, свідків, висновком експерта, речовими доказами, показаннями технічних приладів і технічних засобів, що мають функції фото- й кінозйомки, відеозапису, у тому числі тими, які використовуються особою, яка притягується до адміністративної відповідальності, або свідками, а також що працюють в автоматичному режимі, або засобів фото- й кінозйомки, відеозапису, у тому числі тими, що використовуються особою, яка притягується до

адміністративної відповідальності, чи свідками, а також що працюють в автоматичному режимі, які використовуються під час нагляду за виконанням правил, норм і стандартів, що стосуються забезпечення безпеки дорожнього руху, протоколом про вилучення речей і документів, а також іншими документами.

Відповідно до ч. 1 ст. 69 Кодексу адміністративного судочинства України від 6 липня 2005 р. № 2747-IV доказами в адміністративному судочинстві є будь-які фактичні дані, на підставі яких суд встановлює наявність чи відсутність обставин, що обґрунтовують вимоги й заперечення осіб, які беруть участь у справі, та інші обставини, що мають значення для правильного вирішення справи. Ці дані встановлюються судом на підставі пояснень сторін, третіх осіб і їхніх представників, показань свідків, письмових та речових доказів, висновків експертів.

Незважаючи на це, можна констатувати, що процес доказування за ступенем своєї процесуальної врегульованості відрізняється під час вирішення адміністративно-правових спорів у позасудовому й судовому порядку. Адміністративний порядок поступається в цьому сенсі судовому, чому є декілька причин.

Насамперед система органів державної влади, місцевого самоврядування має таку невід'ємну бюрократичну властивість, як корпоративність, яка в певних управлінських ситуаціях відіграє позитивну роль (наприклад, під час організації ефективного виконання законів та інших нормативно-правових актів), проте у випадку з адміністративно-правовими справами частіше виступає фактором, який здійснює негативний вплив на розроблення чіткої нормативної врегульованості процесу доказування.

Позитивна тенденція, пов'язана з максимальним розширенням прав на судове вирішення адміністративно-правових спорів, дещо відсунула на другий план питання вдосконалення адміністративного порядку розгляду спорів, у якому, окрім інших проблем, проблема доказування є чи не основною. Вищий орган або посадова особа розглядають скаргу переважно за матеріалами, які надійшли до них, у вигляді документів. У деяких випадках може бути проведена службова перевірка, результати якої також документально фіксуються. Під час розгляду скарг на постанови в справі про адміністративні правопорушення вищим органом, як і судом, можуть викликатись для допиту свідки, призначатись експертизи тощо.

Однак з інших категорій адміністративно-правових спорів адміністративний порядок їх розгляду припускає лише дослідження документів і відомостей, що містять інформацію про обставини, які мають значення для справи.

Проте деякі докази, покладені юрисдикційним органом в основу оскаржуваного рішення, фактично не можуть бути перевірені вищим органом або судом. У зв'язку із цим привертає увагу проблема відсутності протоколу про адміністративне правопорушення під час розгляду справ про адміністративні правопорушення суддею, оскільки це має значення під час перевірки вищим судом законності й обґрунтованості винесеної постанови. Під час перевірки вищим судом постанови суду в справі про адміністративне правопорушення відсутність протоколу не дає можливості перевірити, чи всі факти, що мають доказове значення, покладені в основу постанови.

Однією з проблем доказів і доказування під час вирішення адміністративно-правових спорів є проблема електронних документів, що особливо важливо в час розвою електронних інформаційних технологій. Варто відділяти електронні документи від іншої інформації, що міститься на електронних носіях, – баз даних комп'ютерних програм. Постає питання про те, чи вся вказана інформація може бути використана як доказова за всіма категоріями адміністративно-правових спорів. На нашу думку, файл як організаційно-структурована форма організації електронного документа фактично є аналогом матеріального носія традиційного документа в новітніх інформаційних технологіях.

Розцінювати електронний документ як аналог традиційного (паперового) можна лише в разі закріпленої законом можливості його ідентифікації, у тому числі шляхом електронного цифрового підпису відповідно до Закону України «Про електронний цифровий підпис» від 22 травня 2003 р. № 852-IV. У випадку з електронним посвідченням підпису на електронних документах варто мати на увазі, що засвідчується не лише підпис власника сертифікату ключа підпису, а й відсутність спотворень в електронних документах. Підтвердження достовірності електронного цифрового підпису в електронному документі є умовою використання цього документа як доказу. До прийняття згаданого закону в юридичній літературі не було єдності поглядів не лише на те, до яких видів доказів (письмових чи речових) можуть належати елек-

тронні документи, а й на їх використання як доказів. Чинне законодавство вирішує це питання дуже суперечливо.

Річ у тому, що електронні докази не мають однієї з двох основних ознак письмових доказів, і на відміну від письмових документів електронні документи самі по собі не доступні людському сприйняттю. Писемність припускає систему графічних знаків, а електронні документи використовують цифрову систему, що декодується в графічну лише за допомогою спеціальних технічних засобів. Таким чином, прийшов час говорити не про письмові докази, виражені в цифровій формі, а про електронну форму доказів.

Закріплені свідчення деяких спеціальних технічних засобів, зокрема приладів для виміру швидкості транспортних засобів, не обладнаних системою відеоспостереження й фіксації, як у судовому засіданні, так і вищим органом можуть бути перевірені лише з огляду на дані, відбиті в протоколі про адміністративне правопорушення. У щільному потоці транспортних засобів посадова особа органу, що здійснює контроль за безпекою дорожнього руху, під час користування вказаним приладом часто не може об'єктивно зафіксувати факт порушення. Отже, без додаткових доказів такі свідчення самі по собі є лише непрямим доказом. Відображення цих даних у протоколі про адміністративне правопорушення не робить свідчення технічного засобу необхідним доказом та жодним чином не може слугувати приводом для визнання презумпції законності актів, рішень, дій органів влади й управління та їхніх посадових осіб.

В Україні до 1990-х рр. менталітет законодавця сприяв тому, що, як правило, визнавалась презумпція правоти дій чи бездіяльності державних органів, відсутність процесуальної рівності між особою та органом (посадовою особою), дії якого (якої) оскаржувались, унаслідок чого відсутня детально врегульована процедура доказування (багато в чому вона недосконала й нині). У цьому сенсі показовою є позиція С.В. Петкова, який, аналізуючи оскарження дій співробітників органів, що накладають адміністративне стягнення за ситуації, коли не складається протокол про адміністративне правопорушення, вважає, що має право на існування також заборона оскарження дій, з правомірністю яких правопорушник погодився, або визнаних ним фактів. За такого підходу представник юрисдикційного органу або відповідна

посадова особа взагалі нічого не доводить кому-небудь, крім особи, яка притягується до відповідальності [4, с. 196].

Останнім часом ситуація щодо презумпції невинуватості особи, яка притягується до адміністративної відповідальності, в адміністративному праві та суміжних із ним галузях права змінилася. Так, М.В. Карасьова стосовно дослідження презумпцій і фікцій у фінансовому праві вказує на наявність презумпції сумлінності саме платника податків, а не податкових органів, із чого постає презумпція доказування податкового органу [3, с. 165]. Питання про перерозподіл тягаря доказування в справах, що постає з адміністративно-правових відносин, припускає, що особа, яка оскаржує дію чи бездіяльність органу або особи, наділеної державно-владними повноваженнями, зобов'язана довести факт порушення її прав і законних інтересів. У судовому порядку законність оскарження дії чи бездіяльності зобов'язана доводити та сторона в адміністративно-правовому спорі, дії або бездіяльності якої оскаржуються. Однак вказане правило не може бути однозначно застосоване до доказування за всіма типами адміністративно-правових спорів.

За відсутності кодифікованого нормативно-правового акта, яким здійснювалося б загальне регулювання позасудового порядку вирішення адміністративно-правових спорів, необхідно керуватись правилами доказування в кожному конкретному випадку, закріпленими відповідним актом щодо конкретної категорії спорів.

Перерозподіл тягаря доказування під час розгляду адміністративно-правових спорів у судах загальної й адміністративної юрисдикції має на меті посилення гарантій правового захисту осіб, які прагнуть захистити свої можливо порушені права й законні інтереси. Це пов'язано з тим, що фізична або юридична особа просто не має доступу до доказів, які можуть бути покладені в обґрунтування дії чи бездіяльності, якими могли бути порушені права й законні інтереси особи. Варто зазначити, що аналогічна ситуація виникає в адміністративно-правових спорах про компетенцію, а також у спорах, що постають з адміністративних договорів. Як і у випадку з фізичними особами, органи влади, наділені державно-владними повноваженнями, через відомчу замкнутість також можуть не мати доступу до відомостей і фактів, що стали основою для дій (бездіяльності) іншого органу влади або посадової особи. За вказаних обста-

вин обґрунтованим є закріплення інквізиційних елементів адміністративного процесу в частині збору доказів під час вирішення адміністративно-правових спорів, що означає, що під час розгляду й вирішення справ, які виникають із публічних правовідносин, суд може витребувати докази за своєю ініціативою з метою правильного вирішення справи.

Сучасні автори також говорять про те, що провадження в цих справах має підпорядковуватись принципу об'єктивної істини внаслідок імперативного характеру норм публічного права, які мають бути застосовані в результаті розгляду цих справ.

Практика судового розгляду в адміністративних справах характеризується тим, що процес збору доказів із боку заявника (скаржника) не обмежується доказуванням факту дії чи бездіяльності органу влади, який, на думку особи, зачіпає її право, обов'язок або законний інтерес. Часто особа, яка захищає свої публічні права й законні інтереси, порядок реалізації управлінських обов'язків, займає активну позицію не лише щодо дослідження, а й щодо збирання доказів.

Особа може отримати докази або під час судового засідання, або в перерві судового засідання. Хоча це не дає можливість завчасно ознайомити протилежну сторону зі знову отриманими відомостями про фактичні дані та позбавляє особу права посилається на них під час розгляду справи. Це затягує судовий процес, оскільки суд або суддя повинні дати час особам, які беруть участь у справі, ознайомитись із новими доказами. Вказане правило, на нашу думку, має бути викладене в імперативній формі, а не застосовуватись на розсуд суду. Якщо ж ставити за мету дійсний захист суб'єктивних публічних прав і законних інтересів громадян та організацій, то варто визнати, що попереднє розкриття інформації з боку фізичної чи юридичної особи, яка вважає, що її права або інтереси порушені, має належати лише до доказування факту порушення відповідних прав і законних інтересів, тобто до обов'язкового елемента доказування. Якщо ж особа займає активну позицію щодо збирання тих доказів для суду, стосовно яких вона може формально й не робити цього, то позбавлення її права надавати докази в будь-який момент судового засідання до винесення судового акта в справі в першій інстанції є нічим іншим, як послабленням процесуальних гарантій судового захисту.

Зрештою, доказами можуть бути лише ті відомості про факти, які пройшли відповідну процесуальну перевірку судом. У кримінально-процесуальній теорії доказів, яку цілком можна перенести на адміністративні докази, справедливо вказується, що визнання відомостей, які стосуються справи та отримані відповідно до закону, достовірні, їх трансформація в докази відбувається насамперед шляхом з'ясування обставин, що дають змогу судити про цю якість у ході доказової діяльності в конкретній справі. На перевірку як обов'язковий елемент доказування вказується також в адміністративно-правовій літературі.

Висновки. Доказування під час вирішення адміністративно-правового спору – це діяльність уповноважених органів публічної влади та їхніх посадових осіб щодо вирішення адміністративно-правового спору, а також сторін цього спору й інших зацікавлених у результатах справи осіб зі збору, дослідження та оцінки фактичних даних (відомостей про факти), що мають значення для вирішення адміністративно-правового спору.

Процес доведення за своєю процесуальною врегульованістю відрізняється під час вирішення адміністративно-правових спорів у позасудовому та судовому порядкух. Адміністративний порядок поступається в цьому сенсі судовому. Одна з причин цього полягає в тому, що система органів державної влади й місцевого самоврядування має таку невід'ємну бюрократичну властивість, як корпоративність, що в певних

управлінських ситуаціях відіграє позитивну роль (наприклад, під час організації ефективного виконання законів та інших нормативно-правових актів), проте у випадку з адміністративно-правовими спорами найчастіше виступає фактором, що здійснює негативний вплив на розробку чіткої нормативної врегульованості процесу доказування.

Якщо законодавець не вбачає в попередньому розкритті інформації ознаки послаблення процесуальних гарантій під час спорів з органом публічної влади, то вважати доказами інформацію, яку вимагається розкрити до її судової перевірки, навряд чи можливо. У зв'язку із цим необхідно в чинному законодавстві України викласти приписи, згідно з якими особи, які беруть участь у справі, мають право посилатись лише на ті відомості, з якими інші особи, що беруть участь у справі, були ознайомлені завчасно.

Список використаної літератури:

1. Апаров А.М. Особливості здійснення контрольної функції державою в адміністративному процесі / А.М. Апаров // Право та державне управління. – 2011. – № 4. – С. 23–27.
2. Додин Е.В. Доказательства в административном процессе / Е.В. Додин. – М. : Юридическая литература, 1973. – 180 с.
3. Карасева М.В. Финансовое правоотношение / М.В. Карасева. – М. : Норма – Инфра-М, 2001. – 288 с.
4. Петков С.В. Теория административного права : [навч. посібник] / С.В. Петков. – К. : КНТ, 2014. – 304 с.

Явдокименко Д. М. Доказывание и доказательства при решении административно-правовых споров

В статье автор исследует особенности сбора доказательств в судебном и внесудебном порядке в административном процессе, специфику электронных документов в качестве доказательств и доказывания при решении административно-правовых споров, перераспределение бремени доказывания при рассмотрении административно-правовых споров, а также предлагает внести изменения в действующее законодательство Украины.

Ключевые слова: административно-правовой спор, административное право, административная юстиция, публичные права, административный суд, исковое заявление, государственное управление.

Yavdokymenko D. M. The finishing telling and proofs at decision of administrative legal disputes

The author explores the features of the collection of evidence in court and out of court in the administrative process, the specificity of electronic documents as evidence and proof in dealing with the administrative and legal disputes, the redistribution of the burden of proof when considering legal and administrative disputes, and proposes to amend the current legislation of Ukraine.

Key words: administrative and legal dispute, administrative law, administrative justice, public laws, administrative court, point of claim, public administration.

УДК 342.95

А. В. Яковенкоздобувач кафедри адміністративного і кримінального права
Дніпропетровського національного університету імені Олеся Гончара

ОКРЕМІ ПИТАННЯ ПРИТЯГНЕННЯ ДО АДМІНІСТРАТИВНОЇ ВІДПОВІДАЛЬНОСТІ ЗА НЕВИКОНАННЯ СУДОВИХ РІШЕНЬ В УКРАЇНІ

У статті досліджуються суспільні відносини у сфері адміністративного судочинства, діяльність органів досудового слідства та прокурорський нагляд, сучасний стан законодавства, яке встановлює адміністративну відповідальність за невиконання судових рішень, а також обґрунтованість цих норм і достатність їх положень для ефективного застосування й відповідності європейським стандартам, пропонуються шляхи вдосконалення законодавства в цій сфері.

Ключові слова: адміністративна відповідальність, посадова особа, окрема ухвала, залишення без розгляду, несвоєчасна відповідь, невиконання судового рішення, кваліфікація.

Постановка проблеми. У ст. 124 Конституції України однією з основних гарантій справедливого судочинства передбачено обов'язковість рішень суду [1]. На шляху до Європейського Союзу 17.07.1997 Україна ратифікувала Європейську конвенцію про захист прав людини і основоположних свобод (далі – Конвенція), яка, відповідно до ч. 1 ст. 9 Конституції України, стала частиною національного законодавства [2]. Згідно зі ст. 19 Конвенції, кожен громадянин України може звернутися до Європейського суду з прав людини за захистом його прав і отримати відповідну компенсацію, адже одним із зобов'язань України є, зокрема, неухильне дотримання виконання законних судових рішень як способу реалізації правоохоронної діяльності, виконання Україною рішень органів міжнародного правосуддя на порушення міжнародних обов'язків тощо.

Незважаючи на це, щороку в Україні не виконується чимало судових рішень, про що свідчить «невблаганна» судова статистика Єдиного державного реєстру судових рішень [3]. В умовах сучасної глобалізації та демократичних перетворень перед країною стоїть завдання щодо зміни ставлення до правоохоронної системи як посадових осіб, так і громадськості.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Забезпечення виконання судових рішень вивчалася науковцями різних часів і галузей права, серед яких В.Б. Авер'янов, А.М. Авторгов, М.Г. Авдюков, С.С. Алексєєв, А.В. Андрушко,

Ю.П. Битяк, Ф.В. Бортняк, Г.І. Богонюк, І.П. Голосніченко, В.В. Долежан, О.Є. Кухарєв, Г.С. Костіна, М.А. Князьков, С.Л. Лисенков, М.П. Омельченко, І.Л. Петрухін, В.М. Савицький, О.А. Сасін, В.С. Смородинський, І.В. Тирічев, С.В. Ушаков, Є.І. Фурса, К.В. Шкарупа, М.Й. Штефан і С.М. Штефан та ін. Проте заявлена тема, на жаль, зацікавила невеликий відсоток науковців-адміністративістів і досліджувалась крізь призму забезпечення виконавчого провадження.

Водночас у статті 185-6 Кодексу України про адміністративні правопорушення (далі – КУпАП) передбачено відповідальність за невиконання заходів щодо окремої ухвали суду, залишення посадовою особою без розгляду окремої ухвали суду або невиконання заходів щодо усунення значених у ній порушень закону, а так само несвоєчасну відповідь на окрему ухвалу суду [4].

Ураховуючи, що статистика притягнення до відповідальності за ст. 185-6 КУпАП занадто низька, порівняно з досить високим рівнем ігнорування обов'язку виконання рішення суду, можемо констатувати, що проблема кваліфікації цього виду правопорушень, безперечно, є актуальною та потребує ретельного дослідження у зв'язку з тими завданнями, які стоять перед суспільством і державою в умовах створення сучасної європейської країни.

Мета статті – дослідити правову проблему механізму забезпечення виконання судових рішень і притягнення до адміністративної відповідальності за їх невиконання в Україні.

Виклад основного матеріалу. Відповідно до Законів України «Про судоустрій і статус суддів» (ст. 13) і «Про виконавче провадження» (ч. 2 ст. 88), а також ч. 2 ст. 14 Кодексу адміністративного судочинства України (далі – КАСУ), судові рішення, які набрали законної сили, є обов'язковими до виконання всіма громадянами та посадовими особами органів державної влади, місцевого самоврядування, підприємств, установ, організацій, об'єднань, які існують в Україні. Насамперед, безумовно, це стосується органів публічної влади й державних службовців. З огляду на практику Європейського суду з прав людини варто сказати, що виконання судових рішень у національних судах вважається невід'ємною частиною судового розгляду.

Як зазначалося вище та відповідно до ст. 19 Конституції України, серед різних видів юридичної відповідальності за невиконання чи недобросовісне виконання судових рішень законодавець установив адміністративну відповідальність за «невжиття заходів щодо окремої ухвали суду» (ст. 185-6 КУпАП). Остання настає за залишення посадовою особою без розгляду окремої ухвали суду або невжиття заходів до усунення зазначених в ній порушень закону, а так само несвоєчасну відповідь на окрему ухвалу суду.

Проаналізуємо цей склад правопорушення. Це дасть змогу наблизитись до відповіді на питання про незначну кількість правозастосовної практики щодо розглядуваної норми в умовах її принципової затребуваності.

Традиційно в складі правопорушення виокремлюють чотири елементи: об'єкт, об'єктивну сторону, суб'єкт і суб'єктивну сторону, серед яких для кваліфікації виокремлюють лише обов'язкові ознаки, виписані в нормі закону.

Як впливає з назви глави 15 КУпАП «Адміністративні правопорушення, що посягають на встановлений порядок управління», загальним об'єктом посягання в ст. 185-6 «Невжиття заходів щодо окремої ухвали суду» є встановлений порядок управління, безпосереднім – сфера судочинства. У науково-практичних коментарях об'єктом цього правопорушення визначаються «суспільні відносини у сфері судочинства, діяльності органів досудового слідства та прокурорського нагляду» [5; 6]. Чому саме мова йде про інших, крім судових органів, ми з'ясуємо в процесі аналізу.

Такий висновок зумовлений передусім попередньою редакцією ст. 185-6 КУпАП, яка мала

назву «Невжиття заходів щодо окремої ухвали суду чи окремої постанови судді, подання органу дізнання, слідчого або протесту, припису чи подання прокурора», у ч. 2 якої раніше було передбачено: «Залишення посадовою особою без розгляду подання органу дізнання чи слідчого про усунення причин і умов, що сприяли вчиненню злочину, або протесту, припису чи подання прокурора, а так само несвоєчасна відповідь на подання, протест чи припис» [7]. У такому варіанті об'єктом посягання дійсно мають бути не тільки суспільні відносини у сфері судочинства, а й діяльність органів досудового слідства та прокурорського нагляду тощо. У зв'язку з прийняттям нової редакції Закону України «Про прокуратуру» сфери суду та прокуратури розділилися, тому в КУпАП уведено ст. 185-8 «Ухилення від виконання законних вимог прокурора» стосовно невиконання посадовою особою законних вимог прокурора (ч. 1) і «ухилення від виконання законних вимог прокурора щодо прибуття в орган прокуратури».

Під час кваліфікації варто також урахувати наявність ст. 382 Кримінального кодексу України, яка встановлена за умисне невиконання службовою особою рішення, ухвали, постанови суду, що набрали законної сили, або перешкоджання їх виконанню, а також умисне невиконання службовою особою рішення Європейського суду з прав людини [8]. Цю статтю потрібно відмежовувати від адміністративного правопорушення не тільки за об'єктивною стороною, а й за предметом правопорушення. Для цього необхідно з'ясувати, що є окремою ухвалою суду, і чітко відрізнити її від інших видів судових рішень – постанов, рішень і вироків.

Як чітко визначено законодавцем у ст. 3 КАСУ, в адміністративному процесі передбачено тільки дві форми рішень суду: постанова та ухвала, причому «ухвала – письмове або усне рішення суду будь-якої інстанції в адміністративній справі, яким вирішуються питання, пов'язані з процедурою розгляду адміністративної справи, та інші процесуальні питання; ухвалами судів апеляційної та касаційної інстанцій також вирішуються вимоги апеляційної чи касаційної скарги» (п. 13) [9].

У розглядуваному складі законодавець використовує термін «окрема ухвала». Під нею треба розуміти вид рішення, яким суд реагує на виявлені під час розгляду справи причини й умови, що сприяли вчиненню порушення. Причини й умови, що сприяли вчиненню порушен-

ня, можуть полягати в неналежному виконанні посадовими особами обов'язків, недотриманні строків розгляду звернень тощо. Отже, окрема ухвала може бути постановлена, якщо під час розгляду виявлено ознаки складу правопорушення. Винесення окремої ухвали як виду судового рішення передбачено різними процедурними законами: Господарським процесуальним кодексом України (ст. 90) і Цивільним процесуальним кодексом України (ст. 211).

Уважається, що юридична кваліфікація правопорушення в окремій ухвалі не наводиться, однак, як правило, в ній зазначається, які саме елементи складу правопорушення потрібно перевірити. Як зазначають дослідники, найчастіше суди постановляють окремі ухвали через невиконання підприємствами, установами, організаціями приписів про забезпечення (витребування) доказів, що спричиняло істотне порушення строків розгляду справ [10].

Об'єктивна сторона полягає в пасивних діях правопорушника у трьох формах: 1) залишення без розгляду окремої ухвали суду; 2) невжиття заходів щодо усунення зазначених у ній порушень закону; 3) несвоєчасна відповідь на окрему ухвалу суду. Склад правопорушення – формальний, адже законодавцем не прописано в нормі закону обов'язковість наслідків, які можуть статися.

Окрема ухвала суду виноситься, коли в засудженого до позбавлення волі є неповнолітні діти, які залишилися без нагляду й потребують влаштування або встановлення над ними опіки чи піклування. Суд за матеріалами судового розгляду може винести окрему ухвалу й в інших випадках, якщо визнає це за необхідне, не пізніше як у місячний строк, а про вжиті заходи та результати повідомлено суд, який виніс окрему ухвалу. Тож у законі передбачено конкретний строк для виконання об'єктивної сторони – місячний строк.

Про вжиті заходи щодо усунення причин та умов, що сприяли порушенню закону, згідно з ч. 1 ст. 166 КАСУ, суду повідомляється не пізніше одного місяця після надходження окремої ухвали. Ігнорування цього строку є підставою для притягнення винних осіб до адміністративної відповідальності. Цей термін, безумовно, є обов'язковою ознакою об'єктивної сторони передбаченого ст. 185-6 КУпАП складу правопорушення.

Водночас вітчизняні практики переконують, що особи, яким адресовано окрему ухвалу та які повинні письмово повідомити суд про вжиті заходи протягом одного місяця з дня її одер-

жання, «далеко не завжди» це положення закону сумлінно виконують [10].

Не зайво сказати, що в рішенні Комітету Міністрів Ради Європи від 8 червня 2009 року вказується на 300 справ, які стосуються невиконання або суттєвих затримок у виконанні органами державної влади або державними підприємствами остаточних судових рішень. Тобто основним недоліком у механізмі виконання рішень судів є тривалість виконання цих рішень [11].

Відповідно до ст. 90 Господарського процесуального кодексу України, господарський суд виносить окрему ухвалу, виявивши під час вирішення господарського спору порушення законності або недоліки в діяльності підприємства, установи, організації, державного чи іншого органу. Окрема ухвала надсилається відповідним підприємствам, установам, організаціям, державним та іншим органам, посадовим особам, які несуть відповідальність за ухилення від виконання вказівок, що містяться в окремій ухвалі [12].

Право суду постановити окрему ухвалу передбачене ст. 211 Цивільного процесуального кодексу і ст. 166 КАСУ. Зі змісту ч. 1 ст. 166 КАСУ випливає, що окрема ухвала – це рішення, яким суд інформує суб'єкта владних повноважень про порушення закону, виявлене під час розгляду справи, з тим, щоб останній ужив заходів для усунення причин та умов, які сприяли такому порушенню. Ураховуючи це і зміст розглядуваної адміністративної норми, можемо сказати, що відповідальність нестиме спеціальний суб'єкт – посадова особа, яка зобов'язана вчасно розглянути окрему ухвалу чи постанову суду, вжити відповідних заходів щодо усунення порушень і дати відповідь суду (судді) про розгляд окремої ухвали суду чи окремої постанови судді [9].

Що стосується останнього елемента складу – суб'єктивної сторони, то серед форм вини суб'єкта розглядуваного правопорушення вбачається як умисел, так і необережність. Мета й мотив на кваліфікацію невжиття заходів щодо окремої ухвали суду не впливають.

Згідно з ч. 2 ст. 166 КАСУ, суд може постановити окрему ухвалу про наявність підстав для розгляду питання щодо притягнення до відповідальності лише стосовно осіб, рішення, дії чи бездіяльність яких визнаються протиправними. Під час вирішення справи судом протиправними можуть бути визнані рішення, дії чи бездіяльність такого суб'єкта владних повноважень, який є стороною у справі (ст. ст. 11, 50, 105, 158, 162 КАСУ). Як стверджують науковці та практичні

працівники, незважаючи на відсутність прямої вказівки в ч. 2 ст. 166 КАС України, виконавцем, на чю адресу має бути направлена для виконання окрема ухвала, є правоохоронний орган, уповноважений ужити необхідні примусові заходи й у разі потреби притягнути до відповідальності згідно з чинним законодавством. Тож це має бути виконавчий орган, орган досудового слідства або прокурорського нагляду.

Водночас відкритим для науковців залишається питання щодо кола осіб, стосовно яких суд може постановити окрему ухвалу, нез'ясованим – на яке «порушення закону» вправі реагувати суд, хоча жоден не має сумніву з того приводу, що це однозначно має бути саме «закон» [13, с. 268].

Певним недоліком правозастосовної практики є той факт, що постановлення окремої ухвали робиться після закінчення розгляду справи як за клопотанням осіб, які беруть участь у справі, так і за ініціативи суду (під час ухвалення рішення по суті спору, закриття провадження у справі, залишення заяви без розгляду, а також за наявності певних умов і до закінчення її розгляду). Виходячи з того, що суд має право, але не зобов'язаний постановляти окрему ухвалу, він нечасто користується цим правом. Це пояснює незначний відсоток притягнутих до відповідальності за ст. 185-6 КУпАП. Проте з огляду на особливий статус суду в системі органів, що забезпечують правовий порядок у державі, на нашу думку, потрібно зобов'язати суд на рівні закону реагувати на випадки очевидних, умисних або системних порушень закону суб'єктом владних повноважень шляхом винесення на його адресу окремої ухвали.

Крім того, виходячи зі змісту ч. 1 ст. 166 КАСУ, незрозумілими залишаються подальші дії суду після винесення окремої ухвали: направляти її для виконання відразу після прийняття (до набрання законної сили) чи лише після того, як окрема ухвала набере чинності. Як стверджують представники цивільної науки, обмеження щодо направлення окремої ухвали суду для виконання лише після набрання законної сили закон не містить, як і не містить обов'язку суду направити її безпосередньо після винесення [13, с. 269].

Варто визнати, що у правозастосовній практиці нерідко використовується можливість звільнити особу від адміністративної відповідальності за невжиття заходів щодо окремої ухвали суду. Наприклад, за даними Єдиного дер-

жавного реєстру судових рішень, 07.03.2012 слідчим прокуратури Дунаєвецького району Хмельницької області було направлено в КУ «Дунаєвецьку ЦРЛ» подання про усунення причин і умов, що сприяли вчиненню злочинів, і надано місячний строк із моменту його отримання для вжиття необхідних заходів і направлення до прокуратури інформації про результати його розгляду. Правопорушник, перебуваючи на посаді головного лікаря указанного підприємства, несвоєчасно надав відповідь на це подання, свою вину визнавав. У справі встановлено, що особа правопорушення вчинила вперше, в ньому щиро розкалася, негативних наслідків не настало. Тому, враховуючи скоєне, особу правопорушника та відповідно до ст. 22 КУпАП, вчинене визнано малозначним і особу звільнено від адміністративної відповідальності за ст. 185-8 КУпАП з оголошенням їй усного зауваження. Цим провадження в справі про адміністративне правопорушення закрито [3].

В інших випадках правопорушник звільняється внаслідок пропущених строків притягнення до відповідальності відповідно до ст. 38 КУпАП, адже адміністративне стягнення може бути накладено не пізніше як через три місяці з дня вчинення правопорушення, а при триваючому – не пізніше як через три місяці з дня його виявлення. Згідно з протоколом про адміністративне правопорушення від 05.03.2012, відповідальна особа своєчасно не надала відповідь на подання слідчого Полонського РВ УМВС України в Хмельницькій області в передбачений законом місячний строк. Хоча особа в судовому засіданні вину визнала й була визнана винною в учиненні правопорушення, передбаченого ч. 2 ст. 185-6 КУпАП, із часу вчинення правопорушення минуло більше ніж три місяці, тож провадження в справі закрито [3].

Отже, як видно, наявна система суду не тільки гуманна, а й має низку недоліків. Європейський суд з прав людини неодноразово зазначав, що кожна держава повинна мати відповідний, адекватний і достатній правовий арсенал для забезпечення позитивних зобов'язань, які вона взяла на себе відповідно до Європейської конвенції про захист прав людини і основоположних свобод [14]. У зв'язку з цим науковці та практики стверджують, що вкрай необхідно внести зміни в національне законодавство, недоліки якого можуть зумовити порушення гарантованих Конвенцією прав. Це стосується, зокрема, й виконання рішень суду

як забезпечення прав кожного громадянина і стану законності в країні [15]. Тому необхідно розробити ефективні механізми виконання судових рішень, у тому числі це стосується і юридичних засобів притягнення до відповідальності осіб, які ігнорують обов'язковість виконання рішення суду.

Висновки і пропозиції. Отже, суспільні відносини у сфері судочинства та правоохоронної діяльності, безперечно, залежать від наявності дієвого механізму забезпечення виконання судових рішень. Одним із засобів його забезпечення є не тільки наявність юридичної відповідальності, а і її наукова обґрунтованість і досконалість.

Під час дослідження питання про адміністративну відповідальність стосовно невжиття заходів щодо окремої ухвали суду чи окремої постанови судді згідно зі ст. 185-6 КУпАП, можна зробити такі висновки: об'єктом цього правопорушення є суспільні відносини у сфері судочинства; об'єктивна сторона виписана законодавцем у трьох формах бездіяльності; суб'єктами цього правопорушення можуть бути виключно посадові особи, представники публічної влади; від форми вини, мотивів і цілей кваліфікація правопорушення не змінюється. Оскільки склад правопорушення є формальним, то й наслідки невиконання окремої ухвали суду для кваліфікації також неважливі, навіть якщо вони негативні. Ураховуючи те, що йдеться про правопорушення у сфері публічного управління, в якій учасниками є посадові особи, котрі зобов'язані забезпечувати правопорядок у країні й законність, цю ознаку доцільно було б визнати обов'язковою для складу правопорушення.

Крім того, на нашу думку, доцільно в ч. 2 розглядуваної норми передбачити кваліфікуючою ознакою повторність у зв'язку з тим, що нерідко суди закривають адміністративні провадження, враховуючи особу правопорушника, каяття і насамперед той факт, що воно вчинене вперше.

Тема притягнення до відповідальності представників публічної влади завжди привертає значну увагу науковців, а їхня безвідповідальність викликає резонанс у суспільстві. Сьогодні актуальність законності й порядку в Україні висунута на перший план. Отже, й тема, розглянута вище, потребує подальшого дослідження з метою вдосконалення законодавства та встановлення дієвого механізму реалізації кожного судового рішення.

Список використаної літератури:

1. Конституція України від 28.06.1996 № 254к/96-ВР // ВВР України. – 1996. – № 30. – Ст. 141.
2. Конвенція про захист прав людини і основоположних свобод від 04.11.1950 // Голос України. – 2001. – № 3.
3. Єдиний державний реєстр судових рішень [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.reyestr.court.gov.ua>.
4. Кодекс України про адміністративні правопорушення від 07.12.1984 № 8073-X // Відомості Верховної Ради УРСР. – 1984. – № 51. – Ст. 1122.
5. Науково-практичний коментар Кодексу України про адміністративні правопорушення / [Р.А. Калюжний, А.Т. Комзюк, О.О. Погрібний та ін.]. – К. : Всеукраїнська асоціація видавців «Правова єдність», 2008. – 781 с.
6. Кодекс України про адміністративні правопорушення (КУпАП). Науково-практичний коментар [Електронний ресурс]. – Режим доступу : [http://uazakon.ru/ukr/kupap/185\(6\)/default.htm](http://uazakon.ru/ukr/kupap/185(6)/default.htm).
7. Про прокуратуру : Закон України від 14.10.2014 № 1697-VII // Відомості Верховної Ради. – 2015. – № 2–3. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/1697-18/print1455576297704789>.
8. Кримінальний кодекс України від 05.04.2001 № 2341-III // Відомості Верховної Ради України. – 2001. – № 25–26. – Ст. 131.
9. Кодекс адміністративного судочинства України від 06.07.2005 № 2747-IV // Голос України. – 2005. – № 158.
10. Чванкин С. Така нечаста подія в судочинстві, як «окрема ухвала» / С. Чванкин [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://protokol.com.ua/>.
11. Рішення Європейського суду з прав людини «Юрій Миколайович Іванов проти України». Заява № 40450/04 від 15.10.2009 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/974_479.
12. Господарський процесуальний кодекс України від 06.11.1991 № 1798-XII // Відомості Верховної Ради України. – 1992. – № 6. – Ст. 56.
13. Сьоміна В.А. Окрема ухвала адміністративного суду першої інстанції: деякі проблеми правового регулювання / В.А. Сьоміна // Державне будівництво та місцеве самоврядування. – Вип. 23. – 2012. – С. 268–274.
14. Бортновська З. Виконання рішень Європейського суду з прав людини / З. Бортновська // Юридична газета. – 2004. – № 11 (23). – [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.yurgazeta.com/oarticle/812>.
15. Тривалість виконання рішень національних судів України [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.kapitalizator.com/tryvalist-vikonannya-rishen-natsionalnyh-sudiv-ukrayiny>.

Яковенко А. В. Некоторые вопросы привлечения к административной ответственности за невыполнение судебных решений в Украине

В статье исследуются общественные отношения в сфере административного судопроизводства, деятельность органов досудебного следствия и прокурорский надзор, современное состояние законодательства, которое устанавливает административную ответственность за невыполнение судебных решений, а также обоснованность данных норм и достаточность их положений для эффективного применения и соответствия европейским стандартам, предлагаются пути совершенствования законодательства в данной сфере.

Ключевые слова: административная ответственность, должностные лица, частное определение, отказ от рассмотрения, несвоевременный ответ, неисполнение судебных решений, квалификация.

Yakovenko A. V. Some issues of bringing to administrative responsibility for failure to comply with court decisions in Ukraine

The article examines public relations in the sphere of administrative procedure, activity of bodies of pretrial investigation and prosecutorial and current state legislation that establishes administrative liability for failure to comply with court decisions and the validity of these rules and the adequacy of their provisions for effective implementation and compliance with European standards, offers ways of improving legislation in this sphere.

Key words: administrative liability, officials, private determination, waiver of examination, failure to answer, failure to execute judicial decisions, qualification.

КРИМІНАЛЬНИЙ ПРОЦЕС ТА КРИМІНАЛІСТИКА; СУДОВА ЕКСПЕРТИЗА

УДК 343.98

Р. В. Карпенко

аспірант кафедри кримінально-правових дисциплін
Дніпропетровського державного університету внутрішніх справ

ОБСТАВИНИ, ЩО ПІДЛЯГАЮТЬ УСТАНОВЛЕННЮ ПІД ЧАС РОЗСЛІДУВАННЯ ТІЛЕСНИХ УШКОДЖЕНЬ, УЧИНЕНИХ НЕПОВНОЛІТНІМИ

У статті вивчено погляди науковців щодо місця обставин, що підлягають з'ясуванню, в структурі методики розслідування злочинів. Досліджено обставини, які підлягають з'ясуванню під час розслідування заподіяння тілесних ушкоджень. Запропоновано орієнтовний перелік обставин, що підлягають з'ясуванню під час розслідування тілесних ушкоджень, учинених неповнолітніми.

Ключові слова: обставини, що підлягають з'ясуванню, тілесні ушкодження, неповнолітні, доказування, вбивство, предмет розслідування.

Постановка проблеми. Кримінальним процесуальним кодексом (далі – КПК) України визначено загальний перелік обставин, що підлягають доказуванню в кримінальному провадженні. У структурі окремих методик розслідування злочинів перелік таких обставин з огляду на особливості відповідних посягань розширяється та конкретизується з метою використання на практиці.

У рамках побудови методики розслідування тілесних ушкоджень, учинених неповнолітніми, перелік обставин, що підлягають з'ясуванню під час розслідування зазначеної категорії злочинів, стає об'єктом наукового інтересу й потребує обґрунтування та розробки.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. У роботах теоретичним аспектам побудови методик розслідування злочинів, а також місцю і значенню обставин, що підлягають з'ясуванню, в структурі методики розслідування злочинів приділяли увагу Р.С. Белкін, В.А. Журавель, В.О. Коновалова, В.В. Тіщенко, Б.В. Щур та інші. Питання визначення обставин, що підлягають з'ясуванню під час розслідування окремих видів злочинів, досліджували В.В. Логінова, А.А. Мацола, М.І. Панов, С.О. Сафронов, М.Ю. Тарасов, Р.А. Чеботарьов, В.Ю. Шепітько

та інші науковці. Проте сьогодні в науковій літературі ще не запропоновано переліку обставин, що підлягають установленню під час розслідування тілесних ушкоджень, учинених неповнолітніми.

Мета статті – визначити обставини, що підлягають з'ясуванню під час розслідування тілесних ушкоджень, учинених неповнолітніми.

Виклад основного матеріалу. Чинний КПК України серед завдань кримінального провадження називає повне розслідування та судовий розгляд. Таке положення розвивається нормою ст. 94 КПК України, відповідно до якої слідчий, прокурор, слідчий суддя, суд оцінюють докази за своїм внутрішнім переконанням, яке ґрунтується на всебічному, повному й неупередженому дослідженні всіх обставин кримінального провадження. У науці криміналістики існують різні підходи до об'єднувальної назви таких обставин – обставин, що підлягають з'ясуванню, встановленню або доказуванню під час розслідування злочину.

У науковій літературі спірним є питання співвідношення криміналістичної характеристики злочинів і предмета доказування. Дехто з учених висловлює думку про те, що криміналістична характеристика злочинів охоплює предмет

доказування. Зокрема, професор Р.С. Белкін зазначає: «Правильно сформульована характеристика повинна органічно включати перелік обставин, які підлягають доказуванню, і тому їх не потрібно вносити в структуру окремої методики» [10, с. 274]. Такої самої думки дотримуються й деякі інші автори [11, с. 343; 12, с. 180]. Проте в іншій праці Р.С. Белкін підкреслив, що останнім часом учені приділяють усе більше уваги необхідності доповнення криміналістичних характеристик переліком обставин, які підлягають доказуванню за конкретними категоріями кримінальних справ, що можна розглядати як модернізацію в криміналістиці [13, с. 222]. Цим висловлюванням видатний російський науковець визнав наявність підґрунтя для виокремлення цього елемента криміналістичної методики.

Водночас більшість учених-криміналістів розглядають обставини, що підлягають доказуванню в окремих методиках розслідування злочинів, як самостійний елемент.

Поділяємо думку М.В. Салтевського про те, що структуру криміналістичної характеристики не можна ототожнювати з обставинами, що підлягають доказуванню. Усі елементи предмета доказування не можуть бути охоплені елементами криміналістичної характеристики, які в основному описують типові властивості й ознаки злочину, проте їх поєднання допускається [14, с. 419].

Саме тому обставини, що підлягають установленню та доказуванню, розглядаємо не в межах криміналістичної характеристики, а окремим підрозділом.

Обставини, що підлягають установленню, на відміну від криміналістичної характеристики злочинів, інтегрують у собі властивості правової сутності злочину. Це дає змогу виділити з усіх подій і діянь ті, які наділені ознаками кримінально-правового, юридично значущого характеру (суспільна небезпека, протиправність, винність), і дати їм правильну кримінально-правову оцінку [15, с. 142].

Законодавець у ст. 91 КПК України закріпив перелік обставин, що підлягають доказуванню у кримінальному провадженні, а саме: подія кримінального правопорушення (час, місце, спосіб та інші обставини вчинення кримінального правопорушення); винуватість обвинуваченого в учиненні кримінального правопорушення, форма вини, мотив і мета вчинення кримінального правопорушення; вид і розмір шкоди, зав-

даної кримінальним правопорушенням, а також розмір процесуальних витрат; обставини, які впливають на ступінь тяжкості вчиненого кримінального правопорушення, характеризують особу обвинуваченого, обтяжують чи пом'якшують покарання, які виключають кримінальну відповідальність або є підставою для закриття кримінального провадження; обставини, що є підставою для звільнення від кримінальної відповідальності або покарання.

Проте визначені в законодавстві обставини мають для сторони обвинувачення загальноорієнтувальний характер, стосуються розслідування всіх кримінальних правопорушень і недостатньо конкретизовані щодо певних категорій кримінальних правопорушень. Водночас переліки таких обставин для окремих видів кримінальних проваджень є специфічними й залежать від ознак складу правопорушення. Саме тому дослідження обставин, що підлягають установленню та доказуванню в кримінальних справах окремої категорії, необхідно визнати невід'ємним елементом методики розслідування деяких видів кримінальних правопорушень.

Можна зробити висновок, що відсутність єдиної позиції науковців щодо терміна, який визначає обставини, що підлягають з'ясуванню (доказуванню, встановленню) під час розслідування злочину, є показником високого рівня зацікавленості цим питанням у наукових колах.

Для потреб побудови методики розслідування заподіяння тілесних ушкоджень, учинених неповнолітніми, ми вважаємо за доцільне орієнтуватися на термін, що використовує В.А. Журавель, – «обставини, що підлягають з'ясуванню». На його думку, процедура формування обставин, що підлягають з'ясуванню, зумовлена трьома чинниками: предметом доказування (ст. 64 КПК України 1961 року, ст. 91 чинного КПК України), кримінально-правовою та криміналістичною характеристикою певного різновиду злочинного посягання. При цьому обставини, що підлягають доказуванню, як структурний елемент окремої криміналістичної методики є значно ширшими, ніж предмет доказування в розумінні КПК України [1, с. 13].

Стосовно місця обставин, що підлягають з'ясуванню в рамках методики розслідування окремих видів злочинів, багато вчених розглядають їх як окремих елемент, на одному рівні з криміналістичною характеристикою злочинів [2, с. 183; 3, с. 175 тощо]. Зокрема, Б.В. Щур на підтримку такої позиції наводить статистику, згід-

но з якою 23% опитаних практичних працівників визнали, що до елементів структури окремої криміналістичної методики мають бути зараховані обставини, що підлягають з'ясуванню. Крім того, Б.В. Щур ототожнює обставини, що підлягають з'ясуванню під час розслідування злочину, з поняттям «предмет розслідування» [4, с. 15].

Погоджуючись із позицією щодо самодостатності обставин, що підлягають з'ясуванню, як елемента методики розслідування окремих видів злочинів, маємо зауважити, що поняття «предмет розслідування» є недоречним з огляду на чинний КПК України. Так, зазначений термін фактично обмежує поле використання обставин, що підлягають з'ясуванню, рамками досудового розслідування, тоді як ст. 23 КПК України встановлює обов'язок суду досліджувати докази безпосередньо – фактично встановлювати обставини вже після закінчення досудового розслідування.

Методиками розслідування заподіяння тілесних ушкоджень різної тяжкості й методиками розслідування вбивств уже визначено узагальнені обставини, що підлягають з'ясуванню під час розслідування відповідних злочинів.

Проте розслідування тілесних ушкоджень, учинених неповнолітніми, що об'єднують принципові ознаки перелічених складів і до того ж мають свою специфіку, потребують розроблення власної методики їх розслідування, яка включатиме й обставини, що підлягають з'ясуванню.

Обставини, що підлягають з'ясуванню під час розслідування вбивств, досліджувалися та формулювалися багатьма вченими в основному з огляду на підвид убивства, що вивчався.

Наприклад, на думку М.Ю. Тарасова, обставини, що підлягають доказуванню, визначені кримінальним процесуальним законом і належать до будь-яких злочинів, але очевидно, що стосовно кожного зі складів злочинів вони набувають своїх особливостей, будучи орієнтованими на ті ознаки, які характерні для конкретного складу злочину, і необхідними для розмежування різних складів злочину. До ключових обставин, що підлягають доказуванню під час розслідування вбивств, він зараховує наявність причинового зв'язку між дією (бездіяльністю) винного і смертю потерпілого, винність особи в учиненні злочину, форму вини, зміст і спрямованість умислу, обставини, що характеризують особу потерпілого [5, с. 17].

Зі своїх позицій Р.О. Чеботарьов конкретизує обставини, що підлягають установленню під час

доказування події вбивства, а саме: смерть потерпілого, насильницький характер смерті, факт заподіяння смерті іншою людиною [6, с. 180].

Більш узагальнений перелік обставин, що підлягають з'ясуванню під час розслідування вбивств, наводять М.І. Панов і В.О. Коновалова: безпосередня причина смерті; що мало місце – насильницьке заподіяння смерті чи смерть сталася з інших причин (нещасний випадок, хвороба); яким способом, за допомогою яких знарядь учинено вбивство; час настання смерті; місце вчинення вбивства; обставини, за яких учинено вбивство; особа жертви; співучасники вбивства й роль кожного з них у вчиненні злочину; особа вбивці; мотиви вбивства; обставини, що сприяли вбивству (умисному чи необережному), заходи, яких треба вжити для запобігання таким злочинам [7, с. 195].

Щодо розслідування заподіяння тілесних ушкоджень С.О. Сафронов запропонував і класифікував типові обставини, що підлягають з'ясуванню під час розслідування зазначеної категорії злочинів. Зокрема, йдеться про обставини, що стосуються суб'єкта злочину (анкетні дані, стан здоров'я, наявність судимостей тощо); обставини, що встановлюють суб'єктивну сторону злочину (мотив, привід, мета вчинення злочину, винність особи, форма вини); обставини, що належать до об'єктивної сторони злочину й до події злочину (час, місце, способи готування та вчинення злочину, засоби, знаряддя, зв'язки між злочинцем і потерпілим, ознаки й тяжкість ушкодження, механізм його виникнення, його характер і локалізація тощо); обставини, встановлення яких має значення для кваліфікації діяння; обставини, що визначають розмір шкоди від вчиненого злочину, тощо [8, с. 60].

Схожий перелік наводить В.В. Логінова, яка вважає, що під час розслідування заподіяння тілесних ушкоджень необхідно встановити особу потерпілого і ступінь тяжкості тілесних ушкоджень, час і механізм їх утворення; довести факт умисного заподіяння тілесних ушкоджень потерпілому та встановити спосіб заподіяння; виявити осіб, причетних до розслідуваної події [9, с. 10].

Погоджуючись із зазначеними авторами, наголосимо, що ступінь тяжкості тілесного ушкодження є однією з ключових обставин, що підлягають з'ясуванню під час розслідування такої категорії злочинів.

У свою чергу, М.І. Панов пропонує, на нашу думку, більш досконалий щодо особливостей,

які притаманні умисному заподіяння тяжких тілесних ушкоджень, перелік обставин: факт протиправного заподіяння тілесного ушкодження (чи справді було вчинено злочин); рівень тяжкості ушкодження, який установлює експерт; спосіб, знаряддя вчинення злочину; місце та час учинення злочину; імовірність скоєння злочину за необхідної оборони, крайньої необхідності (з перевищенням її меж); матеріальні збитки злочину, тобто сума коштів, витрачених на лікування потерпілого й обвинувачуваного, коли останньому заподіяно ушкодження за необхідної оборони (до справи долучаються довідки лікувального закладу про час стаціонарного лікування) [16, с. 246].

Визначення й аналіз обставин, що підлягають установленню з тієї чи іншої категорії злочинів, має не тільки кримінально-процесуальне, а й важливе криміналістичне значення, оскільки надає слідчому змогу обрати правильний напрям розслідування, здійснити його всебічно, об'єктивно та повно.

Здійснивши ґрунтовне дослідження проблеми розслідування корисливо-насильницьких злочинів, професор В.В. Тищенко вказав, що для систематизації обставин, які підлягають установленню, й оптимального їх використання в методиці розслідування злочинів доцільно використовувати системний і діяльнісний підходи, виокремлюючи елементи людської діяльності та групуючи навколо них відповідні обставини у вигляді функціонально пов'язаних між собою підсистем. У діяльності з учинення корисливо-насильницьких злочинів у зазначених цілях можна виокремити обставини, що стосується такого: події як процесу діяльності, яка наповнена певним змістом і здійснюється в конкретних умовах; суб'єкта злочину та його психологічного ставлення до задуманих і вчинених дій; об'єкта злочинних дій; наслідків, що настали в результатів вчинення злочину.

З огляду на викладене, на основі узагальнення практики досудового розслідування за фактами злочинів досліджуваної категорії пропонуємо типові обставини, які підлягають установленню в кримінальному провадженні на стадії досудового розслідування тілесних ушкоджень, учинених неповнолітніми.

Подія злочину: встановлення факту вчинення злочину; способу вчинення злочину й факту застосування знарядь учинення злочину; обставинки вчинення злочину (місце, час); інформація щодо очевидців (свідків) злочину, вста-

новлення причинного зв'язку між дією особи, наміром (фактом) заподіяти шкоду здоров'ю.

Установлення факту події злочину. Відповідно, встановлюється, чи була подія в просторі та часі; чи вчинено напад, якою була мета (чи була взагалі мета). Це важливо для розмежування зі складами інших кримінальних правопорушень.

Установлення способу вчинення злочину. Установлюючи спосіб заподіяння тілесних ушкоджень, у перспективі створюємо передумови визначення форми вини під час вирішення питання про притягнення особи до кримінальної відповідальності.

Щодо способу заподіяння тілесних ушкоджень з'ясовується таке: чи виникали факти підготовки до вчинення нападу, в чому вона полягала (чи це була лише погроза, чи застосовувалось насильство, якщо так, то фізичне комбіноване (психічне), у чому воно полягало, чи розподілялись ролі між нападниками, чи готувалась, підшукувалась, пристосовувалась зброя чи інші предмети).

Установлення факту застосування знарядь учинення злочину. Умовно вихідні дані про знаряддя злочину можна поділити на три групи. До першої групи зараховують випадки виявлення на місці злочину знарядь злочину (ніж у рані). Питання про те, чи цим знаряддям завдано тілесних ушкоджень, вирішується в цьому разі незалежно від версій про причетність певної особи до події злочину. До другої групи зараховують випадки, коли результати невідкладних слідчих (розшукових) дій дають змогу більш-менш точно робити висновок про рід або вид знаряддя, хоча саме знаряддя не знайдено. Так, досліджуючи характер рани, її канал і пошкодження на одязі потерпілого, судово-медичний експерт дає висновок, застосовувалася вогнепальна чи холодна зброя, якщо вогнепальна, то нарізна або гладкоствольна; якщо холодна, то ріжучої, колючої чи рублячої дій, які мінімальні розміри цієї зброї тощо.

До третьої групи зараховуємо випадки виявлення під час виконання невідкладних слідчих (розшукових) дій не самого знаряддя, а лише його частини (магазин пістолета, уламок клинка) або частин боєприпасів (гільзи) чи їх залишків. Якщо знаряддя не знайдено, важливо з'ясувати, чи не було в підозрюваного (обвинуваченого) відповідного знаряддя до або після події злочину.

Установлення обставинки вчинення нападу, часу, місця. З'ясовується, у якому місці та в

який час був учинений напад, тривалість часу від моменту нападу й утечі з місця вчинення злочину, тривалість часу між нападом і повідомлення про нього в заклади охорони здоров'я, в ОВС, батькам, родичам, де та скільки часу зберігався предмет посягання, де й упродовж якого часу зберігались знаряддя вчинення злочину, освітленість місця нападу, наявність місця для підготовки засідки, географічні особливості місцевості.

Інформація щодо очевидців (свідків) злочину: хто спостерігав за подією, наявність поряд із місцем учинення злочину споруд, будинків, де могли бути свідки-очевидці нападу, режим роботи підприємств, установ, організацій біля місця вчинення нападу, виявлення однолітків, яким відомо про обставини, що характеризують нападника.

Установлення причинового зв'язку між дією особи, наміром (фактом) заподіяти шкоду здоров'ю. Підлягає установленню таке: чи заподіяно тілесні ушкодження, якщо так, то які саме, чи мала висловлена погроза демонстрацію наміру залякати потерпілого.

Суб'єкт злочину та його психологічне ставлення до задуманих і учинених дій. Установлюються особа злочинця, його винуватість, умисел і мотив; обставини, що характеризують особу неповнолітнього підозрюваного.

Установлення особи злочинця. З'ясовується кількість нападників, злагодженість їхніх дій, наявність даних про фізичний стан нападника (нападників), наявність зв'язків із потерпілим, інформаційні дані про вчинення подібних злочинів, судимостей у нападника (нападників), наявність дорослих співучасників.

Установлення винності особи (осіб) у вчинення злочину, мети й механізму його вчинення, мотивів. Вимога закону про встановлення винності особи в учиненні злочину означає з'ясування під час провадження її психічного ставлення до вчиненого суспільно небезпечно-го діяння та його наслідків.

Висновки і пропозиції. Уважаємо, що орієнтовний перелік обставин, що підлягають з'ясуванню під час розслідування тілесних ушкоджень, учинених неповнолітніми, має бути таким:

1. Особа потерпілого (анкетні дані, професія, рід діяльності, фізіологічний і психологічний стан).

2. Подія тілесного ушкодження (час, місце, інші обставини).

3. Причина смерті або характер і тяжкість тілесних ушкоджень потерпілого (тяжкість тілесних ушкоджень, час їх заподіяння та механізм виникнення).

4. Чи мало місце насильницьке заподіяння тілесних ушкоджень, чи зазначені негативні наслідки настали внаслідок інших причин (хвороба, нещасний випадок, заподіяння шкоди особою самою собі тощо).

5. Спосіб і засоби заподіяння тілесного ушкодження (в тому числі способи й засоби готування та приховування злочину).

6. Особа злочинця (анкетні дані, особисті й професійні якості, фізіологічний і психологічний стан).

7. Співучасники заподіяння тілесних ушкоджень, роль кожного з них у вчиненні злочину.

8. Зв'язки між злочинцем і потерпілим.

9. Форма вини, мета злочину.

10. Обставини, що є підставою для звільнення від кримінальної відповідальності або покарання, а також обставини, які впливають на ступінь тяжкості вчиненого кримінального правопорушення, характеризують особу обвинуваченого, обтяжують чи пом'якшують покарання, які виключають кримінальну відповідальність або є підставою закриття кримінального провадження.

Список використаної літератури:

1. Журавель В.А. Обставини, що підлягають з'ясуванню, у структурі криміналістичної методики / В.А. Журавель // Теорія та практика судової експертизи і криміналістики. – 2010. – Вип. 10. – С. 12–20. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://nbuv.gov.ua/UJRN/Tpsek_2010_10_6.
2. Журавель В.А. Криміналістичні методики: сучасні наукові концепції : [моногр.] / В.А. Журавель. – Х. : Апостиль, 2012. – 304 с.
3. Тищенко В.В. Криминалистическая методика расследования: современное состояние и перспективы развития / В.В. Тищенко // Наукові праці Національного університету «Одеська юридична академія». – 2010. – Т. IX. – С. 170–181.
4. Щур Б.В. Теоретичні основи формування та застосування криміналістичних методик : автореф. дис. ... докт. юрид. наук : спец. 12.00.09 / Б.В. Щур. – Х., 2011. – 32 с.
5. Тарасов М.Ю. Расследование уголовных дел об убийствах: процессуальные и криминалистические вопросы : автореф. дисс. ... канд. юрид. наук : спец. 12.00.09 / М.Ю. Тарасов. – М., 2003. – 25 с.
6. Чеботарёв Р.А. Обстоятельства, подлежащие установлению при доказывании события

- убийства / Р.А. Чеботарёв // Известия Российского государственного педагогического университета им. А.И. Герцена. – 2011. – № 127. – С. 179–184.
7. Панов М.І. Розслідування вбивств на замовлення / М.І. Панов, В.О. Коновалова // Настільна книга слідчого / [М.І. Панов, В.Ю. Шепітько, В.О. Коновалова та ін.]. – 3-тє вид., перероб. і допов. – К. : Ін Юре, 2011. – § 1. – Розд. 19. – С. 192–198.
 8. Сафронов С.О. Методика розслідування умисного заподіяння тяжких і середньої тяжкості тілесних ушкоджень : [наук.-практ. посіб.] / С.О. Сафронов. – Х. : [С.А.М.], 2003. – 175 с.
 9. Логінова В.В. Основні положення методики розслідування заподіяння тілесних ушкоджень : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : спец. 12.00.09 / В.В. Логінова. – К., 2012. – 16 с.
 10. Белкин Р.С. История отечественной криминалистики / Р.С. Белкин. – М. : Норма, 1999. – 496 с.
 11. Криминалистика / под ред. И.Ф. Герсимова, Л.Я. Драпкина. – 2-е изд., перераб. и доп. – М. : Высшая школа, 2000. – 672 с.
 12. Андреев И.С. Криминалистика / И.С. Андреев, Г.И. Грамович, Н.И. Порубов. – Минск : Вышэйшая школа, 1997. – 344 с.
 13. Белкин Р.С. Криминалистика: проблемы сегодняшнего дня. Злободневные вопросы российской криминалистики / Р.С. Белкин. – М. : НормаИнфраМ, 2001. – 240 с.
 14. Салтевський М.В. Криміналістика (у сучасному викладі) : [підруч.] / М.В. Салтевський. – К. : Кондор, 2008. – 558 с.
 15. Тіщенко В.В. Теоретичні і практичні основи методики розслідування злочинів : [моногр.] / В.В. Тіщенко. – Одеса : Одеська національна юридична академія ; Фенікс, 2007. – 260 с.
 16. Настільна книга слідчого : [наук.-практ. видання для слідчих і дізнавачів] / за ред. М.І. Панова, В.Ю. Шепітько, В.О. Коновалова та ін. – К. : Вид. дім «Ін Юре», 2003. – 728 с.

Карпенко Р. В. Обстоятельства, подлежащие установлению при расследовании телесных повреждений, совершенных несовершеннолетними

В статье изучены взгляды ученых о месте обстоятельств, подлежащих выяснению, в структуре методики расследования преступлений. Исследованы обстоятельства, подлежащие выяснению при расследовании причинения телесных повреждений. Предложен ориентировочный перечень обстоятельств, подлежащих выяснению при расследовании телесных повреждений, совершенных несовершеннолетними.

Ключевые слова: обстоятельства, которые подлежат выяснению, телесные повреждения, несовершеннолетние, доказывание, убийство, предмет расследования.

Karpenko R. V. Circumstances to be established during the investigation of bodily harm committed by juveniles

Studied the views of scientists about the place of the circumstances to be elucidated, the structure of the methodology of investigation of crimes. Investigated the circumstances to be clarified during the investigation of the injury. Proposed indicative list of circumstances to be elucidated during the investigation of bodily harm committed by juveniles.

Key words: circumstances, that are to be cleared, injuries, minor, proving murder, subject of the investigation.

О. М. Пасько

кандидат юридичних наук, доцент,
доцент кафедри психології та педагогіки
Одеського державного університету внутрішніх справ

ДОСЛІДЖЕННЯ КОМУНІКАТИВНОЇ ГОТОВНОСТІ ДО ПРОФЕСІЙНОЇ ДІЯЛЬНОСТІ СЛІДЧОГО

У статті запропоновано розглядати комунікативну готовність слідчого крізь призму провідних якостей, які детермінують цей різновид готовності, – товарииськість і комунікабельність. Для раціональності й підтвердження цього проведено два дослідження з метою перевірки рівня розвитку цих якостей сучасного слідчого та слідчого як майстра своєї справи, а також визначено середньозважений рівень комунікативної готовності до практичної діяльності за показниками провідних професійно важливих якостей.

Ключові слова: *готовність, комунікативна готовність, комунікабельність, товарииськість, середньозважений рівень комунікативної готовності.*

Постановка проблеми. Формування й розвиток висококваліфікованого та конкурентоспроможного працівника органів досудового розслідування в більшості випадків залежить від етапів професійного становлення й подальшого самовдосконалення та підвищення кваліфікації. Професіогенез слідчого відбувається постійно й не повинен зупинятись, оскільки плинність законодавства та новітніх механізмів учинення злочинів потребує від нього вміння тримати руку на «пульсі» й бути готовим у будь-якій ситуації виконувати професійні завдання на високому рівні.

Актуальність дослідження зумовлюється необхідністю працівниками слідства якісно та ефективно здійснювати професійні обов'язки під час спілкування з різними соціальними групами. Рівень комунікативної готовності слідчого визначає, наскільки він спроможний висококваліфіковано служити суспільству шляхом забезпечення охорони прав і свобод людини, протидії злочинності, підтримання публічної безпеки й порядку.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Питанням особливостей комунікативної готовності займалися К.А. Абульханова-Славська, В.О. Алаторцев, Б.Г. Ананьєв, Ф.А. Генон, А.О. Деркач, М.І. Дяченко, Ю.М. Забродін, Є.П. Ільїн, Л.О. Кандибович, І.С. Кон, В.А. Крутецький, Н.Д. Левітов, О.М. Леонтьєв, І.О. Машук, Ф.Т. Михайлів, Л.С. Нерсисянц, А.Ц. Пуні, В.Н. Пушкін, В.В. Столін, Д.М. Узнадзе, О.М. Цільмак, В.Д. Шадріков, С.І. Яковенко та ін.

Так, на думку відомого науковця О.М. Цільмак, комунікативна діяльність є провідним компонентом слідчої діяльності, що сприяє встановленню істини. Під час розслідування й розкриття злочинів слідчі постійно вступають у певні відносини з багатьма людьми – свідками, потерпілими, звинуваченими, експертами, працівниками прокуратури, членами слідчо-оперативної групи й ін. Отже, комунікативна діяльність полягає в соціально-правовій комунікації слідчого в групах: «суб'єкт-об'єкт професійного інтересу», «суб'єкт-суб'єкт», «суб'єкт-група», «суб'єкт-колектив» – для отримання, перевірки та уточнення необхідної інформації тощо. Головне завдання комунікативної діяльності – це отримання слідчим під час розслідування достовірної інформації про злочин.

Комунікативна діяльність слідчого, на думку О.М. Цільмак [1], охоплює такі різновиди:

– комунікативно-перцептивна діяльність полягає в адекватному сприйнятті слідчим, виявленні розрізнення окремих ознак в об'єкті, виокремленні інформативного змісту, адекватного меті слідчої дії;

– комунікативно-сугестивна – полягає в переконанні об'єктів слідчої діяльності з метою розкриття й розслідування злочинів, запобіганні правопорушенням, припиненні злочинних посягань;

– комунікативно-службова – полягає в службовій комунікації з колегами, керівництвом, державними та недержавними установами.

Під комунікативною готовністю В.А. Бодров [2] розуміє обмін інформацією з колегами, клієнтами, керівництвом, родиною, друзями, що потребує певних методик і характеристик, уміння їх використовувати.

Під час дослідження цього підвиду готовності в науковій літературі ми визначили, що вона розглядається як складова в різних галузях наук, а саме: у педагогіці – як готовність педагога до спілкування, у юриспруденції – як готовність правознавця виступати на публіці, у філософії – як готовність до правильного розуміння сутності й можливості її відтворення. Крім того, більше досліджується комунікативна компетентність, ніж готовність.

Новизна полягає в тому, що вперше проведено емпіричне дослідження комунікативної готовності крізь призму провідних якостей, які її детермінують, – товариськість і комунікабельність.

Методологічне або загальнонаукове значення полягає в необхідності дослідження якостей комунікативної готовності з метою виявлення недоліків і їх усунення.

Мета статті – розглянути комунікативну готовність слідчого крізь призму провідних якостей, які детермінують цей різновид готовності, – товариськість і комунікабельність.

Виклад основного матеріалу. Тип професій «людина – людина» має визначальне значення та особливості виконання професійних обов'язків саме завдяки спілкуванню (як вербальному, так і невербальному).

Комунікативна готовність – це налаштованість до ефективної соціальної взаємодії.

Цей різновид визначає готовність до такого:

- оволодіння технікою комунікативної поведінки;
- необхідності уникати обговорення суперечливих питань;
- контролювання процесу бесіди;
- виявлення співчуття, коли це доречно;
- спостережливості;
- викривання неправдивих свідчень, виявлення правди та брехні у відповідях;
- шанобливого ставлення до співрозмовника;
- використання засобів емоційного впливу, які спрямовані на спонукання допитаного до каяття й щирого зізнання;
- використання під час допиту факторів раптовості, у процесі постановки несподіваних питань;
- використання прийомів логічного впливу, які полягають у пред'явленні доказів, що спро-

стовують показання допитаного або потребують їх деталізації, можуть призвести до суперечностей між показаннями співучасників;

- подолання й нейтралізації мотивів, що спонукують допитаного давати неправдиві показання;

- встановлення психологічного контакту під час допиту;

- подолання бар'єрів у спілкуванні;

- застосування зон (дистанції) в комунікації;

- використання методу переконання, тобто правомірних дій на мислення, відчуття й волю шляхом наведення доводів і пред'явлення доказів, при яких у допитаного формується усвідомлене бажання давати правдиві свідчення в умовах збереження свободи вибору його поведінки, встановити таку атмосферу в процесі спілкування з допитаним, яка забезпечить готовність і бажання обмінюватись інформацією, сприймати її, прислуховуватись до доказів співрозмовника тощо.

Провідні якості, які зумовлюють комунікативну готовність, а саме:

1. **Товариськість** – дружній, приятельський [3]; міжособистісні стосунки, які базуються на єдності інтересів у спільній діяльності й передбачають духовну (ідейну) єдність і відповідний ступінь рівності [4] тощо. Отже, ця якість слідчого зумовлена необхідністю бути приязним, дружелюбним і тактовним у спілкуванні з учасниками кримінального процесу.

2. **Комунікабельність** – риса особистості, здатність її до спілкування з іншими людьми [5]; здатність до спілкування, до установлення зв'язків, контактів [6] тощо. Ця якість слідчого полягає в здатності знаходитись у постійному потоці спілкування з учасниками кримінального процесу.

Якості комунікативної готовності визначаються успішним установленням слідчого комунікативного контакту з учасниками кримінального процесу.

Професіогенез слідчого відбувається поетапно, пронизуючи всі стадії становлення, починаючи з довшівського рівня й завершуючи професійним самовдосконаленням і підвищенням кваліфікації в практичній сфері. Варто зазначити, що на вишівському рівні провідні професійно важливі якості тільки формуються й розвиваються, а потім підвищуються.

Для визначення стану професіоналізму сучасного слідчого нами була розроблена анкета, яка включала перелік із двох професійно важливих якостей, що детермінують комунікативну

готовність слідчого до професійної діяльності. Вибірку дослідження становили 463 особи, з них 283 курсанти Одеського державного університету внутрішніх справ, 49 студентів юридичного факультету, які виявили бажання бути в майбутньому поліцейськими, і 131 слідчий Одеської та Хмельницької областей.

Дослідження проводилось у три етапи:

- ми запропонували курсантам 3-го й 4-го курсів заповнити анкети, що складались із двох таблиць, кожна з яких містила по дві професійно важливі якості. У першій таблиці вони повинні були оцінити, які професійно важливі якості повинні бути притаманні висококваліфікованому слідчому в «ідеалі», де 0 – не розвинуті, 1 – низький рівень розвитку, 2 – середній рівень розвитку, 3 – високий рівень розвитку; у другій таблиці – оцінити якості, які притаманні знайомому слідчому з такими самими рівнями від 0 до 3;

- ми опитали студентів 3-го, 4-го та 5-го курсів юридичного факультету, визначили серед них тих, хто бажає в майбутньому стати поліцейським, і потім цим особам запропонували ті самі анкети, що й курсантам;

- ми провели анонімне анкетування слідчих Одеської та Хмельницької областей і запропонували їм оцінити, які характеристики притаманні їхньому колезі-слідчому та які характеристики повинні бути притаманні висококваліфікованому слідчому в «ідеалі». Респондентам необхідно було здійснити оцінку за трибальною шкалою, де 1 – низький рівень розвитку, 2 – середній рівень розвитку, 3 – високий рівень розвитку. Показник 0 (не розвинуті) ми не брали, тому що ці якості є провідними й обов'язково повинні бути притаманні слідчому.

Отже, метою дослідження було визначення провідних якостей, які детермінують комунікативну готовність слідчого до професійної діяльності, сучасного слідчого і слідчого як майстра своєї справи.

Кількісні показники характеристики сучасного слідчого «очима» молоді яка навчається, а також сучасного слідчого «очима» працівників досудового розслідування ми порахували окремо, а потім перевели показники у відсотки та об'єднали їх у середній арифметичний показник.

Показники статистичних даних ідеального слідчого високі та середні, тому ми їх описувати детально не будемо, лише зазначимо ті, які потребують удосконалення, на думку респондентів.

На думку респондентів, у сучасного слідчого товариськість:

- не розвинута – так вважають 24% студентів і курсантів;

- на низькому рівні розвитку – так зазначили 38% студентів і курсантів, із ними згодні 9% слідчих;

- на середньому рівні розвитку – так зазначили 23% студентів і курсантів і 29% слідчих;

- на високому рівні розвитку – так вважають 14% студентів і курсантів і 62% слідчих.

Отже, більшість респондентів студентів і курсантів (62%) вважають, що товариськість серед слідчих не розвинута або розвинута на низькому рівні. Проте відповіді самих слідчих протилежні: 62% зазначають високий рівень цієї професійно важливої якості в їхніх колег.

На думку респондентів, у сучасного слідчого комунікабельність:

- не розвинута – так вважають 12% студентів і курсантів;

- на низькому рівні розвитку – так зазначили 37% студентів і курсантів, із ними згодні 8% слідчих;

- на середньому рівні розвитку – так зазначили 34% студентів і курсантів і 27% слідчих;

- на високому рівні розвитку – так вважають 17% студентів і курсантів і 65% слідчих.

Серед опитаних курсантів і студентів 51% вважають, що ця якість на середньому та високому рівнях притаманна сучасному слідчому, решта 49% дотримуються протилежної точки зору, хоча 92% слідчих підтверджують середній і високий рівень комунікабельності в їхніх колег.

Відповідно, професійно важливі якості комунікативної готовності – товариськість і комунікабельність, на думку респондентів, досить на високому рівні розвинуті в сучасних слідчих.

Відповідно, рівень сформованості готовності до професійної діяльності забезпечить якісний показник професіоналізму та компетентності працівників органів досудового розслідування. Тому важливим показником тут є визначення психологічного профілю з метою перевірки сучасного стану рівня сформованості структурно-логічної моделі готовності слідчого до професійної діяльності.

Для визначення середньозваженого рівня комунікативної готовності ми взяли за основу попереднє дослідження (опитування 131 слідчого Одеської та Хмельницької областей). Нами попередньо був проаналізований середньоарифметичний показник ідеального й реального слідчого, на думку самих слідчих, відповідно до рівнів сформованості провідних професійно важливих якостей.

У анкетах респонденти зазначили показники реального та ідеального слідчого, ми їх об'єднали в середньоарифметичний показник відповідно до кожної якості.

Отриманий нами середньоарифметичний показник якостей слідчого визначається у відсотках, а нам необхідно визначити рівні сформованості готовності слідчого до професійної діяльності. Тому, щоб розрахувати рівні, необхідно таке:

– перевести % в частки, наприклад, 15% опитаних будуть дорівнювати 0,15 частки від загальної кількості респондентів;

– визначити математичну масу кожного рівня. У дослідженні ми визначали всього три рівні: низький, середній і високий. Тому умовно низький рівень дорівнює 1, середній – 2, високий – 3. Для того щоб визначити математичну масу, потрібно помножити кожний показник якості в частках на певний рівень, тобто на 1, 2 і 3;

– далі підсумовуємо три показники математичної ваги й отримуємо середньозважений рівень.

У результаті таких розрахунків отримуємо таку формулу:

$$\bar{X} = \frac{\sum_{i=1}^n x_i f_i}{\sum_{i=1}^n f_i},$$

де $\bar{X}$ – це середньозважений рівень готовності до професійної діяльності;

n – кількість рівнів (їх у нашому випадку 3, тобто це $x_1 + x_2 + x_3$);

x – певний рівень, x_1, x_2, x_3 ;

f – частка певного рівня, їх у нас 3, тобто f_1, f_2, f_3 .

Відповідно, мінімальний рівень дорівнюватиме одиниці, а максимальний – трійці.

Отже, згідно із цією формулою, можемо визначити середньозважений рівень комунікативної готовності до практичної діяльності за показниками провідних професійно важливих якостей.

Відповідно, усі отримані нами показники рівня сформованості різновидів готовності будуть оцінюватись від одиниці (мінімальний – низький рівень) до трійки (максимальний – високий рівень).

Підраховувати рівень ми будемо так: підсумовувати якості певного різновиду готовності й визначати середній статистичний показник, який надалі будемо розраховувати у вищезначену формулу.

Так, комунікативна готовність, яка зумовлюється такими провідними професійно важливими якостями, як товариськість і комунікабель-

ність. Підставляючи показники цих якостей, визначаємо середньозважений рівень комунікативної готовності – 2,64.

Отже, комунікативна готовність із максимальних 3-х балів розвинута в слідчих на 2,64. Цей показник є високим, проте свідчить, що потрібно вдосконалювати комунікативну готовність.

Висновки і пропозиції. Отже, проведене дослідження визначає, що комунікативна готовність слідчого розвинута на достатньому та високому рівнях. Проте серед опитаних курсантів і студентів 51% вважають, що ця якість притаманна сучасному слідчому на середньому та високому рівнях, хоча 92% слідчих підтверджують середній і високий рівень комунікабельності в їхніх колег.

Відповідно, професійно важливі якості комунікативної готовності – товариськість і комунікабельність, на думку респондентів, досить на високому рівні розвинуті в сучасних слідчих.

Перспективи використання результатів дослідження сприятимуть підвищенню професійного рівня слідчих під час виконання функціональних обов'язків і забезпечать необхідність удосконалення комунікативної готовності.

Список використаної літератури:

1. Цільмак О.М. Психологічна структура слідчої діяльності / О.М. Цільмак // Науковий вісник ЛьвДУВС. Серія «Психологічна». – 2012. – Вип. 2 (1). – С. 330–338.
2. Бодров В.А. Психология профессиональной пригодности : [учеб. пособ. для вузов] / В.А. Бодров. – М. : ПЕР СЭ, 2001. – 511 с.
3. Томчук М.І. Методологічні засади дослідження та формування психологічної готовності особистості до діяльності / М.І. Томчук // Психологія і суспільство. – 2010. – № 4. – С. 41–46.
4. Цільмак О.М. Модель компетентності працівників міліції / О.М. Цільмак, С.І. Яковенко // Вісник Київ. нац. ун-ту ім. Тараса Шевченка. – 2009. – Додат. № 4. – Т. 3 : Тематич. вип. «Вища освіта України у контексті інтеграції Європейського освітнього простору». – 2009. – С. 664–675.
5. Дьяченко М.И. Готовность к деятельности в напряженных ситуациях: психологический аспект / М.И. Дьяченко, Л.А. Кандыбович, В.А. Пономаренко. – Минск : Университетское, 1985. – 208 с.
6. Хуртенко О.В. Формування у майбутніх організаторів-тренерів психологічної готовності до прийняття рішень у екстремальних ситуаціях : автореф. дис. ... канд. психол. наук : спец. 19. 00. 09 «Психологія діяльності в особливих умовах» / О.В. Хуртенко. – Хмельницький, 2008. – 20 с.

Пасько О. М. Исследование коммуникативной готовности к профессиональной деятельности следователя

В статье предложено рассматривать коммуникативную готовность следователя через призму ведущих качеств, детерминирующих данный вид готовности, – общительность и коммуникабельность. Для рациональности и подтверждения этого проведено два исследования с целью проверки уровня развития данных качеств современного следователя и следователя как мастера своего дела, а также определен средневзвешенный уровень коммуникативной готовности к практической деятельности по показателям ведущих профессионально важных качеств.

Ключевые слова: *готовность, коммуникативная готовность, коммуникабельность, общительность, средневзвешенный уровень коммуникативной готовности.*

Pasko O. M. Research of communicative readiness for professional activity of investigator

The author proposed to consider the communicative readiness leading investigator in the light of the qualities that determine the present kind of readiness – sociability and communication. To confirm this rationality and conducted two studies to test the level of data quality modern investigator and the investigator, as a master of his craft, and was determined the average level of communicative readiness for practical work in leading indicators professionally important qualities.

Key words: *readiness, communicative readiness, communication, sociability, average level of communicative readiness.*

Н. З. Рогатинська

кандидат юридичних наук, доцент,
завідувач кафедри кримінального права та процесу
Тернопільського національного економічного університету

РОЗУМНІСТЬ СТРОКІВ ЯК ОДНА З ОСНОВНИХ ЗАСАД КРИМІНАЛЬНОГО ПРОЦЕСУ

У статті проаналізовано розумність строків як одну із засад кримінального провадження. Розглянуто порядок обчислення процесуальних строків у кримінальному провадженні. Наведено недоліки принципу розумності строків. З'ясовано, що строки не повинні перевищувати встановлені законом граничні межі, але й не повинні бути меншими, ніж це потрібно для реалізації процесуальної дії, для якої вони встановлюються, і пізніше за дату, яка затверджується судами.

Ключові слова: строки, розумні строки, обчислення строків, кримінальне провадження.

Постановка проблеми. Відповідно до нового Кримінального процесуального кодексу (далі – КПК) України від 13 квітня 2012 року, основним завданням кримінального провадження є забезпечення швидкого, повного та неупередженого досудового розслідування й судового розгляду. А тому вперше в ст. 28 КПК України закріплено розумність строків як один із принципів кримінального провадження.

Справедливість у кримінальному процесі, забезпечення прав людини неможливі без дотримання встановлених законом строків. Вони дисциплінують учасників у самому кримінальному провадженні, забезпечують динамічність процесу та прогнозованість. Без наявності строків на ту чи іншу кримінальну процесуальну дію або без їх дотримання в кримінальному процесуальному судочинстві виникає свавілля, масові порушення прав і свобод громадян. Розумні строки, передбачені КПК України, мають важливе значення в захисті особи від обвинувачення.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Особливу увагу цьому питанню приділяли такі науковці: С.О. Заїка, Я.П. Зейкан, В.Т. Маляренко, М.М. Михеєнко, В.О. Попелюшка та ін.

Мета статті – проаналізувати розумність строків як одну із засад кримінального провадження, а також дослідити правове регулювання розумних строків провадження, саме початку, перебігу та закінчення строків у кримінальному провадженні України.

Виклад основного матеріалу. Процесуальні строки є невід'ємним складовим елементом кримінально-процесуальних форм і механізмів кри-

мінально-процесуального регулювання, адже є юридичними засобами врегулювання кримінальних процесуальних відносин. Відповідно до ч. 1 ст. 113 нового КПК України, процесуальні строки – це встановлені законом, прокурором, слідчим суддею або судом проміжки часу, у межах яких учасники кримінального провадження зобов'язані (мають право) приймати процесуальні рішення чи вчиняти процесуальні дії [1].

Принцип розумності строків – це вирішення питань регулювання правових відносин з урахуванням інтересів усіх учасників, крім цього, інтересів громадян і публічних інтересів.

Кожна процесуальна дія або процесуальне рішення мають бути виконані або ж затверджені в розумні строки. Розумними є строки, що вважаються об'єктивно необхідними для реалізації певної дії і прийняття процесуального рішення. Строки не можуть перевищувати передбачені КПК строки виконання для цієї дії чи рішення. Нормативно-правове закріплення розумності строків є важливим, перспективним механізмом для забезпечення та виконання завдань кримінального провадження, передбачених ст. 2 КПК України.

Складність самого провадження полягає у визначенні та врахуванні кількості осіб, що підозрюються чи обвинувачуються, а також кримінальних правопорушень, щодо яких ведеться провадження, обсягу та специфіки процесуальних рішень і дій, необхідних для здійснення повного досудового розгляду.

В Україні відсутній якісний засіб захисту в разі порушення строків досудового розсліду-

вання й розгляду провадження в судовому порядку. Тому «процесуальний строк» сам по собі формально визначений законом, але не завжди буде «розумним». Він набуде цієї якості лише тоді, коли буде можливість забезпечити баланс законних публічних і особистих прав та інтересів в умовах конкретного кримінального провадження в правовій державі.

Усі процесуальні дії в кримінальному провадженні повинні бути виконані без невиправданої затримки й у будь-якому випадку не пізніше за граничний строк, визначений КПК.

Для вимог розумного строку суд має право закріпити процесуальні строки в межах граничного строку з урахуванням обставин, пов'язаних із відповідним кримінальним провадженням [2].

Усі строки, які встановлюють прокурори або суд, повинні бути такими, що дають достатньо часу для вчинення цих процесуальних дій або прийняття процесуального рішення та не перешкоджають реалізації права на захист.

Закріплення в законі процедури обрахування, продовження й поновлення строків зумовлене необхідністю досягнення завдань кримінального провадження та покликане забезпечити законні інтереси й права суб'єктів кримінального процесу.

Норми КПК України щодо строків регламентують тривалість строків, порядок їх обчислення та наслідки закінчення, строки встановлюються, можуть бути продовжені й можуть поновлюватися. Дотримання строків у кримінальному процесі неможливе без чіткого знання правил їх обчислення. Для правильного обчислення строків важливого значення набувають правові норми, котрі визначають момент перебігу процесуального строку, обставини, що впливають на його перебіг, і встановлюють момент закінчення [3, с. 24].

Процесуальні строки різняться відповідно до величин, якими вони обчислюються. Такими розмірами, відповідно, є години, дні, місяці (ст. 115 КПК України) і, звичайно, роки (ч. 1 ст. 289, ч. 6 ст. 539 КПК України). Крім цього, застосовується терміни «дні» й «доба» як синоніми, тобто доба за тривалістю дорівнює дню. Переведення процесуальних строків годин у дні, днів у місяці є неприпустимим.

Обчислення проводиться так, що остання година закінчується, відповідно, останньою хвилиною. Наприклад, у разі затримання особи, яке відбулося 1 квітня о 15 годині 35 хвилин, строк закінчення затримання – 4 квітня о 15 го-

дині 35 хвилин (затримання не може перевищувати строку 72 годин).

За обрахування строку днями строк закінчується о двадцять четвертій годині останнього дня визначеного строку.

За умови обчислення строку в місяцях закінченням строку буде число останнього місяця. Якщо завершення строку, що обчислювався місяцями, припадає на той місяць, у якому немає відповідного числа, то строк обчислення закінчується в останній день цього місяця.

За обчислення в днях не беруться до уваги день затримання особи й наступний, що йде за ним, за винятком строків тримання під вартою чи проведення психіатричної експертизи, до яких ураховується не робочий час і фактичний час, а взяття під варту чи поміщення до відповідного медичного закладу.

Коли вчинення певної процесуальної дії здійснюється конкретною установою, то моментом закінчення буде кінець робочого дня. Для чіткості під час обрахування обов'язково враховуються неробочі дні й ті години, які призначені для перерви.

Якщо останній день строку припадає на неробочий чи святковий день, то він переноситься на наступний за цією датою робочий день, крім випадків, що стосуються проведення певних експертиз. Для обрахування точного строку потрібно добре знати момент початку. Не буде складністю обрахувати строк, коли він чітко встановлений законом, складніше тоді, коли строк прив'язаний до певної дії чи події з недостатніми даними щодо їх настання.

Ще одним важливим моментом є пропущення строку. Строк вважається пропущеним тоді, коли він учинений згідно з вимогами до вчинення дій в останній день строку, тобто переданий через засоби зв'язку вчасно або переданий повідомленням посадовій особі медичного чи виховного закладу належним чином. У випадку пропущення з поважних причин строку, він повинен бути поновлений за поданим клопотанням, ухвалою слідчого судді або суду.

КПК України наводить перелік підстав, що містять поважні причини. Указані учасниками процесу причини в клопотанні потрібно розглядати в кожному випадку, проте ухвала слідчого судді, суду про поновлення чи відмову в поновленні процесуального строку може бути оскаржена.

Скарги на недотримання розумних строків слідчим, прокурором подаються прокуророві, який здійснює процесуальне керівництво в кри-

мінальному провадженні та має право вимагати від слідчих органів усунення порушень процесуального законодавства, допущених під час досудового розслідування. Скарга, яка подається потерпілим, підозрюваним, обвинуваченим на недотримання прокурором прокуратури районного рівня або слідчим розумних строків, подається безпосередньо до прокуратури районного рівня. Розгляд такої скарги здійснюється прокурором районної прокуратури або його заступником. Результати аналізу кримінального та кримінального процесуального законодавства свідчать, що саме прокурор є першою й головною процесуальною особою, яка може й зобов'язана забезпечити дотримання законності слідчими та повноту прав сторін кримінального провадження навіть без їх безпосередньої участі в процесі.

Особи, проти яких відкрите провадження, мають право на розгляд цієї справи в найкоротший період або закриття відкритого проти них кримінального провадження, а також подавати скарги на незаконні необґрунтовані рішення, що приймаються і призводять до недотримання розумних строків під час провадження.

На підставі розгляду поданої скарги прокурор вищого рівня повинен прийняти одне з таких рішень: 1) задовольнити скаргу й учинити певні процесуальні дії, спрямовані на відновлення пропущеного строку; 2) відмовити в задоволенні скарги, якщо вищим прокурором буде встановлено, що пропущення розумності строку не мало місця.

Ми можемо спостерігати, що раніше не було такої практики, щоб рішення вищого прокурора були оскаржені. Проте останнім часом у кримінальному процесі з'явилась така практика, коли такі рішення підлягають оскарженню в судовому порядку. Отже, треба стежити, щоб ця практика набула поширення й у жодному разі не обмежувалася, адже це суперечить основним положенням Конституції України щодо забезпечення та реалізації принципу на звернення до суду з позовом щодо бездіяльності чи порушення законодавства органами державної влади.

Адже наявні такі моменти, коли через певні обставини об'єктивного характеру рішення по суті затримується на певний строк, у принципі оскаржувати бездіяльність і пропущення строків з боку органів прокуратури та слідства є безпідставним.

Але не треба забувати, що ст. 24 КПК України гарантує оскарження будь-яких процесуальних рішень, і те, що не може бути передбачено Конституцією обмеження доступу до правосуддя, що зумовлює те, що не може бути обмежений список громадян і категорій рішень, які будуть підлягати оскарженню. Тому потрібно говорити, що жодна з норм не може перешкоджати положенням Конституції й кожне рішення органів державної влади, яке порушує принципи розумності та інші основоположні засади, підлягає оскарженню в установленому законом процесуальному порядку.

Висновки і пропозиції. Отже, певні кроки до забезпечення права, гарантованого процесуальним законом, а також ст. 6 Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод, на розумність строків розслідування та розгляду справи вже зроблено, однак без прийняття окремих змін до законодавства, якими буде встановлено ефективний національний механізм захисту права особи на досудове провадження й судовий розгляд у розумний строк, принцип розумності строків у кримінальному провадженні не може бути реалізований повною мірою.

Список використаної літератури:

1. Кримінальний процесуальний кодекс України : [наук.-практ. комент.] / [О.М. Бандурка, Є.М. Блажівський, Є.П. Бурдоль та ін.] ; за заг. ред. В.Я. Тація, В.П. Пшонки, А.В. Портнова. – Х. : Право, 2012. – Т. 1. – 2012. – 768 с.
2. Карабут Л.В. «Розумність» строків як принцип кримінально-процесуальної діяльності / Л.В. Карабут // Часопис академії адвокатури України. – 2012. – № 2. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.nbuv.gov.ua/e-journals/Chaaau/2012-2/12klvkpd.pdf>.
3. Кримінальний процес : [підруч.] / за заг. ред. В.В. Коваленка, Л.Д. Удалової, Д.П. Письменного. – К. : Центр учбової літератури, 2013. – 544 с.

Рогатинская Н. З. Разумность сроков как один из основных принципов уголовного процесса

В статье проанализирована разумность сроков как одна из основ уголовного производства. Рассмотрен порядок исчисления процессуальных сроков в уголовном производстве. Приведены недостатки принципа разумности сроков. Установлено, что сроки не должны превышать установленные законом предельные границы, но и не должны быть меньше, чем это нужно для реализации процессуального действия, для которого они устанавливаются, и позже даты, которая утверждается судами.

Ключевые слова: сроки, разумные сроки, исчисления сроков, уголовное производство.

Rogatinska N. Z. The reasonableness of the terms as one of the basic principles of criminal procedure

The article analyzes the reasonableness of the terms as one of the foundations of the criminal proceedings. We consider the procedure for calculating the procedural time limits in criminal proceedings. Shows deficiencies of principle reasonable time. It was found that the term mustn't exceed the limits establishing by the law, but mustn't be less than necessary for the implementation of proceedings for which they are established, and give approved by the courts.

Key words: terms, reasonable terms, calculation of time limits, criminal proceedings.

МІЖНАРОДНЕ ПРАВО

УДК 341.172

Г. Д. Гамбаров

кандидат юридических наук,
доцент кафедры международного права
Бакинского государственного университета

ДОГОВОРНОЕ СОТРУДНИЧЕСТВО ПО ВОПРОСАМ ПРОТИВОДЕЙСТВИЯ ПРЕСТУПНОСТИ В ФИНАНСОВОЙ СФЕРЕ В РАМКАХ СНГ: ОПЫТ АЗЕРБАЙДЖАНА

Статья посвящена анализу особенностей договорного сотрудничества государств-участников СНГ по вопросам противодействия преступности в финансовой сфере. Существующие договорно-правовые инструменты такого сотрудничества объединены в две группы с выделением факторов, препятствующих участию Азербайджана в отдельных договорах, направленных на усовершенствование механизма противодействия преступности в финансовой сфере (на примере Договора о противодействии легализации (отмыванию) преступных доходов и финансированию терроризма от 05.10.2007).

Ключевые слова: договорное сотрудничество, СНГ, Азербайджан, преступность в финансовой сфере, легализация преступных доходов.

Постановка проблемы. Согласно положений Декларации глав государств-участников СНГ о дальнейшем развитии всестороннего сотрудничества от 05.12.2012, «организованная преступность, терроризм, незаконный оборот наркотических средств и психотропных веществ представляют серьезную угрозу безопасности государств-участников СНГ», потому они декларируют свое намерение «вести решительную борьбу с этими проявлениями» [1]. Важная роль в данном контексте отведена договорному сотрудничеству по противодействию преступности в финансовой сфере, поскольку именно обеспечение устойчивости и защищенности национальных финансовых систем является одной из главных задач государств-участников СНГ на долгосрочную перспективу в контексте укрепления национальной безопасности каждого из них [2, с. 287].

Анализ последних исследований и публикаций. Договорное сотрудничество государств-участников СНГ в разных аспектах неоднократно привлекало к себе интерес со стороны исследователей, в частности Н.В. Бобраковой, Н.К. Исингарина, Е.Г. Моисеева, О.Ж. Са-

матова и др. Несмотря на это, сотрудничество по вопросам противодействия преступлениям в финансовой сфере исследовано довольно фрагментарно, что не дает возможности сформировать целостное представление об особенностях такого сотрудничества на уровне СНГ.

Цель статьи – характеристика особенностей договорного сотрудничества государств-членов СНГ по вопросам противодействия преступности в финансовой сфере на примере Азербайджана.

Изложение основного материала. На уровне договорного сотрудничества в сфере противодействия преступности в финансовой сфере в рамках СНГ отсутствует единый, целостный документ, отражающий особенности соответствующего вида преступности. Такой подход является весьма оправданным, учитывая объективные различия в преступных деяниях, составляющих понятие «преступность в финансовой сфере». Тем не менее, в рамках СНГ можно выделить ряд международно-правовых договоров, направленных на повышение эффективности противодействия преступности в финансовой сфере, которые можно объединить в две группы:

1. Договора, действие которых направлено на совершенствование механизма противодействия преступности в целом:

- Соглашение о взаимодействии министерств внутренних дел независимых государств в сфере борьбы с преступностью от 24.04.1992 (подписано девятью государствами-участниками СНГ и Грузией);

- Соглашение о сотрудничестве министерств внутренних дел в сфере борьбы с организованной преступностью от 17.02.1994 (подписано всеми государствами-участниками СНГ и Грузией);

- Соглашение о сотрудничестве в борьбе с преступностью от 25.11.1998 (подписано девятью государствами-участниками СНГ и Грузией);

- Соглашение о сотрудничестве в сфере специального сопровождения оперативно-розыскной деятельности от 18.12.1998 (подписано восемью государствами-участниками СНГ и Грузией);

- Конвенция о правовой помощи и правовых отношениях по гражданским, семейным и уголовным делам от 07.10.2002 (подписана девятью государствами-участниками СНГ и Грузией);

- Соглашение об обмене информацией в сфере борьбы с преступностью от 22.09.2009 (подписано девятью государствами-участниками СНГ);

- Договор о межгосударственном розыске лиц от 10.12.2010 (подписан девятью государствами-участниками СНГ).

2. Договора, действие которых направлено на совершенствование механизма противодействия преступности в финансовой сфере:

- Соглашение о сотрудничестве в борьбе с преступлениями в сфере экономики от 12.04.1996 (подписано всеми государствами-участниками СНГ и Грузией);

- Соглашение о сотрудничестве и взаимной помощи по вопросам соблюдения налогового законодательства и борьбы с нарушениями в этой сфере от 04.06.1999 (подписано всеми государствами-участниками СНГ);

- Соглашение о сотрудничестве в борьбе с налоговыми преступлениями от 03.06.2005 (подписано восемью государствами-участниками СНГ);

- Договор о противодействии легализации (отмыванию) преступных доходов и финансированию терроризма от 05.10.2007 (подписан шестью государствами-участниками СНГ);

- Соглашение об образовании Совета руководителей подразделений финансовой разведки государств-участников СНГ от 05.12.2012 (подписано семью государствами-участниками СНГ).

Значительное количество договоров по широкому спектру вопросов и с высоким уровнем участия предполагает существование необходимых основ для обеспечения надлежащего функционирования механизма взаимодействия государств-участников СНГ по вопросам противодействия преступности в финансовой сфере.

На сегодняшний день Азербайджан является участником всех договоров из приведенного выше перечня, за исключением Договора о противодействии легализации (отмыванию) преступных доходов и финансированию терроризма от 05.10.2007, Соглашения об образовании Совета руководителей подразделений финансовой разведки государств-участников СНГ от 05.12.2012, а также Соглашения об обмене информацией в сфере борьбы с преступностью от 22.09.2009. Если сравнивать с показателем участия Азербайджана в международно-правовых актах СНГ, требующих процедуры ратификации в целом (25 из 37), то аналогичный показатель, согласно приведенному перечню договоров, формирующий нормативное основание противодействия преступности в финансовой сфере, как мы видим, несколько выше [3]. При этом Азербайджан добросовестно относится к взятым на себя договорным обязательствам и последовательно выступает за строгое соблюдение международных договорных обязательств, вытекающих из положений договоров, стороной которых является Азербайджанское государство [4, с. 310].

Более тесное договорное сотрудничество по вопросам противодействия как преступности в целом, так и в финансовой сфере в частности можно объяснить существованием необходимых политико-правовых и социальных основ такого сотрудничества, в свою очередь, детерминированных рядом факторов, выделенных Р.В. Нигматуллиным, а именно: 1) стремление государств к самосохранению; 2) особый характер современных преступлений, посягающих на интересы нескольких или многих государств либо представляющих опасность для международного сообщества; 3) необходимость согласования, координации и объединения усилий по предотвращению и пресечению преступных деяний; 4) объективные потребности по оказанию взаимной правовой помощи по уголовным делам [5, с. 57].

Вместе с тем тесное договорное сотрудничество Азербайджана с государствами-участниками СНГ по вопросам противодействия преступности в финансовой сфере в никакой мере не означает отсутствия проблемных аспектов такого сотрудничества. Так, основываясь на опыте Российской Федерации, Г.Я. Чухнина выделяет несколько проблемных аспектов сотрудничества компетентных органов по противодействию преступлениям в сфере налогообложения, часть из которых, по нашему мнению, является общей для соответствующего взаимодействия всех государств-участников СНГ: 1) отсутствие четких механизмов реализации имеющихся договоренностей, которые закреплены в договорах о сотрудничестве по вопросам противодействия преступности; 2) особенности национального законодательства, регулирующего уголовно-правовые основы обеспечения экономической безопасности; 3) отсутствие выделения на договорном уровне преступлений в сфере налогообложения в отдельную от экономических преступлений категорию; 4) наличие ситуации, которая характеризуется тем, что нормативные основы сотрудничества по вопросам противодействия преступности в экономической сфере не систематизированы, что может способствовать образованию пробелов в обеспечении экономической безопасности сотрудничающих государств. Исходя из этого, следует признать целесообразность предложения исследовательницы относительно необходимости проведения инвентаризации и оценки существующей международно-правовой базы взаимодействия в борьбе с преступностью экономической направленности, но не только на уровне отдельных государств-участников СНГ, а и СНГ в целом [6, с. 64–66].

Отдельно следует выделить факторы, препятствующие участию Азербайджана в отдельных договорных инструментах, направленных на усовершенствование механизма противодействия преступности в финансовой сфере. На примере Договора о противодействии легализации (отмыванию) преступных доходов и финансированию терроризма от 05.10.2007 к ним можно отнести следующие:

1. Закрепление гармонизации законодательства в качестве формы сотрудничества государств-участников.

Как мы уже неоднократно указывали выше, Азербайджан последовательно отказывается от участия в рамках СНГ в договорных меха-

низмах сотрудничества, требующих взятия на себя обязательств по гармонизации национального законодательства. Такой подход можно объяснить особенностью возникновения и развития СНГ, верно подмеченной Президентом Азербайджана И. Алиевым: «... СНГ, в отличие от других международных организаций, создавалось в силу распада Советского Союза, а не в силу инициативы по объединению» [7]. Соответственно, необходимо использовать формы сотрудничества, ориентированные, прежде всего, на потребности практики противодействия преступности в финансовой сфере в государствах-участниках СНГ, что обеспечит надлежащую эффективность соответствующего сотрудничества. В противном случае использование гармонизации в качестве формы сотрудничества приведет к созданию нормативных основ, которые не будут отвечать потребностям практики и, соответственно, вряд ли будут способствовать действительному повышению уровня сотрудничества в соответствующей сфере государств-участников СНГ.

2. Наличие ограниченного круга оснований для отказа в исполнении запроса на предоставление информации (документов, материалов, иных данных) по вопросам противодействия легализации (отмыванию) преступных доходов и финансированию терроризма.

Согласно п. 2 ст. 16 соответствующего Договора, «компетентные органы запрашиваемой Стороны могут отказать в исполнении запроса, если это противоречит ее национальным интересам либо законодательству и международным обязательствам, а также если запрос не соответствует положениям настоящего Договора» [8]. Для сравнения можно привести перечень мотивов для отказа в сотрудничестве согласно п. 1 ст. 18 Страсбургской конвенции Совета Европы, участником которой является Азербайджан: «а) запрашиваемая мера противоречит основным юридическим принципам запрошенной Стороны; или в) исполнение запроса посягает на суверенитет, безопасность, общественный порядок и другие существенные интересы запрошенной Стороны; или с) запрошенная Сторона полагает, что важность дела, по которому сделан запрос, не является оправданием для принятия запрошенной меры; или d) правонарушение, по которому сделан запрос, является политическим или налоговым правонарушением; или e) запрошенная Сторона считает, что запрошенная мера противоречит принципу не

bis in idem; или f) правонарушение, по которому сделан запрос, не является правонарушением по праву запрошенной Стороны, если оно было совершено на территории, подчиняющейся ее юрисдикции» [9]. Закрепление достаточного количества оснований для отказа в сотрудничестве продиктовано не только стремлением обеспечить защиту суверенитета запрашиваемого государства и его существенных интересов, но и обязанностью соблюдать в должной мере права человека и избегать злоупотреблений запрашивающей стороны механизмом сотрудничества.

3. Отсутствие четкости в формулировках отдельных договорных норм.

Согласно ст. 2 Договора о противодействии легализации (отмыванию) преступных доходов и финансированию терроризма от 05.10.2007, под понятием «финансирование терроризма» понимается «предоставление или сбор средств либо оказание финансовых услуг с осознанием того, что они предназначены для финансирования организации, подготовки или совершения хотя бы одного из преступлений террористического характера либо для обеспечения организованной группы, незаконного вооруженного формирования, преступного сообщества (преступной организации), созданных или создаваемых для совершения хотя бы одного из таких преступлений». Вместе с тем разработчики соответствующего договорного инструмента оставили без внимания содержательное наполнение термина «преступления террористического характера», который является одним из ключевых в рамках соответствующего договорного механизма.

Выводы и предложения. Договорное сотрудничество по вопросам противодействия преступности в финансовой сфере является важным и необходимым для обеспечения безопасности в регионе. Активное участие Азербайджана в соответствующем механизме сотрудничества является отражением ключевой позиции, задекларированной Президентом Азербайджана И. Алиевым: «Азербайджан привержен активному своему участию и сотрудничеству в рамках СНГ и в будущем также будет прилагать все усилия для того, чтобы укреплять наши отношения со странами Содружества» [7]. Вместе с тем такое сотрудничество может быть эффективным только при условии ориентации на потребности практики в той или иной сфере общего интереса государств-участ-

ников и использования наиболее адекватных таким потребностям форм сотрудничества.

Список использованной литературы:

1. Лукашук И.И. Международное право. Общая часть : [учебник] / И.И. Лукашук. – 3-е изд., перераб. и доп. – М. : Волтерс Клувер, 2005. – 432 с.
2. Конвенция о защите прав человека и основных свобод, принята Советом Европы 4 ноября 1950 г., измененная и дополненная Протоколом № 11 и № 14 в сопровождении Дополнительного протокола и протоколов № 4, 6, 7, 12, 13 [Электронный ресурс]. – Режим доступа : http://www.echr.coe.int/Documents/Convention_RUS.pdf.
3. Библия : Книги священного писания Ветхого и Нового Завета / в рус. пер. с парал. местами. – М. : Библ. общ-ва, 1995. – 1379 с.
4. Баскин Ю.Я. Новый завет и становление нового международного права / Ю.Я. Баскин // Известия высших учебных заведений. Серия «Правоведение». – 1992. – № 4. – С. 75–81.
5. Жданов Н.В. Исламская концепция миропорядка / Н.В. Жданов. – М. : Междунар. отношения, 2003. – 586 с.
6. Статут Международного Суда ООН [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <http://www.un.org/ru/icc/statut.shtml>.
7. Всеобщая декларация прав человека, принята и провозглашена резолюцией 217А (III) Генеральной Ассамблеи ООН 10 декабря 1948 г. [Электронный ресурс]. – Режим доступа : http://www.un.org/ru/documents/decl_conv/declarations/declhr.shtml.
8. Первое послание к коринфянам Святого Апостола Павла [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <http://biblia.org.ua/bibliya/kor1.html>.
9. Послание к ефесянам Святого Апостола Павла [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <http://azbyka.ru/biblia/?Eph.4:4-6>.
10. Коран / пер. с араб. И.Ю. Крачковского. – М. : Раритет, 1990. – 528 с.
11. Нобелевская лекция лауреата Нобелевской премии мира 2005 года Мохаммеда Эль Барадея (г. Осло, 10 декабря 2005 г.) [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <http://www.un.org/ru/aboutun/nobelprize/ebsp2005.pdf>.
12. Тиле К. Основные принципы науки о религии / К. Тиле // Классики мирового религиоведения. Антология / сост. и общ. ред. А.И. Красникова. – М. : Канон+, 1996. – Т. 1. – 1996. – С. 144–196.
13. Толковая Библия, или комментарий на все книги Святого Писания, Ветхого и Нового Завета. Левит. – Стокгольм : Ин-т перевода Библии, 1987. – С. 498–500.

Гамбаров Г. Д. Договірне співробітництво з питань протидії злочинності у фінансовій сфері в межах СНД: досвід Азербайджану

Стаття присвячена аналізу особливостей договірного співробітництва держав-учасниць СНД з питань протидії злочинності у фінансовій сфері. Чинні договірно-правові інструменти такого співробітництва об'єднані у дві групи з виокремленням факторів, які перешкоджають участі Азербайджану в окремих договорах, спрямованих на вдосконалення механізму протидії злочинності у фінансовій сфері (на прикладі Договору про протидію легалізації (відмиванню) злочинних доходів і фінансуванню тероризму від 05.10.2007).

Ключові слова: договірне співробітництво, СНД, Азербайджан, злочинність у фінансовій сфері, легалізація злочинних доходів.

Hambarov H. D. Contractual cooperation on combating crime in the financial sector within the CIS: Azerbaijan's experience

The article is devoted to the analysis of the traits of cooperation on the basis of international conventions of the CIS in the area of counteracting financial criminality. Modern instruments of such cooperation are proposed to divide between two groups. The author investigates the factors preventing Azerbaijan from conclusion of the CIS treaties in the area of counteracting financial criminality on the example of the CIS Treaty on counteracting money laundering and terrorism financing.

Key words: cooperation on the basis of international treaties, CIS, Azerbaijan, financial criminality, money laundering.

УДК 341.231.14.2

Д. Шавинина-Калашянсоискатель кафедры международного и европейского права
Российско-Армянского (Славянского) университета

МЕЖДУНАРОДНОЕ ПРАВО ПРАВ ЧЕЛОВЕКА: РЕЛИГИОЗНЫЙ ФАКТОР

Статья посвящена проблеме гуманизации индивида в международном праве прав человека на примере христианства и ислама. Акцентировано внимание на влиянии религиозного фактора на международное право прав человека с учетом тенденции развития современного общества.

Ключевые слова: международное право прав человека, религиозный фактор, христианство, ислам, правовое регулирование, сравнительно-правовой анализ.

Постановка проблемы. Взаимосвязь между религиозным фактором и международным правом прав человека очевидна. Религия никогда не сводилась лишь к вере в Бога и потустороннюю жизнь, к совершению религиозных обрядов. Именно социальные учения позволяли монотеистическим религиям овладевать массами и тем самым влиять на расстановку сил в обществе. Религия по-своему объясняет реально существующий мир и регулирует не мнимые, а реальные отношения между людьми. Без религиозной интерпретации чисто земных отношений между людьми религия не смогла бы выполнять сложные социальные функции, в том числе и интегрирующие, потеряла бы свою привлекательность, перестала бы существовать. Религия оказывает большое влияние на международное право прав человека и на процесс гуманизации индивида в обществе. Права человека, регулирование правового положения человека в международном праве являются одной из наиболее сложных и актуальных проблем современности.

Анализ последних исследований и публикаций. Важную роль в раскрытии влияния религии на международное право прав человека сыграли труды ученых в области международного права, исламского права, таких как Ю.Я. Баскин, Н.В. Жданов, И.И. Лукашук, П.М. Рабинович, К. Тиле и др.

Целью статьи является попытка акцентировать внимание на влиянии религиозного фактора на международное право прав человека с учетом тенденции развития современного общества.

Изложение основного материала. В современном мире происходят сложные, противоре-

чивые и глубокие изменения и преобразования, затрагивающие принципиальные основы общественной жизни, в том числе проблему правового статуса человека. Указанные процессы касаются всех государств без исключения. Подобные преобразования требуют адекватных изменений как в национальном, так и на международно-региональном и международно-универсальном уровнях в выработке уникальных приемов и методов международно-правового регулирования, в том числе регулирования, защиты и выработки универсальных механизмов реализации прав человека.

В настоящее время международное право как особая правовая система становится более демократичным и открытым для восприятия новейших идей, учитывает идеи «народной дипломатии», все большее внимание уделяет материальным и духовным потребностям человека, его достоинству, правовому и политическому мировоззрению, правам и свободам человека и гражданина. Защита прав человека перестала быть только внутренним делом государств.

Права человека – это система личных, экономических, социальных, политических и юридических норм и гарантий, направленных на обеспечение жизнедеятельности человека, это принципы, нормы взаимоотношения между людьми и государством, обеспечивающие возможность действовать по своему усмотрению (свободы) или получать определенные блага (права). Основные права и свободы человека принадлежат каждому от рождения.

Международное право прав человека, по определению И.И. Лукашука, – это совокуп-

ность принципов и норм, направленных на провозглашение и обеспечение международных стандартов прав и свобод человека и гражданина [1, с. 11].

Права человека в целом – это присущие нам от рождения права, без которых мы не можем жить как человеческие существа. Идея прав и свобод человека имеет глубокие исторические корни. Как в древнегреческой философии, так и в различных мировых религиях можно найти принципы, лежащие в основе идеи прав человека.

Расхождения между религиозными системами имеет негативный отпечаток и на международном праве. Как отмечает И.И. Лукашук, «международное право создавалось преимущественно на европейской основе при преобладающей роли христианства, что же касается права, то оно не содержит норм, которые могли бы быть неприемлемыми для какой-либо из основных религий, за исключением прав человека» [1, с. 432].

В международном праве значительное внимание уделяется регулированию основных прав человека. Однако в рамках религиозно-правовых доктрин к данной проблеме относятся по-разному. В частности, в рамках исламского права признается приоритет обязанности перед правами индивидуума. В исламе существует множество ограничений, особенно это касается прав женщин. Конвенция о защите прав человека и основных свобод закрепляет положение о том, что «пользование правами и свободами, признанными в настоящей Конвенции, должно быть обеспечено без какой бы то ни было дискриминации по признаку пола, расы и т. д.» (ст. 14 «Запрещение дискриминации») [2], что в принципе не сопоставимо с теми религиозными нормами, которые закреплены в Коране. Также в Библии содержатся нормы, дискриминирующие женский пол. Например, в Библии говорится: «К мужу твоему влечение твое, и он будет господствовать над тобою» [3]. Эти слова являются скорее приговором, вынесенным Богом Еве. Бог одобряет господство мужчины над женщиной. Это констатация печальных последствий греха и отказа подчиняться Божьему владычеству. Хотя, унижение женщин – это прямое следствие греховной сущности человека, а не Божья воля. Во многих культурах мужа властвуют над женами, часто в очень грубой форме.

Новый Завет и другие произведения религиозной мысли (Коран), по утверждению

Ю.Я. Баскина, оказываются и могут оказаться духовным основанием при выработке, принятии и толковании собственно юридических норм. Они могут оказаться важными в деле гуманизации и укрепления нового международного права [4, с. 75]. Также, по мнению ученого, это положение касается принципа справедливости, который в силу своей особенности трудно обосновать. Однако содержание данного принципа закреплено в Новом Завете: «Итак, во всем, как хотите, чтобы с вами поступали люди, так поступайте и вы с ними, ибо в этом закон и пророки» (Мф. 7.12; см. также: Мф. 7.3; Мк. 4.24; Лк. 6.36; Иак. 1.8 и 2.9; 1 Ин 3.16) [4, с. 80]. Он фактически присутствует и закреплен во многих международно-правовых актах, например, в п. 1 ст. 1 и п. 3 ст. 2 Устава ООН, в Конвенции по морскому праву и т. д.

Доктрина, как известно, является вспомогательным источником международного права. Это положение закреплено в ст. 38 Статута Международного Суда ООН [6]. Поэтому здесь следует учесть и исламскую доктрину международного права, которая является немаловажной для рассмотрения вопроса о влиянии религии на международное право.

Так, Н.В. Жданов определяет, что, согласно исламской доктрине международного права, все страны мира делятся на несколько групп:

- 1 группа Дар-аль-Ислам (Мир Ислама) – страны с исламской формой правления, которые считаются родиной каждого мусульманина независимо от его национальности;
- 2 группа Дар-аль-Харб (Мир войны) – страны, откуда исходит угроза мусульманам или ожидаются враждебные действия;
- 3 группа Дар-аль-Агд (Мир Договора) – территория, над которой мусульмане не установили свой контроль, причём район Мира Договора расположен в самом исламском государстве, где ряд правителей заключают соглашения с немусульманскими сообществами [5, с. 303].

Деление мира на три группы сформулировано в Священном писании мусульман – в Коране.

Права человека в своей основе являются целым комплексом идей, которые имеют религиозное, в частности христианское, происхождение. Эти идеи развивались из христианских представлений о достоинстве человека. Но с течением столетий вплоть до наших дней представления о достоинстве были интерпретированы таким образом, что во многом эта

интерпретация стала противоречить ее традиционному христианскому пониманию. Именно в таком виде сейчас и действуют права человека.

Как религиозные, так и правовые нормы регулируют один и тот же предмет – общественные отношения. В данном контексте содержание правовых и религиозных норм может совпадать (так происходит, например, если религия включает существующие в обществе нормы и обычаи); совпадает содержание основных, наиболее общих норм (не убивать, не красть, не причинять вреда); они обладают свойством «перехода» в ненормативные регуляторы: привычка соблюдения норм, как правовых, так и религиозных, закрепляется в сознании человека и становится основой, мотивом его поведения, а послушное нормам поведение – целью и ценностью. И есть, конечно же, нормы, которые не совпадают или противоречат друг другу. Так, Всеобщая декларация прав человека провозглашает: «Каждый человек имеет право на свободу мысли, совести и религии; это право включает свободу менять свою религию или убеждения...» (ст. 18) [7, с. 1]. Но данная норма в контексте ислама и христианства имеет разную содержательную нагрузку. Речь идет о христианском и мусульманском вероучениях, о двух авраамических, монотеистических религиях, происходящих из древней традиции, восходящей к патриарху семитских племен Аврааму. Эти религии имеют общие истоки, но каждая из них декларировала себя по отношению к другой. Как Библия, так и Коран утверждают веру в единого Бога. «Верую во Единого Бога», «Нет иного Бога, кроме Единого» (1 Кор. 8.4) [8], «Один Господь, одна вера, одно крещение» (Еф. 4.6) [9]. Из этих строчек, взятых из разных библейских источников, уже можно сделать вывод, что христианство не признает сменны веры. За смену веры следует отлучение от православной церкви. И самое печальное для отступника произойдет после смерти – вечная жизнь зависит от истинности веры.

Также в Коране закреплены положения о том, что «Тяжкая кара будет для неверных...», «Истина от вашего Бога, кто хочет пусть верует, кто не хочет – пусть не верует» [10]. В исламе грех совершает не тот, кто с детства воспитан в другой религии, а его родители, сделавшие выбор за ребенка заранее.

Представления о Боге у каждой религии разные и сильно отличаются. Это произошло из-за того, что полнота и истинность полученных

основателями разных религий Откровений о Боге была различной. В связи с этим, у каждой религии есть свой образ Бога, и она убеждена в исповедании своего Бога.

На примере христианства и ислама прослеживается некое противоречие нормам международного права прав человека (об этом свидетельствует ст. 18 Всеобщей декларации прав человека, о которой упоминалось выше). Прежде всего, это противоречие понятию равенства. В Декларации закреплено, что все равны в своем выборе и смене религии или убеждения и т. д.; в случае с религией все наоборот. Декларация (ст. 16) содержит положение о том, что мужчины и женщины, достигшие совершеннолетия, могут вступать в брак без всяких ограничений по признаку расы, национальности или религии [7]. И в данном случае религия противоречит нормам Декларации. Так, в исламе разрешалось вступать в брак или иметь деловые отношения с «людьми писания» (христианами) до пророчества Мухаммеда. В настоящее время это возможно только в случае, если будут соблюдены 4 правила: 1) женщина должна быть целомудренной; 2) ее опекун должен дать разрешение и должны быть соблюдены все условия никяха; 3) все должно происходить в том месте, где у мусульманина будет власть над женщиной; 4) у мужа-мусульманина должна быть крепкая вера. Но брак мусульманки и мужчины-немусульманина в исламе запрещен! В Коране написано все просто и понятно, и эти правила, при соблюдении которых возможен брак с иноверцем, дают понять, что при патриархате в семье мужчине подвластно склонить женщину к исламу и этим же увеличить количество мусульман. А вот запрет мусульманки на брак с иноверцем подразумевает неспособность женщины склонить мужчину к исламу. Поэтому этот брак и вовсе запрещен.

С точки зрения христианства брак с иноверцем невозможен! Он запрещен и не может быть освящен таинством венчания. Смешанные браки называют «великим злом», грехом перед Богом. Такая библейская категоричность противоречит нормам международного права прав человека и не дает возможность для создания новых ячеек общества, хоть даже и интернациональных. Христианство не хочет видеть внутри себя приверженцев иной веры, даже с возможностью склонения в дальнейшем к христианству.

Лауреат Нобелевской премии мира Мохаммед Эль Барадей в одном из своих выступлений

утверждал: «Ни одна религия не строится на нетерпимости, и нет такой религии, в которой бы не ценилась неприкосновенность человеческой жизни. Иудаизм наставляет нас ценить красоту и радость человеческого бытия. Христианство учит нас относиться к ближнему своему так, как мы хотели бы, чтобы относились к нам. Ислам провозглашает, что несправедливое убийство одного человека равносильно убийству всего человечества» [11].

Крупнейший религиовед XIX в. Корнелис Тиле определял религию как «все те явления, которые от других (этических, эстетических, политических или им подобных) отличаются именно как религиозные, т. е. все то, в чем человек выражает свою веру в сверхчеловеческую силу и что он делает, чтобы поддержать свою связь с ней» [12, с. 146].

Несомненно, у права и религии «собственные» инструментарии влияния на сознание и поведение человека. Механизмы действия религии и права различны. В частности, нормы религии (в особенности эстетические) обосновывают в своих священных книгах абсолютную непреложность предписываемого ими кодекса поведения с ссылкой на высший авторитет. Законодателем и высшим судьей для верующих является Всевышний. В священных писаниях евреев утверждалось, что Господь Бог был для «своего избранного народа» одновременно и Богом, и небесным царем, и царем земным, законодателем и «главным военным Вождем». Именно от него, от Господа Бога, исходили законы, постановления и распоряжения не только чисто религиозного, но и семейного, общественного и государственного характера.

Исключительно он один мог проявлять законодательную волю, а «пророки, первосвященники, вожди и судьи были лишь послушными исполнителями и проводниками его воли». Нарушителя религиозных норм, соответственно, ожидает «небесная кара». Например, в исламском деликтном праве действует принцип сакральности, т. е. смешения преступления и греха. Согласно этому принципу, преступление нарушает волю Аллаха, поэтому рано или поздно Всевышний покарает преступника.

Бог иудеев, требуя строгого соблюдения обязанностей в публично-правовой сфере, ритуалов, заповедей и содержащихся в них заветов, подкрепляет данное требование поощрительными и принудительными санкциями как реакцию на поведение иудея. («Если вы будете

поступать по уставам Моим и заповеди Мои будете хранить и исполнять их, – говорится в одной из заповедей Бога Моисею и всем иудеям, – то: 1) «Я дам вам дожди в свое время, и земля даст произрастания свои, и деревья полевые дадут плод свой»; 2) вы будете «есть хлеб свой досыта, и будете жить на земле вашей безопасно»; 3) «пошлю мир на землю вашу; ляжете, и никто вас не беспокоит»; 4) «сгоню лютых зверей с земли вашей, и меч не пройдет по земле вашей»; 5) благословлю вас, «плодородными сделаю вас, и размножу вас»; 6) буду тверд в завете Моим с вами»; 7) буду жить среди вас, «буду вашим Богом, а вы будете Моим народом». «Если же не слушаете Меня и не будете исполнять всех заповедей сих» и если «презрите Мои постановления и законы», то «Я поступлю с вами так»: 1) «пошлю на вас ужас, чахлость и горячку, от которых истомятся глаза и измучится душа, и будете сеять семена ваши напрасно, и враги ваши съедят их»; 2) «сломлю гордое упрямство ваше», и «земля ваша не даст произрастаний своих»; 3) «пошлю на вас зверей полевых, которые лишат вас детей, истребят скот ваш, и вас уменьшат, так что опустеют дороги ваши»; 4) «наведу на вас мстительный меч в отмщение за завет»; 5) «города ваши сделаю пустынею и опустошу святилища ваши»; 6) «опустошу землю вашу, так что изумятся о ней враги ваши, поселившиеся на ней»; 7) «вас рассею между народами и обнажу вслед вас меч и будет земля ваша пуста и города ваши разрушены»; 8) «оставшимся же из вас пошлю в сердца робость в земле врагов их, и шум колеблющегося листа погонит их, и побегут, как от меча, и падут, когда никто не преследует». «И погибнете между народами, и пожрет вас земля врагов ваших», а «оставшиеся из вас исчахнут за свои беззакония в землях врагов ваших, и за беззакония отцов своих исчахнут») [13, с. 498].

Как известно, эти источники находятся вне временных интересов и политических определений. Именно по данной причине религиозные нормы предполагают и отстаивают претензии на исключительность без ограничений.

Выводы и предложения. Таким образом, роль религии и религиозного фактора в общественной жизни по-прежнему велика. Что касается норм международного права прав человека, то необходимо отметить, что в настоящее время данной проблеме уделяется большое внимание как на национальном, так

и международно-региональном и международно-универсальном уровнях. Сравнительно-правовой анализ позволяет прийти к выводу, что религиозно-правовые доктрины содержат иную интерпретацию прав человека, чем нормативно-правовые акты, принятые в данной сфере в последнее время в рамках различных правовых массивов. Религиозный фактор играет большую роль в сфере реализации права человека. Несмотря на правовое регулирование на национальном уровне, отражающее универсальные тенденции в данной сфере, именно религиозно-правовые доктрины определяют содержание и пределы реализации прав человек.

Список использованной литературы:

1. Лукашук И.И. Международное право. Общая часть : [учебник] / И.И. Лукашук. – 3-е изд., перераб. и доп. – М. : Волтерс Клувер, 2005. – 432 с.
2. Конвенция о защите прав человека и основных свобод, принята Советом Европы 4 ноября 1950 г., измененная и дополненная Протоколом № 11 и № 14 в сопровождении Дополнительного протокола и протоколов № 4, 6, 7, 12, 13 [Электронный ресурс]. – Режим доступа : http://www.echr.coe.int/Documents/Convention_RUS.pdf.
3. Библия : Книги священного писания Ветхого и Нового Завета / в рус. пер. с парал. местами. – М. : Библ. общ-ва, 1995. – 1379 с.
4. Баскин Ю.Я. Новый завет и становление нового международного права / Ю.Я. Баскин // Известия высших учебных заведений. Серия «Правоведение». – 1992. – № 4. – С. 75–81.
5. Жданов Н.В. Исламская концепция миропорядка / Н.В. Жданов. – М. : Междунар. отношения, 2003. – 586 с.
6. Статут Международного Суда ООН [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <http://www.un.org/ru/ictj/statut.shtml>.
7. Всеобщая декларация прав человека, принята и провозглашена резолюцией 217А (III) Генеральной Ассамблеи ООН 10 декабря 1948 г. [Электронный ресурс]. – Режим доступа : http://www.un.org/ru/documents/decl_conv/declarations/declhr.shtml.
8. Первое послание к коринфянам Святого Апостола Павла [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <http://biblia.org.ua/bibliya/kor1.html>.
9. Послание к ефесянам Святого Апостола Павла [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <http://azbyka.ru/biblia/?Eph.4:4-6>.
10. Коран / пер. с араб. И.Ю. Крачковского. – М. : Раритет, 1990. – 528 с.
11. Нобелевская лекция лауреата Нобелевской премии мира 2005 года Мохаммеда Эль Барадея (г. Осло, 10 декабря 2005 г.) [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <http://www.un.org/ru/aboutun/nobelprize/ebsp2005.pdf>.
12. Тиле К. Основные принципы науки о религии / К. Тиле // Классики мирового религиоведения. Антология / сост. и общ. ред. А.И. Красникова. – М. : Канон+, 1996. – Т. 1. – 1996. – С. 144–196.
13. Толковая Библия, или комментарий на все книги Святого Писания, Ветхого и Нового Завета. Левит. – Стокгольм : Ин-т перевода Библии, 1987. – С. 498–500.

Шавініна-Калашян Д. Міжнародне право прав людини: релігійний фактор

Стаття присвячена проблемі гуманізації індивіда в міжнародному праві прав людини на прикладі християнства й ісламу. Акцентовано увагу на впливі релігійного фактора на міжнародне право прав людини з урахуванням тенденції розвитку сучасного суспільства.

Ключові слова: міжнародне право прав людини, релігійний фактор, християнство, іслам, правове регулювання, порівняльно-правовий аналіз.

Shavinina-Kalashian D. International human rights law: the religious factor

The article is about the problem of humanization of the individual in international human rights law on the basis of the Christianity and Islam. The attention is emphasized to the fact of the religious influence on the international law of human rights, taking into consideration trends in the development of contemporary society.

Key words: international human rights law, religious factor, Christianity, Islam, legal regulation, comparative legal analysis.

А. М. Терно

здобувач

Інститут держави і права імені В. М. Корецького НАН України

КРИМІНАЛЬНО-ПРАВОВЕ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ПРОТИДІЇ НЕВИКОНАННЮ РІШЕНЬ ЄВРОПЕЙСЬКОГО СУДУ З ПРАВ ЛЮДИНИ В ЗАРУБІЖНИХ КРАЇНАХ. ПОРІВНЯЛЬНО-ПРАВОВИЙ АСПЕКТ

У статті проведено порівняльно-правовий аналіз кримінально-правового забезпечення протидії невиконанню рішень Європейського суду з прав людини у зарубіжних країнах.

На підставі проведеного порівняльно-правового аналізу відповідальності за невиконання судових рішень у зарубіжних країнах, акцентовано на безумовній близькості кримінального законодавства пострадянських країн з кримінальним законодавством України.

Встановлено, що в кримінальних кодексах низки європейських країн також є норми, подібні до вітчизняної. При цьому норма про кримінальну відповідальність за невиконання рішень Європейського суду з прав людини у кримінальному законодавстві інших держав відсутня.

Створення та реалізація спеціальних законодавчих процедур для виконання рішень Європейського суду з прав людини незвичне явище для країн Західної Європи. У більшості з них такі рішення виконуються на підставі нормативно-правових актів, що визначають загальні процедури виконання рішень національних судів за допомогою застосування аналогій чи загальноправових принципів.

Ключові слова: порівняльно-правовий аналіз; кримінально-правове забезпечення; протидія невиконанню рішень Європейського суду з прав людини.

Постановка проблеми. Законодавство України на різних етапах своєї багатовікової історії містило досить велику кількість норм, що передбачали різні соціально-правові аспекти кримінальної політики Української держави щодо вчинення кримінальних правопорушень проти правосуддя загалом та невиконання судового рішення зокрема.

Вступивши 17 липня 1997 р. до Ради Європи Україна ратифікувала Конвенцію про захист прав людини і основоположних свобод 1950 року, Першого протоколу та протоколів № 2, 4, 7 та 11 до Конвенції [25], чим прийняла на себе зобов'язання привести правозастосовчу практику у повну відповідність до вимог Конвенції і протоколів до неї. Це означало також те, що діяльність усіх вітчизняних органів державної влади, включаючи судові, їх рішення та застосовувані процедури, так само як і рішення відповідних органів, яким надано повноваження законотворчої діяльності, не повинні суперечити положенням Конвенції.

Потреба в запровадженні у КК України 2001 р. кримінальної відповідальності за невиконання рішення ЄСПЛ полягало не лише в необхідності виконання Україною взятих на

себе міжнародних зобов'язань щодо виконання рішення ЄСПЛ, а, передусім, у тому, що процедура виконання рішення ЄСПЛ є відмінною від процедури виконання рішень судів загальної юрисдикції та не лише передбачає виплату справедливої сатисфакції, а й потребує вжиття додаткових заходів індивідуального та загального характеру, що спрямовані на відновлення попереднього стану скажника та забезпечення дотримання порушених норм [3].

Метою статті є здійснення порівняльно-правового аналізу кримінально-правового забезпечення протидії невиконанню рішень Європейського суду з прав людини у зарубіжних країнах.

Теоретичною базою написання статті стали праці вітчизняних та зарубіжних учених у галузі, кримінального права та кримінології зокрема, таких, як: Ю.В. Александрова, М.І. Бажанова, Ю.В. Бауліна, В.І. Борисова, І.С. Власова, А.В. Валахової, М.А. Гараніної, Л.Д. Гаухмана, В.О. Глушкова, М.С. Голоднюка, І.А. Дришлюка, О.О. Кваши, М.Й. Коржанського, О.М. Костенка, Я.М. Кульберга, А.Г. Мартіросяна, М.І. Мельникова, А.А. Музики, В.О. Навроцького, А.В. Наумова, В.І. Осадчого, О.Я. Светлова, В.В. Сташиса, С.А. Семенова, Ю.І. Стецовського, Ш.С. Раш-

ковської, С.А. Тарарухіна, В.Я. Тація, П.Ф. Тельнова, С.І. Тихенка, І.М. Тяжкової, В.І. Тютюгіна, А.П. Тузова, Є.В. Фесенка, В.Д. Філімонова, М.І. Хавронюка та інших вчених.

Здобутки цих учених містять низку системних положень і висновків, які прямо або опосередковано кримінально-правово забезпечення протидії невиконанню рішень Європейського суду з прав людини.

Варто констатувати, що дисертаційних і монографічних праць, присвячених кримінально-правовому забезпеченню протидії невиконанню рішень Європейського суду з прав людини дотепер не здійснено, що і зумовило вибір автором теми даної статті.

Основний зміст статті.

В 1959 р. на підставі Європейської конвенції про захист прав людини і основоположних свобод (розділ II Конвенції) було засновано ЄСПЛ. Згідно зі ст. 19 Конвенції, його засновано як контролюючий орган «для забезпечення дотримання зобов'язань, прийнятих на себе Високими Договірними Сторонами» [1]. Виконання такого завдання було передбачено шляхом розгляду й вирішення конкретних справ, прийнятих ним до провадження на підставі індивідуальних скарг, які подаються фізичною особою, групою осіб, неурядовою організацією або державою – членом Ради Європи, у випадку порушення Європейської конвенції іншою державою – членом Ради Європи.

ЄСПЛ не виступає як наглядова інстанція щодо рішень національних судових та інших правозастосовних органів, а також не має на меті коригування правотворчості держав – учасниць Конвенції. Разом з тим такі держави не мають права ігнорувати рішення ЄСПЛ. Їх реакція повинна полягати у виправленні правової ситуації, яка призвела до порушення прав і свобод людини, які захищаються Конвенцією та протоколами до неї.

1 вересня 2001 р. набрав чинності КК України [2], у якому, як і в КК УРСР 1960 р., окремою нормою визначено кримінальну відповідальність за невиконання судових рішень (ст. 382). Однак, на відміну від КК УРСР 1960 р. (у редакції 1990 р.), зазначена стаття мала три частини, в яких було здійснено диференціацію кримінальної відповідальності за невиконання судового рішення. У ч. 3 вказаної статті вперше було передбачено норму, яка містила кримінальну відповідальність за умисне невиконання службовою особою рішення ЄСПЛ. У подальшому, у зв'язку з

проведенням в Україні судової реформи та прийняттям Закону України «Про судову реформу та статус суддів в Україні», до цієї статті було внесено зміни, спрямовані на посилення кримінальної відповідальності за вказаний злочин, зокрема в частині розширення кола суб'єктів невиконання судового рішення.

Після запровадження кримінальної відповідальності за невиконання рішення ЄСПЛ Україною на законодавчому рівні закріплено порядок виконання рішень ЄСПЛ у Законах України «Про виконання рішень та застосування практики Європейського суду з прав людини» від 23 лютого 2006 р. № 3477-IV [6], «Про виконавче провадження» 2 червня 2016 р. № 1404-VIII [5], «Про гарантії держави щодо виконання судових рішень» від 5 червня 2012 р. № 4901-VI [7].

Розпад Радянського Союзу ознаменував собою не лише появу на карті світу нових незалежних держав, а й утворення правових просторів, у яких необхідно було з урахуванням нових економічних і політичних реалій проводити реформування кримінального законодавства республік, що входили до колишнього СРСР.

У ст. 315 КК РФ «Невиконання вироку суду, рішення або іншого судового акту», що розміщена в главі 31 «Злочини проти правосуддя», передбачено відповідальність за злісне невиконання таких, що вступили в законну силу, вироку суду, рішення суду або іншого судового акта, або за перешкоджання їх виконанню [21]. Повністю аналогічну норму передбачено й у ст. 363 КК Республіки Таджикистан [18].

Статтею 315 КК Російської Федерації та ст. 363 Республіки Таджикистан передбачено чіткий перелік суб'єктів цього злочину: представник влади, державний службовець, службовець органу місцевого самоврядування, а також службовець державної чи муніципальної установи, комерційної чи іншої організації [18; 21], чого немає в ст. 382 КК України.

Стаття 306 КК Азербайджанської Республіки [10] «Невиконання вироку, постанови суду або іншого судового акта» входить до складу глави 32 «Злочини проти правосуддя». Об'єктивна сторона кримінального правопорушення, передбаченого ст. 306.1 КК Азербайджанської Республіки, полягає в злісному невиконанні рішення, вироку, ухвали або постанови суду, що набрали законної сили, а також у перешкоджанні їх виконанню. Як бачимо, у цій частині статті законодавець, на відміну від назви цієї норми, вказує на невиконання рішення, вироку, ухва-

ли або постанови суду, не згадуючи про інші судові акти. Суб'єкт цього злочину загальний, що значно розширює сферу правового регулювання відповідної норми. Частина друга цієї статті (ст. 306.2 КК Азербайджанської Республіки) містить кваліфікуючу ознаку «ті самі діяння, вчинені службовою особою», за якою до кримінальної відповідальності притягуються особи, які мають спеціальні ознаки посадової особи [10, с. 312].

Схожою до ст. 306 КК Азербайджанської Республіки є ст. 362 КК Республіки Казахстан «Невиконання вироку суду, рішення суду або іншого судового акта», яка розміщена в главі 15 «Злочини проти правосуддя і порядку виконання покарань». З назви цієї глави ми бачимо, що законодавець в основу охорони суспільних відносин, на які посягає ця група кримінальних правопорушень, поклав нормальний режим діяльності органів, які здійснюють правосуддя, і порядок виконання покарань. Об'єктивна сторона, згідно із ч. 1 ст. 362 КК Республіки Казахстан, полягає в злісному невиконанні вироку суду, рішення суду або іншого судового акта, що набрали законної сили, а також у перешкодженні їх виконанню. У ч. 2 ст. 362 КК Республіки Казахстан передбачено відповідальність за такі самі дії, вчинені спеціальним суб'єктом: представником влади, державним службовцем, службовцем органу місцевого самоврядування, а також службовцем державної установи, комерційної або іншої організації [17].

У ст. 338 КК Киргизької Республіки зазначено такі самі ознаки об'єктивної сторони невиконання судового рішення, як і в ч. 1 ст. 362 Республіки Казахстан, але в ній ще додатково є вказівка на те, що рішення має бути злісно невиконане в «установлені строки» [13].

Глава XVI КК Республіки Узбекистан «Злочини проти правосуддя» містить ст. 232 «Невиконання судового рішення», об'єктивна сторона якої представлена як «умисне невиконання службовою особою вироку, рішення, ухвали або постанови суду або судді або перешкодження їх виконанню». Як предмет злочину, передбаченого ст. 232 КК Республіки Узбекистан, законодавець називає загальне поняття «судове рішення», вказане в найменуванні цієї кримінально-правової норми, що відповідає однійменній нормі у вітчизняному КК. Суб'єктом цього злочину є лише посадова особа. Суб'єктивна сторона характеризується лише умисною формою вини [20].

Стаття 423 КК Республіки Білорусь «Невиконання вироку, рішення або іншого судового акту», яка розміщена в главі 34 «Злочини проти правосуддя», передбачає відповідальність за невиконання посадовою особою вироку, рішення або іншого судового акта, що набув законної сили, або в перешкодженні їх виконанню [16]. Потрібно зазначити, що ця норма схожа на аналогічну норму українського кримінального законодавства, але суб'єктом цього злочину можуть виступати тільки посадові особи. При цьому в нормі не деталізовано, які саме. Подібним способом регламентовано кримінальну відповідальність за невиконання судового рішення також у ст. 209 КК Республіки Туркменістан та в ст. 353 КК Республіки Вірменія, у яких передбачено відповідальність за невиконання посадовою особою таких, що набрали законної сили, вироку, рішення суду або іншого судового акта, або перешкодження їх виконанню [19]. Разом із тим у вказаних статтях відсутня відома законодавству багатьох держав пострадянського простору ознака злісності при вчиненні цих кримінальних правопорушень. При цьому в ст. 423 КК Республіки Білорусь та ст. 209 КК Республіки Туркменістан відсутня вказівка на те, що ці злочини мають бути вчинені умисно. Відсутня така вказівка й у ст. 381 КК Грузії, яка також передбачає відповідальність за невиконання чи перешкодження виконанню вироку або іншого судового рішення, що набрали законної сили [16]. При цьому суб'єкт невиконання судового рішення, відповідно до ст. 381 КК Грузії, може бути загальним (ч. 1) або спеціальним – посадова особа (ч. 2).

У главі XXIII КК Латвійської Республіки «Злочинні діяння проти правосуддя» розміщена ст. 296 «Невиконання вироку або рішення суду», об'єктивна сторона якої сформульована так: «умисне невиконання або перешкодження виконанню вироку або рішення суду». Предметом цього злочину, відповідно, є вирок або рішення суду, в об'єктивній стороні відсутня вказівка на обов'язковість набрання ними законної сили. Суб'єктом цього злочину може бути будь-яка особа за наявності загальних ознак, суб'єктивна сторона характеризується так само умисною формою вини [14].

У ст. 176 КК Естонської Республіки, що розміщена в главі IX «Злочини проти правосуддя», передбачено відповідальність за «невиконання вироку або рішення суду». Як предмет цього злочину виступають саме звернені до виконання ви-

рок або рішення суду. Об'єктивна сторона злочину полягає в умисному невиконанні зверненого до виконання вироку або рішення суду за відсутності ознак злочинів, передбачених ст. 121 («Ухилення від сплати аліментів дітям»), ст. 122 («Ухилення від сплати аліментів батькам»), ст. 166² («Порушення заборони на підприємництво або заборони працювати з певної спеціальності або займати певні посади»), ст. 176¹ («Ухилення від відбування покарання у виді позбавлення волі»). Суб'єктом цього злочину може бути будь-яка особа за наявності загальних ознак, а суб'єктивна сторона знову ж таки характеризується умисною формою вини [22].

Варто зауважити, що в ст. 176 КК Естонської Республіки не передбачено відповідальності за перешкоджання виконанню вироку або рішення суду. Водночас у диспозиції ч. 1 ст. 231 КК Литовської Республіки (глава XXXIV «Злочини і кримінальні проступки проти правосуддя») передбачено відповідальність за перешкоджання судовому приставу виконувати судові рішення, але не встановлено відповідальності за невиконання судового рішення в тому вигляді, як це зроблено в розглянутих КК пострадянських держав [15]. Як кваліфікуючу ознаку передбачено вчинення таких дій із застосуванням насильства або іншого примушування (ч. 2 ст. 231).

На підставі розгляду норм КК 14 пострадянських держав, що стосуються відповідальності за невиконання судового рішення, можна підсумувати, що, попри очевидну схожість законодавчих формулювань, а також те, що всі вони містяться в розділах, які передбачають відповідальність за злочини проти правосуддя, у них все ж таки є й чимало відмінностей.

Принагідно зауважимо, що в жодному КК пострадянських держав не передбачено відповідальності за невиконання рішення ЄСПЛ. Ще однією відмінністю норм кримінального законодавства цих країн є назва відповідних норм, оскільки тільки за законодавством України визначено збірне поняття «судове рішення», яке включає в себе всю сукупність рішень та інших актів судів усіх інстанцій, що, у свою чергу, не потребує уточнення в диспозиції самої статті.

Для більшості країн Європи виконання рішень ЄСПЛ переважно не потребує специфічного правового контролю за процедурою виконання таких рішень, оскільки для них виконання вимог Конвенції є, передусім, свідченням їх політичної й правової культури та спроможності захищати своїх громадян. Також доцільно

зауважити, що ґрунтовне та послідовне правове регулювання процедур виконання рішень ЄСПЛ у західноєвропейських країнах зазвичай є недоцільним на практиці, зважаючи на досить високий рівень правової й політичної культури відповідних держав (наприклад, Німеччини та Австрії), які не тільки забезпечують мінімальні підстави для звернення до ЄСПЛ за захистом, а й безумовно виконують усі, хоча й не настільки численні, як проти України, рішення щодо їх громадян без застосування примусових юридичних механізмів і процедур.

У кримінальних кодексах деяких європейських країн також існують норми, подібні до країн пострадянського простору. Разом із тим відсутні норми, присвячені кримінальній відповідальності за невиконання рішення ЄСПЛ. Так, у ст. 407 КК Іспанії встановлено відповідальність посадових осіб або державних службовців, які присвоюють судові повноваження або перешкоджають виконанню рішення, виданого компетентним судовим органом [24, с. 221]. Разом із тим ця норма стосується лише невиконання чи перешкоджання виконанню судових рішень у кримінальних справах [12, с. 110].

КК Федеративної Республіки Німеччина (далі – ФРН) хоч і не містить норми, що стосується кримінальної відповідальності за невиконання рішення ЄСПЛ, однак у рішенні Федерального конституційного суду Німеччини від 14 жовтня 2004 р. зазначено, що заявники можуть звертатися до нього з конституційними скаргами, посиляючись на порушення Європейської конвенції про захист прав людини і основоположних свобод або на невиконання рішення ЄСПЛ з боку органів публічної влади Німеччини [4, с. 80].

Відповідно до § 148 чинного КК Данії, за умисне або внаслідок грубої недбалості недотримання передбаченої законом процедури щодо розгляду або виконання певних юридичних актів підлягають відповідальності особи, наділені юрисдикцією чи владою вирішувати правові питання або до чиїх обов'язків входить застосування каральної функції держави [9].

КК Франції містить дві норми, за порушення яких, як впливає з їх змісту, можуть бути притягнуті до відповідальності приватні або будь-які інші особи. Це невиконання судового рішення про покарання у виді афішування обвинувального вироку, що полягає в знищенні, приховуванні або зриванні повністю або частково розклеєних афіш (ст. 434–439), а також будь-яке порушення заборони про покарання у виді

заборони здійснювати будь-яку професійну або громадську діяльність [24].

КК Болгарії в розділі III «Злочини проти правосуддя» містить дві норми про кримінальну відповідальність за невиконання судових рішень. Наприклад, об'єктивна сторона ст. 293а КК Болгарії виглядає так: «Хто, будучи зобов'язаним виконати грошове зобов'язання перед кредитором відповідно до судового рішення, не виконає його протягом року з моменту набрання судовим рішенням законної сили, незважаючи на наявність у нього коштів або майна, карається позбавленням волі до трьох років». Що стосується перешкоджання судовим рішенням, то законодавець передбачив цей злочин у ст. 296 КК Болгарії, об'єктивна сторона якої представлена так: «Хто з метою перешкодити виконанню судового рішення або припинити його виконання знищить, зашкодить, приховає, продасть чи передасть річ, щодо якої винесено це судове рішення...» [23 с. 208–209].

Варто також зауважити, що законодавство низки держав (Польща, ФРН, Швеція, Швейцарія, Японія) не містить норм, які передбачають кримінальну відповідальність за вчинення діянь, аналогічних невиконанню судового рішення. У свою чергу, аналіз зарубіжного досвіду регулювання кримінальної відповідальності за невиконання судових рішень дає підстави стверджувати, що норма про кримінальну відповідальність за невиконання рішення ЄСПЛ є тільки у вітчизняному КК 2001 р.

Висновки

Підсумовуючи результати вибіркового дослідження кримінального законодавства зарубіжних держав про відповідальність за невиконання судових рішень, доцільно акцентувати на безумовній близькості кримінального законодавства пострадянських країн з кримінальним законодавством України. Що ж до країн далекого зарубіжжя, то в кримінальних кодексах низки європейських країн також є норми, подібні до вітчизняної. При цьому норма про кримінальну відповідальність за невиконання рішення ЄСПЛ у кримінальному законодавстві інших держав відсутня.

Створення та реалізація спеціальних законодавчих процедур для виконання рішень ЄСПЛ – незвичне явище для країн Західної Європи. У більшості з них такі рішення виконують на підставі нормативно-правових актів, що визначають загальні процедури виконання рішень національних судів за допомогою застосування аналогій чи загальноправових принципів.

Список використаної літератури:

1. Конвенція про захист прав людини і основних свобод від 4 листопада 1950 року. *Офіційний Сайт Верховної Ради України*. URL: http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/995_004 (дата звернення: 16.11.2020).
2. Кримінальний кодекс України від 5 квітня 2001 р. *Офіційний вісник України*. 2001. № 21. Ст. 920.
3. Мазур М. В., Беніцький А. С. Деякі міркування про проблеми кримінальної відповідальності за невиконання рішень Конституційного Суду України та Європейського суду з прав людини. *Юридичний Лузанськ*. URL: <http://jurlugansk.ucoz.org/publ/13-1-0-437>.
4. Папир Х. Ю. Соотношение между национальным конституционным правом и Европейской конвенцией о защите прав человека с точки зрения Федерального Конституционного Суда Германии. *Сравнительное конституционное обозрение*. 2007. № 2(59). С. 80.
5. Про виконавче провадження : Закон України від 02.06.2016 № 1404-VIII. URL: <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/3477-15/ed20060223>
6. Про виконання рішень та застосування практики Європейського Суду з прав людини : Закон України від 23.02.2006. *ВВР*. 2006. № 30. Ст. 260.
7. Про гарантії держави щодо виконання судових рішень : Закон України від 05.06.2012 № 4901-VI. *ВВР*. 2013. № 17. Ст. 158.
8. Про ратифікацію Конвенції про захист прав і основних свобод людини 1950 року, Першого протоколу та протоколів № 2, 4, 7 та 11 до Конвенції: Закон України від 17.07.1997 № 475/97-ВР. *ВВР*. 1997. № 40. Ст. 263.
9. Уголовное право зарубежных государств. Особенная часть : учебное пособие / под ред. и с предисл. И. Д. Козочкина. Москва : Камерон, 2004. 528 с.
10. Уголовный кодекс Азербайджанской Республики от 30.11.1999. *Legislationline*. URL: <http://www.legislationline.org/ru/documents/action/popup/id/14108/preview/>
11. Уголовный кодекс Грузии от 22.07.1999. URL: matsne.gov.ge/ka/document/download/16426/143/ru/pdf
12. Уголовный кодекс Испании / под ред. и с предисл. д-ра юрид. наук, проф. Н. Ф. Кузнецовой и д-ра юрид. наук, проф. Ф. М. Решетникова. Москва : ЗЕРЦАЛО, 1998. 218 с.
13. Уголовный кодекс Кыргызской Республики от 01.10.1997. URL: http://online.adviser.kg/Document/?doc_id=30222833
14. Уголовный кодекс Латвийской Республики от 08.07.1998. *Latvijas Republikas tiesību akti*. URL: <http://likumi.lv/doc.php?id=88966>
15. Уголовный кодекс Литовской Республики от 26.09.2000. URL: <http://law.edu.ru/norm/norm.as>

- p?normID=1243877&subID=100107735,100107738,100107772,100107917#text
16. Уголовный кодекс Республики Беларусь от 9.07.1999. *Эталон-On-line*. URL: http://etalonline.by/?type=text®num=hk9900275#load_text_none_1_
 17. Уголовный кодекс Республики Казахстан от 16.07.1997. *Параграф. Информационные системы*. URL: http://online.zakon.kz/Document/?doc_id=1008032
 18. Уголовный кодекс Республики Таджикистан от 21.05.1998. URL: legislationline.org/download/action/.../Tajikistan_CC_am2011_ru.pdf
 19. Уголовный кодекс Республики Туркменистан от 12.06.1997. URL: <http://www.parliament.am/legislation.php?sel=show&ID=1349&lang=rus#31>
 20. Уголовный кодекс Республики Узбекистан от 22.09.1994. *LexUz*. URL: http://lex.uz/pages/getpage.aspx?lact_id=111457
 21. Уголовный кодекс Российской Федерации от 13.06.1996. URL: <http://zakonbase.ru/ugolovnyj-kodeks/>
 22. Уголовный кодекс Эстонии от 1 сентября 2002 года. Санкт-Петербург : Изд-во «Юридический центр Пресс», 2004. 262 с.
 23. Уголовный кодекс Республики Болгария. Санкт-Петербург, 2001. С. 208–209.
 24. Хавронюк М. І. Кримінальне законодавство України та інших держав континентальної Європи: порівняльний аналіз, проблеми гармонізації : дис. на здобуття наук. ступеня д-ра юрид. наук : 12.00.08 «Кримінальне право та кримінологія; кримінально-виконавче право». Київ, 2007. 557 с.
 25. Щорічний звіт про результати діяльності Урядового уповноваженого у справах Європейського суду з прав людини у 2016 році. *Міністерство юстиції України*. URL: <http://old.minjust.gov.ua/9329>

Терно А. М. Уголовно-правовое обеспечение противодействия невыполнению решений Европейского Суда по правам человека в зарубежных странах. Сравнительно-правовой аспект

В статье проведен сравнительно-правовой анализ уголовно-правового обеспечения противодействия невыполнению решений Европейского суда по правам человека в зарубежных странах.

На основании проведенного сравнительно-правового анализа ответственности за неисполнение судебных решений в зарубежных странах, акцентировано внимание на безусловной близости уголовного законодательства постсоветских стран и уголовного законодательства Украины.

Установлено, что в уголовных кодексах ряда европейских стран также есть нормы, подобные отечественной. При этом норма об уголовной ответственности за невыполнение решения Европейского суда по правам человека в уголовном законодательстве других государств отсутствует.

Создание и реализация специальных законодательных процедур для выполнения решений Европейского суда по правам человека необычное явление для стран Западной Европы. В большинстве из них такие решения выполняются на основании нормативно-правовых актов, определяющих общие процедуры исполнения решений национальных судов посредством применения аналогии или общеправовых принципов.

Ключевые слова: *сравнительно-правовой анализ; уголовно-правовое обеспечение; противодействие невыполнению решений Европейского суда по правам человека.*

Terno A. M. Criminal-legal provision of counteract of non-enforcement of the decision of the European Court of Human Rights in foreign countries. comparative legal aspect

The article provides a comparative legal analysis of the criminal law support for counteracting non-compliance with the decisions of the European Court of Human Rights in foreign countries.

The author conducted a comparative study of the criminal legislation of Ukraine, the Russian Federation, the Republic of Tajikistan, the Republic of Azerbaijan, the Republic of Kazakhstan, the Kyrgyz Republic, the Republic of Uzbekistan, the Republic of Belarus, the Republic of Turkmenistan, Georgia, the Republic of Latvia, the Republic of Estonia, Germany, Austria, Spain, Denmark, France, Bulgaria, Japan, Sweden and Switzerland on criminal liability and failure to comply with the decisions of the ECHR.

Based on the comparative legal analysis of liability for non-execution of court decisions in foreign countries, attention is focused on the unconditional proximity of the criminal legislation of post-Soviet countries and the criminal legislation of Ukraine.

It has been established that the criminal codes of several European countries also have norms similar to the domestic ones. At the same time, there is no provision on criminal liability for failure to

comply with the decision of the European Court of Human Rights in the criminal legislation of other states.

The creation and implementation of special legislative procedures for the implementation of decisions of the European Court of Human Rights is an unusual phenomenon for the countries of Western Europe.

The author notes that for most European countries the implementation of ECtHR decisions usually does not require specific legal control over the procedure for the implementation of such decisions, since for them the fulfillment of the requirements of the Convention is, first of all, evidence of their political and legal culture and ability to protect their citizens.

In most of them, such decisions are carried out based on regulatory legal acts that determine the general procedures for the execution of decisions of national courts through the application of analogy or general legal principles.

Key words: *comparative legal analysis; criminal law support; counteraction to non-implementation of decisions of the European Court of Human Rights.*